

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Философски факултет

ДОКТОРАНТСКИ ЧЕТЕНИЯ

Сборник

1

2017

Докторантски четения
1 / 2017

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Философски факултет

ДОКТОРАНТСКИ ЧЕТЕНИЯ

1 / 2017

София
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
2018

Съставител: Оля Харизанова

Рецензенти:

Оля Харизанова, професор, доктор на философските науки

Иван Еленков, професор, доктор на науките за култура

Боряна Христова, професор, доктор на филологическите науки

Александър Маринов, професор, доктор

Теодора Стоева, доцент, доктор на психологическите науки

Румяна Коларова, доцент, доктор

Димитър Елчинов, доцент, доктор

Герасим Петрински, доцент, доктор

Сборник с доклади от „Докторантски четения 2017“
(26–28 септември 2017 г., София)

© Софийски университет „Св. Климент Охридски“,
Философски факултет, 2017

ISSN 2603-3453

Философският факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ е водещ по брой обучавани докторанти както на територията на Република България, така и в Югоизточна Европа. Подготовката в образователна и научна степен „доктор“ се осъществява от дванадесетте катедри на Философския факултет, а докторските програми допълнително предлагат обучение в различни предметни области. Всяка година Философският факултет отправя предизвикателство пред кандидати за зачисляване с над 70 предложения за докторантури в следните професионални направления и над тридесет програми:

- Професионално направление **Философия** (11 акредитирани докторски програми);
- Професионално направление **Психология** (11 акредитирани докторски програми);
- Професионално направление **Социология, антропология и науки за културата** (2 акредитирани докторски програми);
- Професионално направление **Политически науки** (5 акредитирани докторски програми);
- Професионално направление **Обществени комуникации и информационни науки** (3 акредитирани докторски програми).

За да осигури трибуна на младите изследователи, за да осигури условия за свободен обмен на идеи и интердисциплинарност в подготовката на докторанти, от 2016 година Философският факултет постави основите на ежегодни (есенни) „Докторантски четения“. Основната цел на форума е да се осигури възможност за споделяне на виждания и постижения с колеги и изтъкнати учени, да се защитава позиция. Всеки, присъстващ в залата, може да се включи в дискусия или да провокира такава, да задава въпроси, да дава препоръки, да обменя опит по темата на изнесен доклад. Очакваният резултат е участниците да получат подкрепа в доразвиването на докторантските си тези и опит в обсъждането на научни идеи.

Съдържание

Предговор	11
-----------------	----

Секция „Философия“

Екзистенциализма на Сартр и Камю	19
Вихрен Евгениев Митев	
<i>The Existentialisms of Sartre and Camus</i>	19
<i>Vihren Evgeniev Mitev</i>	
Възможни решения на някои от проблемите, които Чомски оставя отворени	31
Елена Теофилова Чорбаджиева	
<i>Possible solutions to some problems Chomsky leaves open</i>	31
<i>Elena Teofilova Chorbazhieva</i>	
Съвременни проблеми около понятието за а priori – случаят Уилямсън	43
Мадлен Григоријева Ангелова	
<i>Contemporary problems around the notion of a priori – the Williamson case</i>	43
<i>Madelaine Grigorieva Angelova</i>	
Будистки апокрифни текстове като основа за развитието на оригинален китайски будизъм	53
Яна Кирилова Стефанова	
<i>Buddhist apocryphal texts as a basis for the development of original Chinese Buddhism</i>	53
<i>Yana Kirilova Stefanova</i>	
Кант и Ницше за реториката	65
Станул Грозданов Грозев	
<i>Kant and Nietzsche on rhetoric</i>	65
<i>Stanul Grozdanov Grozev</i>	
Карикатурата като реторически конструкт	75
Адриана Спасова Иванчева	
<i>Caricature as a rhetorical construct</i>	75
<i>Adriana Spasova Ivancheva</i>	
Реторични техники в съвременното българско игрално кино (1990–2017)	93
Теодора Стефанова Абрашева	
<i>Practice of rhetorical theory and oratory in the cinema</i>	93
<i>Teodora Stefanova Abrasheva</i>	

Персонажът като основен проводник на реторическата комуникация в естонската програма <i>Work in Estonia</i>	107
Георги Петров Мерджанов <i>The Character as a main promoter of the rhetorical communication in the Estonian program "Work in Estonia"</i>	107
Георги Петров Мерджанов	
Мястото на мултимедийната академична презентация в обучението	119
Анита Петрова Николова <i>The place of the multimedia academic presentation in the education</i>	119
Анита Петрова Николова	

Секция „Психология”

Значимост и проявления на емоционалната интелигентност в образователна среда	131
Десислава Пламенова Петрова <i>The relevance of emotional intelligence and its manifestations in educational context</i>	131
Десислава Пламенова Петрова	
Емпатия и семейно функциониране	141
Росица Йорданова Йорданова <i>Empathy and family functioning</i>	141
Росица Йорданова Йорданова	
Предизвикателството на художествената литература към психологията относно проблема за защитните механизми	153
Светослав Борисов Карабельов <i>The challenge of fiction on psychology about the problem of defence mechanisms</i>	153
Светослав Борисов Карабельов	
„Новата кариера“ – възгледи и дефиниции	165
Галя Красиминова Захариева <i>The 'New' Career: Perspectives and Definitions</i>	165
Галя Красиминова Захариева	

Секция Политически науки”

Популизмът като дискурсивен стил	185
Атанас Бориславов Ждребев <i>Populism as a discursive style</i>	185
Атанас Бориславов Ждребев	

Компетенциите на политическия съветник като фактор за успешното му взаимодействие със структурите на изпълнителната власт	197
Георги Атанасов Темелков	
<i>The competences of the political advisor as a factor for their successful interaction with the executive power structures</i>	<i>197</i>
<i>Georgi Atanasov Temelkov</i>	
Отношенията между България и Европейската икономическа общност/ Европейския съюз (1991–1993)	207
Гергана Антонова Тошева	
<i>The relations between Bulgaria and the European Economic Community/ the European Union (1991–1993)</i>	<i>207</i>
<i>Gergana Antonova Tosheva</i>	
Френско влияние в реформите на публичната администрация в България, Сърбия и Румъния през 19. век	221
Петя Светлинова Кръстева	
<i>French influence on public administration reform in Bulgaria, Romania and Serbia in 19th century</i>	<i>221</i>
<i>Petya Svetlinova Krasteva</i>	
Ролята на НАТО за сигурността на Балканите в края на 20. и началото 21. век	229
Росица Георгиева Филатова	
<i>NATO's role for Balkan security at the end of the 20th and early 21st centuries</i>	<i>229</i>
<i>Rositsa Georgieva Filatova</i>	
Понятието „ново социално движение“ в контекста на протестните мобилизации в България (2011–2014)	237
Светлин Винченцо Тачев	
<i>The concept of a “new social movement” in the context of the protest mobilizations in Bulgaria (2011–2014)</i>	<i>237</i>
<i>Svetlin Vinchentso Tachev</i>	
Новата образователна парадигма – Учене през целия живот	253
Мариела Иванова Йорданова	
<i>The new educational paradigm: Lifelong learning</i>	<i>253</i>
<i>Mariela Ivanova Yordanova</i>	
Секция Социология, антропология и науки за културата”	
Към някои критични рецепции на проекта за наративна история на Дейвид Кар	267
Чавдар Валентинов Димитров	
<i>On some critical receptions of David Carr's project for narrative history</i>	<i>267</i>
<i>Chavdar Valentinov Dimitrov</i>	

Експертност и родителство в книгите за отглеждане на деца в България през 21. век	281
Гергана Николаева Ненова <i>Expertise and parenthood in the childrearing manuals in Bulgaria in the 21st century</i>	281
<i>Gergana Nikolaeva Nenova</i>	
Теоретични средства за анализ на комуникативната преднамереност на автора в телевизионната видеопродукция	291
Стоян Асенов Димитров <i>Theoretical means to analyze and detect author's communicative intentionality in video production on television.</i>	291
<i>Stoyan Asenov Dimitrov</i>	
Бизнес празниците у нас: медийни репрезентации	305
Росица Рангелова Болгурова <i>Business celebrations in Bulgaria: media representations</i>	305
<i>Rossitsa Rangelova Bolgurova</i>	
Силни и слаби страни на съвременните читалища. Възможно ли е диференциране на държавната културна политика в сектора?	317
Силвена Неделчева Байракова <i>Strengths and weaknesses of the contemporary chitalishta (Bulgarian community centres). Is it possible to differentiate the government cultural policy in the sector?</i>	317
<i>Silvena Nedelcheva Bayrakova</i>	

Секция „Информационни науки“

Алтернативни метрични системи и тяхната приложимост	331
Росен Красимиров Стефанов <i>Alternative metric systems and their applicability</i>	331
<i>Rosen Krasimirov Stefanov</i>	
Електронната търговия и нейното приложение в библиотеките	341
Евгени Димитров Иванов <i>The electronic commerce and its application in the libabries</i>	341
<i>Evgeni Dimitrov Ivanov</i>	

ПРЕДГОВОР

Настоящият сборник съдържа двадесет и седем текста на доклади, изнесени по време на „Докторантски четения 2017“ (Философски факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“)¹. Те са селектирани от общо четиридесет и два доклада, представени пред жури и публика в периода 26–28 септември 2017 г. При селекцията са взети предвид оценката на журито за съдържанието и представянето на доклада, както и оценката на двама рецензенти за качествата на самия текст. В това издание докторантските разработки са структурирани в пет секции:

- секция „Философия“, съдържаща девет текста;
- секция „Психология“, съдържаща четири текста;
- секция „Политически науки“, съдържаща седем текста;
- секция „Социология, антропология и науки за културата“, съдържаща пет текста;
- секция „Информационни науки“, съдържаща два текста.

Първият текст в **секция „Философия“** е със заглавие „Екзистенциализма на Сартр и Камю“. Негов автор е Вихрен Евгениев Митев (докторант в редовна форма на обучение, зачислен през 2015 г.). В разработката се сравняват основните концепции на Сартр и Камю за личността и света. В началото са разгледани биографиите на авторите, а след това се представят изразени от тях идеи относно смисъла на света, загубата на целенасоченост и мотивация, творчество и бъдеще на човечеството.

„Възможни решения на някои от проблемите, които Чомски оставя отворени“ е темата на Елена Теофилова Чорбаджиева (докторантка в редовна форма на обучение, зачислена през 2015 г.). Именно на този въпрос са предложени възможни решения чрез различни подходи, вдъхновени от съвременни изследвания в логиката. Целта е да се докаже, че има обективни семантични правила, а не само интуитивни; да се направи опит за доразвиване на теорията на Чомски като се разгледа дали семантиката може да бъде обективна и съответно – приложена върху трансформационната граматика.

Текстът „Съвременни проблеми около понятието за *a priori* – случаят Уилямсън“ е с автор Мадлен Григоријева Ангелова (докторантка в редовна форма на обучение, зачислена през 2017 г.). Включва съвременен прочит на понятието за *a priori*, представен от Тимъти Уилямсън в книгата му „Философията на философията“ (2007). Целта на разработката е да демонстрира дискусията за полето на

¹ Пълната програма на събитието е публикувана на адрес http://phls.uni-sofia.bg/documents/articles/2229/Program_26-28-2017.pdf.

епистемологията, формирана около текста на Уилямсън. Тезата на авторката е, че претенцията на Уилямсън за иновативна критика на епистемичните схващания от типа аналитична (концептуална) истина е основателна. Маркирайки разликата между нея и аргумента на Куайн срещу разграничението между *a priori* знание и *a posteriori* знание, Мадлен Ангелова твърди, че тази разлика може да бъде допълнена. Предлага нов аргумент срещу концепцията за *a priori* с основанието, че приемането на *a priori* валидност обозначава предпоставка, а не необходимо положение. Така прави заключението, че самото понятие е противоречиво.

Яна Кирилова Стефанова е автор на разработката „Будистки апокрифни текстове като основа за развитието на оригинален китайски будизъм“. Тя е докторантка в редовна форма на обучение, зачислена през 2016 г. Текстът ѝ е свързан с възприемането на и отношението към будистките текстове със спорен произход в Китай, които на един по-късен етап биват приети като автентични. Пример е трактатът „Събуждането на вратата в Махаяна“, който силно е повлиял историята на източноазиатския будизъм, макар първоначално творбата да е приета с недоверие и окачествена като текст със „съмнителен“ произход. Според Яна Стефанова има основание да се твърди, че подобни творби са изиграли жизненоважна роля в динамичния процес на трансформация на будизма – превърнал се от привнесена идеология в напълно адаптирана към китайските нужди и разбирания традиция.

Станул Грозданов Грозев е докторант в редовна форма на обучение, зачислен е през 2015 г. В настоящия сборник предлага текст на тема „Кант и Ницше за реториката“. Изхожда от разбирането, че целият език е реторичен, изграден и функциониращ по основните закони на реториката. В края достига до заключението, че стъпвайки върху Кантовите идеи за реториката и противопоставяйки им се, Ницше поставя основите на една нова концепция за реториката – реторика, основана на езика. Език, посредством който хората конструират, интерпретират и преинтерпретират себе си, истините и цялата социална реалност.

„Карикатурата като реторически конструктор“ е темата, предложена от Адриана Спасова Иванчева (докторантка в редовна форма на обучение, зачислена през 2016 г.). Акцентира върху особеностите на карикатурата в изкуството, нейния произход, различните концепции за карикатурата от древността до наши дни. Целта е да се обърне внимание на ефекта на „окарикурияването“ и как се използват физическата и духовна деформация от артиста спрямо обекта на осмиване.

Теодора Стефанова Абрашева представя темата „Реторични техники в съвременното българско игрално кино (1990–2017)“. Тя е докторантка в редовна форма на обучение, зачислена през 2015 г. Изследването ѝ представя резултати от обзор на свързани с реториката дефиниции и функции в киното. Анализира как реториката допълва кино наратива чрез различни реторични жанрове и по-конкретно видовете речи според целта на тяхното произнасяне. Първоначалното допускане е, че на терминологично равнище приложението на ораторството във филмите може да бъде определено като филмова реторика. В българската научна традиция до този момент не са изследвани спецификите на реториката в киното и текстът на Теодора Абрашева очертава полета за интердисциплинарни

изследвания, включващи филмовата и визуалната реторика.

Георги Петров Мерджанов (докторант в редовна форма на обучение, зачислен през 2017 г.) е представен с темата „Персонажът като основен проводник на реторическата комуникация в естонската програма „WorkinEstonia“. Статията представя методологията за изграждане, характеристиките и приносът на успешни професионалисти, открили своята мечтана работа в Естония или съответно успешни собственици на локален бизнес.

„Мястото на мултимедийната академична презентация в обучението“ е тема на Анита Петрова Николова. Тя е докторантка в редовна форма на обучение, зачислена през 2016 г. Основната цел на разработката е да представи мултимедийната презентация в академичната комуникация с акцент върху резултати от наблюдение по време на симулативна игра с докторанти.

В началото на **секция „Психология“** е представена темата „Значимост и проявления на емоционалната интелигентност в образователна среда“. Авторката Десислава Пламенова Петрова (докторантка в редовна форма на обучение, зачислена през 2017 г.) разглежда някои проявления на емоционалната интелигентност, като предлага дефиниране на понятията „емоция“, „интелигентност“ и „емоционална интелигентност“. Направен е анализ и съпоставка на основните модели, разглеждащи емоционалната интелигентност като когнитивна способност (П. Саловей, Дж. Майер), личностна черта (К. Петридес, Е. Фърнам) или комбинация от способности, черти и поведенчески модели (Д. Голман, Р. Бар-Он).

Росица Йорданова Йорданова (докторантка в задочна форма на обучение, зачислена през 2017 г.) предлага текст със заглавие „Емпатия и семейно функциониране“. В него тя очертава водещите дефиниции на емпатията в научната литература. Достига до заключението, че поставена в системен контекст емпатията повлиява някои от аспектите на семейното функциониране.

Следващият автор е Светослав Борисов Карабелъов (докторант в редовна форма на обучение, зачислен през 2016 г.). В текста със заглавие „Предизвикателството на художествената литература към психологията относно проблема за защитните механизми“ представя някои примери от художествената литература, които илюстрират действието на психичната защита. Чрез тези примери авторът е създал методика и е провел изследване. Резултатите са съпоставени с получените данни от паралелна диагностика с утвърден инструментариум за защитни механизми.

Галя Красимирова Захаријева е докторантка в редовна форма на обучение, зачислена през 2015 г. Темата на нейния текст е „Новата кариера“ – възгледи и дефиниции“. Разглежда термини като „протеанска кариера“, „кариера без граници“, „интелигентна“, „посткорпоративна“ и „калейдоскопична“ кариера, които целят да опишат как настъпилите промени в икономически и в социален аспект водят до различни възможности за кариерно развитие и нови измерения за кариерен успех.

В **секцията „Политически науки“** се започва с текст на Атанас Бориславов Ждребев (докторант в редовна форма на обучение, зачислен през 2015 г.). Акцен-

тът в него е съществуващата терминологична неяснота и методологическата противоречивост, присъстващи в научноизследователските подходи към популизма. Представени са концепциите на Маргарет Канован и на Ернесто Лакло за същността на популисткия дискурс, а така също въпросът за съвместимостта между популизма и принципите на функциониране на представителната демокрация.

Следващият текст е на Георги Атанасов Темелков (докторант в задочна форма на обучение, зачислен през 2016 г.). Текстът е със заглавие „Компетенциите на политическия съветник като фактор за успешното му взаимодействие със структурите на изпълнителната власт“. Разглежда политическия съветник като влиятелна фигура, чиито компетенции могат да доведат до успешни политически решения, но също така и да възпрепятстват ефективното осъществяване на задължения. Според автора именно компетентността на политическия съветник е в основата на успеха на съответния министър.

„Отношенията между България и Европейската икономическа общност/Европейския съюз (1991–1993)“ е темата на Гергана Антонова Тошева (докторантка в редовна форма на обучение, зачислена през 2017 г.). Тя разглежда отношенията между България и Европейската икономическа общност/Европейския съюз при управлението на правителствата на Филип Димитров и на Любен Беров (ноември 1991–декември 1993). Целта на разработката е да разкрие дали тези отношения са приоритетни за двете правителства и дали се отличават с последователност при осъществяването им.

Петя Светлинова Кръстева (докторантка в редовна форма на обучение, зачислена през 2016 г.) разглежда „Френско влияние в реформите на публичната администрация в България, Сърбия и Румъния през 19. век“. Целта на разработката е да проследи френския модел на публична администрация и влиянието му върху процеса на модернизация на публичната администрация в три съседни по географско положение държави – България, Румъния и Сърбия.

„Ролята на НАТО за сигурността на Балканите в края на 20. и началото 21. век“ е темата на Росица Георгиева Филатова (докторантка в редовна форма на обучение, зачислена през 2016 г.). Според авторката темата е значима, защото НАТО има непосредствено значение за балканската сигурност – и в регионален, и в национален план. В заключението се достига до извода, че Балканите са заинтересовани от трансформацията на НАТО – от военноотбранителен съюз в ядро на система за общоевропейска сигурност. От блокова структура НАТО трябва да се превърне в мироопазваща и миротворческа военнополитическа организация, която да се разпростира върху цяла Европа, в това число и върху Балканите, да гарантира сигурността на всяка европейска държава.

Светлин Винченцо Тачев (докторант в редовна форма на обучение, зачислен през 2015 г.) предлага текст със заглавие „Понятието „ново социално движение“ в контекста на протестните мобилизации в България (2011–2014)“. Авторът търси отговор на поредица от въпроси. Правилно ли е да се използва понятието „ново социално движение“ за мобилизациите в България от 2011–2014? Приложима ли е теорията на новите социални движения? Ако не, то може ли да се тър-

си друго понятие? Отговорите на тези въпроси са свързани с анализирането на феномена, който започна в края на 2011 г. и доведе до своеобразна нова култура на гражданско недоволство.

„Новата образователна парадигма – Учене през целия живот“ е темата на Мариела Иванова Йорданова (докторантка в задочна форма на обучение, зачислена през 2016 г.). В разработката се разглежда концепцията за най-новото разбиране за образованието, което ясно се разграничава от предходните две (формално образование и перманентно образование). В края е предложен многомерен модел за развитие на разбирането за образование, който в бъдещ период подлежи на доразвиване и надграждане.

В секцията „Социология, антропология и науки за културата“ са включени пет текста. Първият от тях е на Чавдар Валентинов Димитров (докторант в редовна форма на обучение, зачислен през 2017 г.) и е на тема „Към някои критични рецепции на проекта за наративна история на Дейвид Кар“. Авторът цели да осветли някои перспективи на концепцията за история и „наративност“ на Кар. В края достига до извода, че в наративната история на Кар рамката на възникващи смислови единици е зададена в единство с темпорализацията, като предхожда литературното възплъщение. Езикът на историка е част от реалното във феноменологичен смисъл. На това ниво живота постоянно се конституират наративно. В този контекст фактите ограничават интерпретацията, а върнатата историческа репрезентация реферира към автентичност на една общност.

Текстът на Гургана Николаева Ненова (докторантка в редовна форма на обучение, зачислена през 2016 г.) е със заглавие „Експертност и родителство в книгите за отглеждане на деца в България през 21. век“. Разглежда се издадената на български език литература в периода 2000–2017, посветена на родителството и отглеждането на деца. Тази литература се възприема от авторката като специфичен източник на послания, напътствия и съвети, които едновременно отразяват, изграждат и закрепват социокултурните норми относно родителството. Представени са резултати от социологическия контент анализ на анотации на книгите за отглеждане на деца, като се илюстрират някои значими тенденции в динамичните взаимоотношения между родители и експерти.

Стоян Асенов Димитров (докторант в редовна форма на обучение, зачислен през 2015 г.) предлага текст на тема „Теоретични средства за анализ на комуникативната преднамереност на автора в телевизионната видеопродукция“. В разработката се предлага изследователски инструменти за емпиричен анализ на документален филм, за да се подкрепи хипотезата, че анализът на изразните средства разкрива същността на намеренията на автора.

„Бизнес празниците у нас: медийни репрезентации“ е текст с автор Росица Рангелова Болгурова (докторантка в редовна форма на обучение, зачислена през 2017 г.). В него се проследява зараждането и развитието на бизнес празниците у нас след 1989 г., като са анализирани техни медийни репрезентации. Разработката се основава на резултати от проучване на архивни материали във водещи печатни медии за бизнес празници от 90-те до сега. Авторката споделя мнението,

че именно чрез изследване на практиката на комерсиална празничност може да се открият моделирането на поведения и нагласи, както и изграждането на групи и общности.

Силвена Неделчева Байракова (докторантка в редовна форма на обучение, зачислена през 2016 г.) предлага текст на тема „Силни и слаби страни на съвременните читалища. Възможно ли е диференциране на държавната културна политика в сектора“. В него се представя анализ на емпиричен материал, събран чрез количествено изследване и включено наблюдение. Чрез анализ на данните се очертават различия в управленските тенденции в зависимост от населеното място, демографската перспектива и потенциала на човешките ресурси. Защитава се тезата, че разнообразието от местни проявления на читалището изисква диференцирана държавна културна политика.

В началото на **секция „Информационни науки“** е текстът на Росен Красимиров Стефанов (докторант в редовна форма на обучение, зачислен през 2015 г.) на тема „Алтернативни метрични системи и тяхната приложимост“. Според автора анализът и оценяването на огромния съвременен информационен поток изисква наличието на ефективни системи, каквито са цитатните показатели (например JIF и SJR, стоящи в основата на големи информационни системи като Web of Science и Scopus). И все пак, макар тези системи да са доказали своята приложимост като способ за оценяване на световната изследователска продукция, те са основани на идеи от 20. век. Според немалко представители на съвременната научна общност обаче, в сегашната си форма тези показатели не представляват надежден метод за оценяване на научен труд. Ето защо Росен Стефанов представя алтернативни системи и описва тяхната приложимост спрямо традиционните с уточнението, че те няма да могат изцяло да заместят стандартните библиометрични показатели.

Последният текст в сборника е на Евгени Димитров Иванов (докторант в редовна форма на обучение, зачислен през 2015 г.) и е на тема „Електронната търговия и нейното приложение в библиотеките“. Авторът се концентрира върху методите и похватите, които се използват от онлайн бизнеса и описва как те биха могли да бъдат приложени в библиотечна среда. Подчертават се възможностите и предимствата, които предоставят услугите за електронна търговия на българските библиотеки и как те могат да бъдат полезни и за техните потребители.

На добър час на колегите докторанти с пожелание за следващи научни и изследователски постижения по време на „Докторантските четения 2018“².

проф. д.ф.н. Оля Харизанова

² Повече информация за „Докторантските четения 2018“ е публикувана на адрес <http://phls.uni-sofia.bg/article/2229>.

Секция
Философия

ЕКЗИСТЕНЦИАЛИЗМЪТ НА САРТР И КАМЮ

Вихрен Евгениев Митев

[Авторът е докторант в редовна форма на обучение, зачислен през 2015 г. Разработва дисертация на тема „Понятие за личност в една антропология на личността“.]

Анотация. Двама от най-проникновените мислители на 21. век. Двама нобелови лауреати за литература. Двама философи екзистенциалисти, живели във Франция по едно и също време.

Сартр и Камю първоначално са добри приятели, които заедно разсъждават над събитията в Европа от началото на 21. век, но постепенно развиват различни разбирания за случващото се. Идеите им, засягащи екзистенциализма, са отразени съответно в произведенията *Екзистенциализмът е хуманизъм* (Сартр) и *Чужденецът* (Камю). В своите разсъждения Сартр изхожда от философията на екзистенциализма, докато Камю – от философията на абсурда.

В настоящия текст се сравняват основните концепции на двамата автори по отношение на личността и света, както и развитието на отношенията им спрямо тях. За целта текстът започва с разглеждането на авторовите биографии и завършва с най-ясно изразените им идеи, отнасящи се за смисъла на света, загубата на целенасоченост и мотивация, творчеството и бъдещето на човечеството. За образец на желаното сравнение се използва съвременната книга на британския автор Анди Мартин – „Боксърът и вратарят: Сартр срещу Камю“.

Ключови думи: антропология, екзистенциализъм, Камю, Сартр, философия

THE EXISTENTIALISMS OF SARTRE AND CAMUS

Vihren Evgeniev Mitev

Abstract. Two of the most profound thinkers of 21-st century. Two Nobel Prize laureates for literature. Two existential philosophers that were living in France at the same time.

Sartre and Camus are close friends since the beginning of their friendship. Together they reflect the events taking part in Europe in early 21-st century. But gradually they develop different understandings about the current situation. Their ideas of existentialism are mostly known through their major works respectively in Sartre's *Existentialism is Humanism* and Camus' *The Outsider*. Sartre's point of view is based on the philosophy of existentialism while Camus' – on the philosophy of absurd.

The present text compares the main concepts of the both authors concerning the personality and the world starting from their early biographies and ending with their most clear ideas about the meaning of the existence, the lack of purposefulness and motivation, creativ-

ity and the future of humanity. For a model of this comparison is used the book of the British author Andy Martin – *The Boxer and the Goalkeeper: Sartre vs. Camus*.

Keywords: anthropology, existentialism, Camus, Sartre, philosophy

Екзистенциализмът е сравнително ново течение¹ в историята на европейската философия. От гледна точка на съвременността обаче е недотам популярно. Но и без да бъде широко разпространено като самостоятелна философия, неговите основни идеи имат своята достатъчна тежест и стават неразделна част от днешната европейска мисъл в множество нейни аспекти. Според Уолтър Кауфман² най-ярките представители на екзистенциализма са Ясперс, Хайдегер и Сартр. Към техните имена могат да бъдат добавени и тези на Ницше, Достоевски, Рилке, Кафка и Камю, като Паскал и Киркегор не биват споменавани поради отдадеността им на християнството. Общото между всички тях според германо-американския философ е *многостранныят индивидуализъм*, отказът да принадлежат към конкретно философско течение и отричането на традицията в европейската история на мисълта. Към тези характеристики може да се добави борбата за запазването на човешката автентичност и свобода.

Централен за самия екзистенциализъм обаче става феноменът на човешкото съществуване и неговото личностно преживяване, което няма как да бъде цялостно описано от естествените науки, психологията и социологията. Без да влиза в конфликт с резултатите от изследванията на физиката, химията, биологията, екзистенциализмът разглежда темите за ужаса, отчаянието, скуката, отчуждението, абсурда, задължението, свободата и нищото. Основни в него са въпросите за това какъв е смисълът на другите за личността и какво е личността за тях. Екзистенциализмът се бори и за премахването на ограниченията над свободата и се опитва да установи границите на автентичната личност, разбираана в нейната сингуларност.

Според Станфордската енциклопедия на философията усвояването и разпространението на понятието *екзистенциализъм* става най-напред в текстовете на Жан-Пол Сартр, чийто близък сподвижник и съмишленик от френско-испано-алжирски произход е Албер Камю. Дватама се срещат за първи път през 1943 година на постановката на Сартровата пиеса *Мухоме* и впоследствие стават емблематични имена, когато се заговори за екзистенциализъм.

Целта на настоящия текст е да се проследят отношенията между двамата автори, като се прави опит да се покажат първоначалното сходство в биографиите им и развиването на близки светогледни позиции. След средата на текста основният акцент пада върху последвалия разрыв в отношенията им и по-

¹ Характерно за 40-те и 50-те години на 20. век.

² Kaufmann, Walter. (1956). *Existentialism from Dostoevsky to Sartre*, Meridian Books Inc.

зициите, които те развиват по въпросите, засягащи бъдещето на човечеството.

Сартр (1905–1980) е роден в Париж като единствено дете на морски офицер и първата братовчедка на нобеловия лауреат за мир Алберт Швайцер. Бащата на Сартр умира, когато той е едва двегодишен. Отгледан е от дядо си (учител по немски), който го учи на математика и класическа литература. Десет години по-късно обучението му е прекъснато от повторния брак на майка му, заминаването за Ла Рош и след това – Париж, където Сартр завършва своето образование. Първата професионална позиция, която Сартр заема, е като учител в Ле Хавър, в лицей „Франсоа I“. От 1939 до 1941 година нови външни обстоятелства налагат на Сартр да прекрати работата си, за да постъпи в армията. Там той служи като метеоролог, а през 1940 година е заловен от немските войски и е изпратен в лагер като политически затворник. Въпреки това тези години остават едни от най-продуктивните в творчеството му.

Съдбата на Албер Камю (1913–1960) е донякъде сходна с тази на Сартр. Камю е роден във Френски Алжир и е второто дете на земеделец (смъртоносно ранен в Първата световна война, когато Камю е на една година) и работничка във фабрика. Първоначално Камю учи в университета на Алжир. В този период заболява от туберкулоза и дълго време е на легло. Това време той използва за задълбочаване на размислите си над мълчанието и абсолютното сливане със света, което той определя като това *да бъдеш най-истински*. През 1936 година завършва философия. Камю се озовава в Париж през 1937 г., шест години преди срещата му със Сартр.

През 1938 година Камю пръв чете текст на Сартр (*Погнусата*), докато Сартр прочита текст на Камю през 1942 година (*Митът за Сизиф*). Заедно участват във френската съпротива и заедно заминават да работят във френския вестник *Combat* (Борба) в Ню Йорк – основния орган на френската съпротива. Камю е назначен там като главен редактор, докато Сартр, поканен от него, изпълнява длъжността на кореспондент. Но след завръщането им в Париж постепенно започва идеологическо разминаване между двамата мислители.

Според Чарлз Форсдик напрежението между двамата се появява след отпечатването на *Бунтуващият се човек* на Камю през 1951 година и достига връхната си точка през 1952 година, но истинските причини за оформилите се различия между тях тлеят в миналото. Двамата водят продължителен индиректен диалог в годините след войната и биват разглеждани като противопоставящи се един на друг *екзистенциален феноменолог, представител на европейската философска традиция* (Сартр), и *освободен от вярата наследник на Просвещението* (Камю).

За оформянето на философската си концепция Сартр извършва изследователска дейност в областта на философията последователно в Берлин и Фрайбург, след което се връща в Париж и преподава като учител. Всъщност до края на живота си той никога не заема преподавателско място в университетска институция. Пише редица театрални пиеси и есета.

От академична гледна точка мисълта на Сартр се развива частично от рефлексии върху идеите и методите на Декарт, Хегел, Хусерл и Хайдегер, без да отразява в своите размишления по какъвто и да било начин британския емпиризъм, както и материализма – в неговата не-марксистическа форма, – които за него не са философия, която би могъл да използва.³

В първите години на своето самостоятелно развитие като мислител Сартр отказва да се нарича екзистенциалист, но впоследствие приема определението. По отношение на това философско течение Сартр разбира личността като едновременно съществуваща със заобикалящите я обекти, като корелация на деривативен Аз, т.е. на рефлексивна съзнателност (която е винаги съзнателност на нещо, нечие съзнание). Егото според Сартр е постулирано като обединяваща точка и източник на опит, състояния и действия. Личността разполага с неограничена свобода или спонтанност на съзнанието, които ѝ всяват страх поради съпровождащата отговорност от резултатите на нейните действия – човек е ангажиран със свободата да се самосъздава по избиран от него начин, акт, с който дава пример на всички останали.

Отговорността е напълно негова. Осъзнаването на тази тотална свобода и отговорност е придружено от ‘погнуса’ (angoisse)... Следователно човекът може да се опита да се самоизмами, като прегърне някоя форма на детерминизъм, хвърляйки отговорността върху нещо, различно от неговия избор, Бог или наследственост, или неговото отглеждане, и „околна среда” или нещо друго. Ако направи така, той попада в лоша *вяра*... той е наясно със свободата си, но не може да се види например като това, което не е (неговото минало), и следователно се покрива с воал или си слага маска, тоталната свобода, която поражда погнуса като форма на замаяност.⁴

Според Сартр всяка личност е свободна да избира сама за себе си по уникален начин. Поради уникалността на съществуването на всяка личност не е възможен един и същ избор за две различни личности. В по-нататъшното си развитие личността се самосъздава, правейки проект за своето бъдеще, реализацията на който може да се види в действията, които тя извършва, и ситуацията, в които попада. Но такъв проект никога не успява да придобие завършен вид, тъй като в крайна сметка човекът бива терминиран в смъртта. Във връзка с това Сартр посочва, че:

*Човекът е един безполезен стремеж.*⁵

Другите в света на личността – която във вътрешнопсихологически план има сигурността на своето съществуване, но не и сигурността за съществу-

³ Copleston, Frederick. (1956). *A History of Philosophy*. New York: Doubleday, p. 343, прев. авт.

⁴ *Ibid.*, 358, прев. авт.

⁵ *Ibid.*, 360, прев. авт.

ването на околните ѝ (поне на първо време) – се проявяват най-напред като обекти (тела), на които тя приписва възможност за съзнание. Едва на втори план личността се натъква на другия като субект, различен от нея самата и притежаващ собствена свобода. В тази среща се появяват и моралните измерения в екзистенциализма на Сартр и принудата за личността да регулира поведението си спрямо другия. Сартр разглежда и различни форми на съществуване на личността с друга личност или с други личности под формата на ние-съзнание, но остава скептичен по отношение на създаването на такава съзнателност, която да обхваща цялото човечество в глобален мащаб, тъй като под натиска на масите личността се обезличава. Единствената възможност, която допуска, е:

Човечеството да бъде ние-обект само при наличието на съществуващо, което ни (го) гледа, но никога не може да бъде погледнато.⁶

Дори и тази възможност да бъде реализирана, Сартр настоява, че процесът на ние-субекта ще бъде преживяван психологически през единични съзнания. Според него Бог е единствено личната представа за другия като разтегнат до неговата абсолютна пълнота. Личността като напълно свободна има правото да дефинира Бог така, както го разбира, или да се откаже от вярата в неговото съществуване. Това не го води към атеизъм, а само изразява способността на личността да създава ценностната си система (в която свободата е възможността за такава система). В изборите си личността избира това, което е добро за нея, като по такъв начин показва какво би трябвало да е добро за всеки.

В социален план личностите преследват общи цели и интереси, но всеки вижда различни аспекти в тях. Оттук следва и разрывът на Сартровия екзистенциализъм с доктрините на марксизма.

Марксизмът представя историята като съществуващ в себе си интелектуален процес, който може да бъде разпознат от човешкия ум (всеки един) и който, когато е заявен като форма на диалектическия материализъм, представлява по-скоро научно знание отколкото метафизическа спекулация.⁷

В статия от 1946 година (*Модерните времена*) Сартр се съгласява с понятието за отчужденост на Маркс и при необходимост с това за революция. Но не се съгласява с материализма, който вижда като мит, а не като научно знание или абсолютна истина. По такъв начин свободната човешка дейност влиза в противоречие с прагматичността на материализма, който налага посоката на личностния избор, предпоставяйки светлото бъдеще на личността. Но ако трябва да се говори за фракция, от която би последвало някакво социално действие, то марксизмът е единствената философия, призоваваща към действие.

⁶ *Ibid.*, 362, прев. авт.

⁷ *Ibid.*, 368, прев. авт.

Според Сартр, макар и марксизмът да е силен по негово време, той не е живата философия на века, тъй като неговите първоначални подбуди са отдавна забравени. При едно евентуално завръщане на марксизма към първоначалните му инспирации екзистенциализмът не би бил повече необходим. Но за настоящия исторически период допирните точки между марксизма и екзистенциализма се изразяват в това, че хората създават условията, в които се намират, т.е. свободни са да избират по какъв начин да изграждат бъдещето си. Друг главен момент в системата на марксизма според Сартр е, че той остава единствената философия, посочваща неравното разпределение на материалните блага, което поражда конфликти и създава възможност за съществуването на класи и борбата помежду им.

Всичко дотук губи значение пред фундаменталното философско разбиране на Сартр за съществуващото, което според него просто е. Нещо да съществува, това означава нещото да го има и да бъде разположено някъде.⁸

Всяко съществуване се появява без причина, продължава да съществува поради слабостта си и умира по случайност.⁹

За разлика от Сартр Камю още от самото начало на своето интелектуално развитие напълно отказва да бъде окачествяван като екзистенциалист. Определението му като такъв е плод както на неговите критици, така и на поддръжниците на идеите му. В неговата философия на абсурда личността търси смисъла на съществуването си в живота и историята, от които се вдъхновява, и прави опит да построи своите идеали и ценности. По такъв начин личността търси метафизическите основи, които да ръководят нейните постъпки. Във всекидневния живот за обикновената личност тези основи са трудно различими, светът не е рационален и логичен – следователно на някои той би могъл да се види абсурден.

Абсурдът се появява от противопоставянето на човешкия апел и ирационалното мълчание на света... Ирационалното, човешката носталгия и абсурдът, който се надига от тяхното противопоставяне, това са трите персонажа на драмата...¹⁰

Абсурдът може да произлиза в екзистенцията на личността на много нива – от безразличието на природния свят към моралните ценности, от феномена

⁸ Изложените дотук разсъждения са основани главно върху разсъжденията на Сартр, правени до 1946 г., и неговия текст *Екзистенциализмът е хуманизъм*. Впоследствие той се опитва да внедри екзистенциализма в тялото на марксизма, с което го разбира единствено като необходимо стъпало по посока на целите на марксизма.

⁹ **Martin**, Andy. (2013). *The Boxer and the Goalkeeper*. London: Simon&Schuster UK Ltd., p. 5, прев. авт.

¹⁰ **Copleston**, Frederick. (1994). *A History of Philosophy*. New York: Doubleday, p. 392, прев. авт.

на смъртта, от рутината на всекидневието. Затова Камю поставя въпроса за смисъла на живота и започва да разсъждава над акта на самоубийството като капитулация пред напора на абсурда. В борбата с абсурда обаче личността започва да се бунтува срещу липсата на смисъл в живота ѝ, като по такъв начин се въвлича обратно в него, търсейки начини да го оправдае. Бунтуващият се отхвърля това, което му пречи да се отстоява и да утвърждава свободата си. Бунтуващият се е възмутен от отричането на автентичността му и мълчи пред абсурда в търсене на своя глас – когато го намери, макар и да изказва единствено своето не, той не престава да желае и да съди. Бунтувам се, следователно съществувам. За разлика от него отчаяният има много мнения, които непрекъснато изразява, но рядко отстоява докрай. Бунтуващият се е изгубил търпение и не е склонен на повече компромиси – себеосъзнал се е. Според Камю за бунтуващия се е:

По-добре да умре в нечии крака, отколкото да живее на нечии колена... Всичко или нищо.¹¹

На неговата евентуална смърт би следвало да се гледа като на саможертва за общото благо. Това, което е било защитено или защитавано, Камю определя като същност на човешкото. Следователно на карта е заложена човешката автентичност, без да са следвани егоистични подбуди, като по такъв начин солидарността на разбунтувалия се става метафизическа.

За да съществува, човек трябва да се бунтува, но бунтуването трябва да уважава ограничението, което намира в самото себе си – ограничение, в което умовете се срещат, и срещайки се, започват да съществуват. Бунтовническата мисъл следователно не може да се освободи от паметта: тя е постоянно състояние на напрежение.¹²

Така бунтът придобива още по-дълбок смисъл, според който той е метафизически бунт и е насочен срещу самото съществуване и сътворение, срещу непоносимата тежест на живота и наличието на смърт. Бунтуващият се не търси опора в Бог, без да е атеист. Това му положение го принуждава да се превърне в създател на собствения си смисъл на съществуване. От положението на бунтуващия се като свободна личност обаче не би следвало да произтече извършването на неморални действия, тъй като единствено чрез правенето на добро смисълът на съществуващото бива изграждан и подобряван. Всички други действия работят в полза на разрушаването на света. Бунтуване и творене започват да се взаимопреплитат, като по такъв начин артистът започва да се бунтува срещу реалността.

¹¹ Camus, Albert. (1956). *The Rebel: An Essay on Man in Revolt*. New York, p. 2, прев. авт.

¹² *Ibid.*, p. 5, прев. авт.

*Артистът реконструира света по свой план.*¹³

Артистът се отказва от почти всички аспекти на реалността, за да създаде красота. По такъв начин творящият артист прави реалността по-приемлива за избиране. Тези аспекти от нея, които той решава да запази, започват да изразяват неговия автентичен стил. Според Камю единствено образцовите произведения на гениите бележат величието, което човечеството е имало. Но гениите са застрашени да бъдат отхвърлени от мислещите различно и от войните. Творчество обаче е нужно за повторното сътворяване на историята, която не носи единственото обяснение на човека. От изкуството придобиваме допълнителни нюанси за пълнотата на неговото понятие. В артистичното сътворяване на света намираме непрекъснатостта на автентичната личност, която едновременно пази границите на своята автентичност, но и изменя света към по-добро и по-красиво. До нейния теоретичен образ се нареждат други три типа по-слабо автентични личности, които успяват на периоди да се вживеят в света, следвайки своите призвания.

Първият възможен тип личност, вживяваща се в света, е Дон Жуан, който напълно се разтваря в своя обект на желание, докато не изгуби интерес и не намери нов обект. Той е съзнателен за формалното си отношение, но се оставя да се потопи в обектите, носещи му наслада, докато еднообразието не вземе връх. Актьорът (вторият тип личност) също успява да се измъкне от абсурдното си съществуване, като изучава и играе различни роли. Актьорът е напълно наясно с мимолетността на своето съществуване и своето амплуа като артист, но въпреки това има волята да продължи да се отдава на работата си. Подобен на тези два типа личност е типът на завоевателя (третия тип личност), който подобно на Дон Жуан също изпитва удовлетворение от властването над обектите на своето желание за притежание. И трите типа личност осъзнават безсмислеността на историята и безполезността на човешките действия, но се оставят да бъдат въвлечени в социалния живот с другите.

През 1951 година настъпва началото на разрива в отношенията между двамата мислители. След отпечатването на *Разбунтуваният човек* Камю започва да критикува екзистенциализма, който се е сродил с марксизма. Отказва да види края на историята и превръщането ѝ в абсолютен. Подкрепя тезата за отказ на човека да приеме наложените му стереотипи, през които се възприема, и да се самосъздаде по автентичен за него начин – мислене, изцяло чуждо за въвлечените в потока на всекидневието.

¹³ *Ibid.*, p. 8, прев. авт.

*Човекът е единственото същество, което отказва да бъде това, което е.*¹⁴

Според Камю величието на личността се състои в живота без Бог. И по-точно, в отдадеността на личността, грижата и помощта за благосъстоянието на другите. Когато тя действа към другия като към цел (Кант), без да се надява на награда, личността се самопосвещава на другите, достигайки пълнотата на своето съществуване. Тук идва и (за нас неуместна) критиката на Сартр, който нарича Камю светец заради тези негови разбирания. Но светостта на личността (дори да допуснем въпроса за нея), както казахме, не е религиозна и има като свое основание претенцията за свободата на личността. Камю успява да стигне до разбирането за преобразяването на *съпротивяващия се индивидуален бунт* в разбиране за *колективна солидарност* – позиция, силно различаваща се от позицията за масовите революции, създаващи потенциална възможност за насилие и потисничество по пътя към тоталитаризъм. Според Камю жертването на човешки живот не може да бъде оправдано в полза на никое общо благо. Тук идва и разделителната линия между двамата мислители, тъй като за Сартр жертвите са средствата, оправдаващи бъдещите цели. Обратната позиция бива разглеждана като изцяло консервативна, наивна и трансцендираща политическия свят, бидейки по такъв начин утопична в сравнение с нуждите на съвременността.

Ergo, допирните точки в светогледите на двамата мислители тук са напълно прекратени. Раздалечаването между двамата мислители намираме в ретроспективен план. Докато Сартр пише *Битие и нищо*, в което на места критикува Хайдегеровото *Битие и време*, Камю по-скоро е частично вдъхновен от Ницшевия nihilизъм. Камю отделя по-голямо внимание в своите разсъждения на несправедливостта и потисничеството в социалния живот на личността, от което следва, че бунтът на личността трябва да бъде насочен в плана на биващото и в защита на нейните добродетели. Положение, тласкащо философията на абсурда на Камю към морален идеализъм, който настоява за свобода, мир, елиминиране на насилието и справедливост в индивидуален, а не в обществен план – както се получава при Сартр в по-късните му текстове. Промяната е възможна като вътрешен стремеж на личността, а не като историческа последица или наложено отвън обстоятелство.

Раздалечаването на Сартр и Камю става още по-голямо, защото занапред Сартр ще се опитва да внедри екзистенциализма в тялото на марксизма, докато Камю отдавна се е отрекъл дори от определянето му като екзистенциалист и се насочва към философия на свободата. В своя дневник Камю записва, че никога няма да бъде екзистенциалист, и е:

¹⁴ **Martin**, Andy. (2013). *The Boxer and the Goalkeeper*, London: Simon&Schuster UK Ltd., p. 230, прев. авт.

„против модерния екзистенциализъм“, който все повече му се струва нова форма на месианство... Камю не беше Сартр.¹⁵

Свободната личност е несъвместима с марксистическите наставления (дори и с предписанията на християнството). Камю не си позволява да описва бъдещето на личността. Той поставя акцента на своите размишления върху моралните ценности и развиването на морална отговорност, тъй като светът на личността е невъзможен без живот, воден спрямо каквато и да било ценностна система. Затова за свободната личност Камю допуска, действията ѝ да се окажат погрешни – *terra incognita* за всяка друга философска система или идеология.

Това чувство да бъдеш „първият човек“, да правиш някое изначално откритие за света... е наративът, в който Камю прекарва живота си, опитвайки (и, разбира се, проваляйки се) да съедини частите заедно; докато Сартр се посвещава на изследването на необхватни възможности и на хоризонти, разкрити поради убедеността, че са детотализирана тоталност, „обречена на провал“.¹⁶

В следвоенните години Камю постепенно развива фобия към публичните изяви, за разлика от Сартр, който се възползва от всяка възможност за публичност. Камю създава своите текстове, когато е вдъхновен да изрази позиция, докато при Сартр писането е неразделна част от неговия всекидневен живот – той често слива денонощията в трескаво словоизлияние. И ако за Сартр светът просто е, а човекът е *безполезен стремеж*, то за Камю светът е абсурден, но основната цел за него остава сътворяването на смисъл, повеждайки го към по-доброто и по-красивото. Въпреки задълбочените си възгледи Камю е наричан от Сартр писател и моралист, на което Камю отговаря:

Прекалено млад съм, за да имам система.¹⁷

В заключение, макар и несистематични, неговите разсъждения сякаш придобиват по-голяма философска дълбочина, добросърдечно търсейки положителното развитие на човека. Няма как също така да бъдат отречени честността, искреността и солидарността в разсъжденията на Камю. Не би било редно да се отмине мимоходом и позицията му за свободата на личността, която сама трябва да съгради своето по-добро бъдеще, което не остава закрито за нея, на-против, обединявайки се с единомислещите ѝ, личността би могла да опита да подобри общото ѝ бъдеще с другите, при положение че то се явява положително развитие спрямо предшестващото го състояние. По такъв начин акцентът за личността пада върху възможността ѝ за творчество, а не върху нейното

¹⁵ *Ibid.*, 200, прев. авт.

¹⁶ *Ibid.*, 300, прев. авт.

¹⁷ *Ibid.*, 200, прев. авт.

институционализиране и подвеждане под интересите на общността, на които да служи сяпко.

От казаното дотук излиза, че всъщност заглавието на настоящия текст е в известна степен заблуждаващо, тъй като Камю отказва да бъде наричан екзистенциалист и остава в полето на философията на абсурда, докато Сартр използва екзистенциализма като стъпка към сътворяването на общ социален свят. Макар и да тръгват от сходни позиции, двамата автори постепенно започват да придават на екзистенциализма различен смисъл и посока, правейки го в крайна сметка възможен за разглеждане като тяхна лична авторова позиция.

Но смисълът на екзистенциализма днес остава. Екзистенциализмът има силната претенция за честно, автентично и обективно съществуване на личността, не налагаща своите разбирания другиму, освен с поведение, носещо в себе си тежестта на общовалиден пример. Набляга на това – във всяка сфера на общественния живот – личността да е честна, със силно развити собствени позиции спрямо света, които смело да отстоява, претендирайки за постигането на обективни истини. С подкрепянето на индивидуално развиваните личностни добродетели и творчески потенциал екзистенциализмът днес прераства към дълбинното осмисляне на съществуващото (преживявано винаги в личностен план, който той пази) и противоположен на повърхностни и популярни интелектуални течения от най-различен характер. Личността остава свободна да избира сама за себе си бъдещето си определение.

ЛИТЕРАТУРА

- Камю, Албер. (1982). Чужденецът. София: Народна култура
Камю, Албер. (1982). Чумата. София: Народна култура
Сартр, Жан-Пол. (1994). Битие и нищо, Т. 1, София: Наука и изкуство
Сартр, Жан-Пол. (1999). Битие и нищо, Т. 2, София: Наука и изкуство
Сартр, Жан-Пол. (1996). Думите. София: ИК „Фама“
Сартр, Жан-Пол. (1988). Погнусата. София: Народна култура

ВЪЗМОЖНИ РЕШЕНИЯ НА НЯКОИ ОТ ПРОБЛЕМИТЕ, КОИТО ЧОМСКИ ОСТАВЯ ОТВОРЕНИ

Елена Теофилова Чорбаджиева

[Авторката е докторант в редовна форма на обучение, зачислена през 2015 г.
Разработва дисертация на тема „Логически методи в изследването
на семантиката на естествените езици“.]

Анотация. Изследването на Чомски в лингвистиката влияе днес на много от нейните аспекти. Той обаче сам отбелязва, че все още има аспекти на неговата теория, които са непълни. Един от най-дискутираните е въпросът за връзката синтаксис–семантика, за това в какво точно се състои тя. Именно на този въпрос ще бъдат предложени възможни решения чрез различни подходи, вдъхновени от съвременни изследвания в логиката, с цел да се докаже, че има обективни семантични правила, а не само интуитивни. Идеята не е да се покаже, че теорията на Чомски е неадекватна, а да се направи опит тя да бъде доразвита и да се разгледа дали семантиката може да бъде обективна и съответно – приложена върху трансформационната граматика. Този проблем има пряко отношение към реабилитацията на трансформационната граматика. Тя има потенциала да съдържа правила за формиране на непротиворечиви смислени изречения, в рамките на който и да е език, – при условие че се спазват и синтактичските, и семантичните правила.

Ключови думи: трансформационна граматика, синтаксис и семантика, лингвистика

POSSIBLE SOLUTIONS TO SOME PROBLEMS CHOMSKY LEAVES OPEN

Elena Teofilova Chorbadzhieva

Abstract. Chomsky's research in linguistics has affected many aspects in this area today. However, Chomsky points out that there are still aspects of his theory that are incomplete. One of its aspects most discussed today concerns the question of what the relationship between syntax and semantics consist in. This precise question will be investigated in this paper and possible solutions will be proposed using different methods, inspired by modern research in logic, in order to prove that there are objective semantic rules, not just intuitive ones. My idea is not to show that Chomsky's theory is inadequate, but to try to develop it further and to investigate whether semantics can be objective and therefore implemented into the transformational grammar. This problem has a direct bearing on the justification of the transformational grammar. It has the potential to contain rules for the forming of meaningful, non-contradictory sentences within any language, if both syntactic and semantic rules are followed.

Keywords: transformational grammar, syntax and semantics, linguistics

Изследването на Чомски в лингвистиката влияе днес на много от нейните аспекти – конкретно теорията му за генеративна граматика. Той обаче сам отбелязва, че все още има аспекти от неговата теория, които са непълни. Един от най-дискутираните е темата за връзката синтаксис–семантика и за това в какво точно се състои тя. Именно този въпрос ще бъде разглеждан тук и ще бъдат предложени възможни решения. Идеята не е да се покаже, че теорията на Чомски е неадекватна, а да се направи опит тя да бъде доразвита и да се види дали семантиката може да бъде обективна и съответно – приложена към трансформационната граматика. Чомски дава отговор на въпроса защо тези теории трябва да се комбинират – те имат пряко отношение към реабилитацията на трансформационната граматика и субкатегоризациите, които тя включва. (Chomsky, 1965, p. 75) Освен това, да се обръща внимание на въпроса за валидността на семантичните правила има пряка връзка с проблема за смисленото говорене. Това е проблем от особена важност, защото основната цел на речта е успешната комуникация, което не може да се случи, ако си противоречим или говорим неясно. В успешната комуникация е дадено основанието за функцията на езика да дадем нещо да се разбере. „В обикновената си употреба езикът е свободна форма и не служи просто за комуникация, а по-скоро е инструмент за свободно изразяване на мисли и за адекватен отговор на нови ситуации.“ (Chomsky, 1966, p. 65) Синтаксисът не може да изчерпи този въпрос, може единствено да ни посочи какви словосъчетания са допустими, но не може да ни каже защо има изречения, които имат смисъл за нас, и такива, които не разбираме.

Тъй като основната цел на това изследване е да докаже, че семантичните правила са обективни, ние ще разглеждаме изречението като най-малката единица, носеща стойност по истинност, а думите ще бъдат разглеждани единствено с оглед на ролята им в контекста на изречението.

Изречения, които нарушават селекционните правила

Чомски дефинира като по-приемливи изреченията, които е по-вероятно човек да изкаже и биха били по-лесно разбрани и в известен смисъл са по-естествени. (Chomsky, 1965, p. 11) Приемливост е понятие, която се отнася до изпълнението, а граматичността е част от компетенцията, но те двете не се изключват взаимно. Именно такива приемливи изречения могат да ни предоставят някаква информация, тъй като е по-лесно те да бъдат схванати от слушателя. В *Аспекти на теорията на синтаксиса* Чомски разглежда някои проблеми, които би могло да възникнат в неговата теория. Първото, което разглежда, са изречения, които нарушават селекционните правила. Очевидно такива изречения не са граматически коректни, но той казва, че това можем да го забележим само интуитивно. Той дава следния пример: „Много плашещ човек се

появи внезапно“ и предполага какво би се случило, ако трансформираме това изречение в: „Много ходещ човек се появи внезапно“ – би било очевидно, че граматиката е нарушена. (Chomsky, 1965, p. 151) Но дали това наистина е коректен пример? Първо, „ходещ“ (walking) е глаголна форма в английския (present continuous/progressive tense), а „плашещ“ (frightening) е прилагателно име. Второ, той казва, че тук само интуитивно можем да забележим нарушението, защото семантичните правила са предимно интуитивни. Но има и обективни семантични правила, които могат да помогнат да се разреши този проблем. Въпросът тук е трябва ли да разглеждаме такива примери единствено като нарушение на граматиката, или като нарушения на смислената реч изобщо? Ако не можем да кажем нещо с такова изречение изобщо, така че слушателят да разбере какво иска да каже говорещият, тогава това смислена комуникация ли е? Едно изречение не казва нищо, ако не може да се разбере.

Има примери за изречения, където могат да бъдат приложени трансформационните правила и да се образуват нови изречения, които обаче да имат същата дълбинна структура, т.е. да имат същото значение, като първите. Ние можем да обосновем синтактически някои от тези трансформации, но има и такива, които могат да бъдат обосновани единствено семантично. Нека разгледаме един от примерите на Чомски: „Джон купи книгата от Бил“ → „Бил продаде книгата на Джон“. (Chomsky, 1965, p. 162) Тук той твърди, че няма механизъм, по който да обясним защо „купувам от“ означава същото като „продавам на“, когато разменим местата на субекта и релатума в релационния израз. Остава една семантична функция, която не може да бъде обяснена, тя може единствено да се схване интуитивно. Има философи, които не биха се съгласили с това. Според Стросън всяко изречение имплицира друго изречение. (Strawson, 1952, p. 26) От това могат да бъдат изведени правила за импликацията, така че тя да бъде логически и смислено обоснована. Това става чрез генерализация. Всяко конкретно изказване за импликация е екземплификация на едно генерално такова. Например, ако имаме изказването „Том е по-малък син“ от тук следва логически, че „Том има брат“. Това е частен случай на „x е по-малък син“ и „x има брат“. В този смисъл генерализацията е първият фактор, който доказва импликацията. Всяко изказване, в което предикатът „е по-малък брат“ се приписва истинно на някого, води до изказване, в което на същия този човек може да се припише истинно и предикатът „е брат“. Но тук може да се разгледа един коментар на Тугенхат, че този тип изказвания са съдържателни и следователно материално-аналитични. (Tugendhat & Wolf, 1983, p. 44) Второто изречение е истинно въз основа на съдържанието на изразите „е по-малък син“ и „е брат“. В тази връзка тук трябва да се изясни и самият термин „импликация“, за да се докаже, че не говорим за каузални структури. „Да кажем, че едно изказване имплицира друго изказване, означава да кажем, че би било противоречиво да направим първото и да отречем второто“. (Strawson, 1952, p. 19) Да отречем едно изказване, има същата логическа сила като да утвърдим неговото проти-

воположно. Тук не става дума за нищо друго, освен за отношение между стойности по истинност на две изказвания. Тук може да се отбележи още нещо: ако разглеждаме единствено граматическата структура на изреченията, както вече видяхме в примера на Чомски, има основание да разглеждаме две изречения като различни, които обаче ни казват едно и също нещо, защото от семантична гледа точка условията за истинност на двете изречения са едни и същи. Освен това трябва да се отбележи, че семантично изречението „някой купува нещо от някого“ имплицира изречението „някой продава нещо на някого“.

Като друг обективен семантичен критерий за това, че двете изречения от примерите казват едно и също нещо може да бъде посочена и Фрегевата дефиниция за идентичност на смисъла изреченията. „Изреченията „p“ и „q“ изразяват една и съща мисъл (и съответно са еднакви по смисъл) тогава и само тогава, когато не е възможно някой, който разбира „p“ и знае, че „p“ е истинно, и разбира „q“, от самото това да не знае, че „q“ е истинно.“ (Полименов, 2013, р. 138) Ако разгледаме изречения, които са различни по съдържание, но имат едно и също значение, защото техните условия за истинност са еднакви, се оказва, че от това, че някой разбира значението на „Джон купи книгата от Бил“ и, ако знае, че това е истина, и разбира значението на „Бил продаде книгата на Джон“, ще знае и че това е истина. Условието за истинност в този смисъл е обективен критерий, тъй като едно нещо или е факт в действителността, или не е. „Например за елементарните изречения: едно елементарно изречение е истинно, когато предметът, към който се отнася субектът, попада под понятието, което се обозначава от генералния термин. Това правило не определя как едно изречение се съставя от своите части, а от какво зависи смисълът – и съответно истината – на едно съставено по определен начин изречение. Да разбираме смисъла на едно изречение не означава да разбираме каква съставена предметност то обозначава, а да разбираме при какви условия то може да бъде истинно.“ (Полименов, 2013, р. 144) Тук може да сравним и дефиницията на Чомски за това какво значи да разбираме едно изречение. „За да разберем едно изречение, е необходимо да разберем ядрото изречения, от които то произлиза, и изразната структура (phrase structure) на всеки един от тези елементарни компоненти, както и трансформационната история на развитието на въпросното изречение от тези основни изречения.“ Така разбирането на едно изречение се свежда до разбирането на тези прости изречения, от които се образуват по-комплексни изречения чрез трансформационно развитие. (Chomsky, 1957, р. 92) В крайна сметка Чомски казва почти същото: разбирането на едно комплексно изречение зависи от разбирането на изграждащите го елементарни изречения.

Разбира се, не може да се говори за обективни семантични критерии, без да се спомене Монтагю. Нека разгледаме неговите правила за формиране на изречение. (Dowty, et al., 1981, р. 15) Според него те са два вида: правила за образуване на елементарни изказвания и правила за образуване на комплексни

изречения. Правилата за образуване на атомарни изречения са прости:

Ако γ е едноместен предикат, и a е име (сингуларен термин), то тогава $\gamma(a)$ е изречение. Предикатът – на езика на Фреге – изразява функция с един аргумент, чиито стойности са стойности по истинност.

Ако γ е двуместен предикат и a и b са имена, то тогава $\gamma(a,b)$ е изречение. Или двуместна функция.

Правилата за образуване на комплексни изречения са също толкова ясни. Те зависят от условията за истинност и правилата на символната логика (предикатна и пропозиционална). Например отрицанието на едно изречение също е изречение. Това, което за нас е важно тук, е да видим, че щом имаме обективен критерий за образуване на изречения, който подлежи на истинностно-кондиционален анализ, то това е обективен семантичен критерий за образуване на информативни изказвания.

Анализ на комплексните изречения

Проблемите на Чомски се получават от това, че той разглежда само субект-предикатната логика, но съвременната логика е дала възможни решения на тези проблеми. В *Картезианска лингвистика* Чомски разглежда семантичните и фонологичните аспекти на езика и предлага как те могат да се приложат към трансформационната граматика – той разглежда комплексни изречения и факта, че такива пропозиции съдържат други изказвания, като всяко от тях изразява определено съждение (с други думи, всяко комплексно изречение имплицитно съдържа определена дълбинна структура и тя може да бъде преобразувана в повърхностна структура според трансформационните правила), – но достига до извода, че такива опити да се разкрие и характеризира дълбинната структура и да се изучават трансформационните правила, които я отнасят към повърхностната форма, са проблематични по своята природа и поради това – ограничени до повърхностната структура. (Chomsky, 1966, p. 84)

Нека да се опитаме да реконструираме неговия аргумент. Цитирайки Пор-Роял, Чомски дава примери за изречения, където дълбинната структура (носителят на значение) се състои от система от елементарни пропозиции. Той твърди, че не всички трансформационни правила, що се отнася до комплекси, са необходими. Например: „Бог, който създаде видимия свят, е невидим“ може да бъде трансформирано с възможна операция деление в „Невидим Бог създаде видимия свят“. Обаче това, че не във всички трансформационни правила има необходимост, не значи, че те не са обективни. Има много изследователи, които се занимават именно с анализ на трансформационни правила по отношение на семантиката, някои от които ще посочим тук, за да опитаме да изведем обективни критерии. Условията за истинност на едно комплексно изречение зависят от условията за истинност на изграждащите го изречения. (Tugendhat & Wolf, 1983, p. 127) Интерпретацията на Чомски предполага, че

всъщност ние разглеждаме три отделни изречения: (а) Има Бог. (б) Бог е невидим. (с) Невидимият Бог е създал видимия свят. Ако изходим от анализа за комплексни изречения на Тугенхат, условията за истинност на комплексното изречение зависят от условията за истинност на изграждащите го изречения, т.е. ако има Бог и той е невидим и е създал видимия свят, то тогава комплексното изречение е истина. Чомски твърди, че преходът от (а) към (с) представлява операция деление, но можем да разглеждаме това изречение и като материално аналитично изказване. В този смисъл това изречение е съдържателно. Макар материалната аналитичност да не предполага необходима истина, все пак е обективна дотолкова, доколкото ние отново можем да се уповаваме на истинностно-функционален анализ, за да правим преход от комплексното изречение към елементарното. За да стане по-ясно, ще въведем и обратния аргумент. Нека вземем за пример един от добре познатите аргументи на Ръсел (Ръсел, 2003, р. 74) – каква е стойността по истинност на изказвания, където намесваме определено описание с несъществуващ референт? Изречението „Настоящият крал на Франция е плешив“ според Ръсел е неистинно изказване, защото няма такова нещо като настоящ крал на Франция. От онова, което казахме до момента, това изречение всъщност може да бъде трансформирано с обратната на деление операция в „Има един-единствен¹ предмет, който е настоящ крал на Франция, и той е плешив“. В този случай вече става по-ясно кои са елементарните изречения, от чиято истинност зависи комплексното:

Има ли в момента крал на Франция?

Има ли в момента различни хора, които са крал на Франция?

Плешив ли е настоящият крал на Франция?

Ако отговорът на един от тези въпроси е отрицателен, тогава цялото изречение „Настоящият крал на Франция е плешив“ е неистинно. В този смисъл, макар да не говорим за формално-аналитични изказвания (истинни дори само по своята структура, без значение от съдържанието), все пак може да въведем обективен семантичен критерий, който да обоснове валидността на трансформацията.

Когато хората говорят за нещо и реферират към даден предмет, те представят факта, че тяхната публика има същото знание за тази референция. (Strawson, 1971, р. 77) Когато говорещият направи едно изказване за даден предмет, той предполага факта, че публиката знае относно кой предмет е конкретното изказване. С това изказване говорещият не информира слушателите, че съществува такъв предмет, а изказва нещо за него. Това, което Стросън иска да разграничи тук, е, че не е задължително непременно с реферирането към даден предмет да се утвърждава неговото съществуване. Стросън разглежда примера на Ръсел: „Кралят на Франция е плешив“. Според него

¹ Условието за единственост идва от употребата на определителен член според анализа на Ръсел.

коректният анализ на това изречение не е, че то е неистинно, защото няма настоящ крал на Франция, или, ако кажем, че това изречение е неистинно, би било погрешно, защото извън контекста, няма въпрос, който да зададем за настоящия крал на Франция. Но нека предположим, че това изказване се появява в контекста на серия отговори, подобни на въпроса: „Кои настоящи благородници са плешиви?“. Тук първото изказване се разглежда като инстанция на този въпрос. При това положение, ние можем да дадем много отговори на този въпрос, някои от които неистинни, но да ги маркираме, не означава да ги отхвърлим като безсмислени. Дори и този аргумент да не изглежда убедителен, той дава по-подходящ пример, за да изложи теорията си, който би могъл да се случи в една ежедневна ситуация: „Джоунс прекара сутринта си в местния плувен басейн.“ Да предположим обаче, че няма местен плувен басейн, тогава отговорът на това изказване не би бил, че то е безсмислено, а по-скоро, че където и да е бил Джоунс тази сутрин, той няма как да е бил в местния плувен басейн. (Strawson, 1971, p. 91) Изказванията все пак не са независими сами по себе си, но зависят от контекст и от това, което слушателят знае, или предполагаме, че знае. Тогава успешната референция не зависи само от изказването, но и от тези фактори.

Смислени изречения, които нарушават синтактичните правила

В *Синтактични структури* Чомски споменава, че би било безплодно да се опитваме да търсим семантично базирана дефиниция на „граматичност“. (Chomsky, 1957, p. 15) Макар да признава, че има изречения, които са очевидно безсмислени, но граматически коректни. И все пак има и изречения, които нарушават правилата на синтаксиса, но са смислени (пр. метафори). Според Чомски, ако използваме едно синтактично правилно изречение, което обаче семантично не ни казва нищо, то не е нито истинно, нито неистинно, а просто безсмислено. Но в действителност, за да разберем едно изречение, с други думи, за да ни даде едно изречение информация, е същото като да разбираме неговите условия за истинност. Нека отново разгледаме примера, който дава. Той разглежда четири изречения:

Имаш ли книга за съвременна музика?

Книгата изглежда интересна.

Чете ли книга за съвременна музика?

Детето изглежда спящо.

Според него има семантично основание да се разграничават 1 и 2 от 3 и 4. Също, тук се вижда ясно и че само 1 и 2 са граматически коректни. Аргументът му е, че тези изречения (1 и 2) имат ясен структурен произход и са инстанции на по-висок ред правила, т.е. са следствие от най-простите трансформационни правила. (Chomsky, 1957, p. 75) С други думи човек, за когото

това е майчин език, би приел и възпроизвел по-лесно изреченията 1 и 2, те ще бъдат по-естествени за него. Тази прагматистка позиция на Чомски може да бъде сравнена с това, което казва Стросън, когато дава обяснение за това какво значи противоречиво или непоследователно говорене.

Преди да разгледаме аргумента на Стросън, ще обърнем внимание на дефиницията на Карнап за безсмислени изречения или – както той ги нарича – привидни, за да стане по-ясно, защо се спираме на обяснението на Стросън. Според Карнап има два вида привидни изречения: „или в тях се среща дума, за която само поради заблуда се приема, че има значение, или думите в тях действително имат значение, но начинът на съчетаването им нарушава синтаксиса, така че от него не се получава смисъл“ (Карнап, 2008, р. 10) Ще разгледаме първо втория пример за привидни изречения. Тук Карнап дава пример с изречения от типа „Цезар е просто число“, което очевидно е образувано от думи, които имат значение, но цялото изречение няма смисъл. Той твърди, че това е, защото се нарушава граматическият синтаксис, но това не е точно така. Тук по-скоро става дума за семантични правила за попадането на един предмет под едно понятие, които следва да разгледаме. Според него има емпирични граници, а именно кои предмети попадат под едно понятие в реалния свят, и логически – кои предмети биха могли да попадат под него, в който и да е възможен свят на обема на понятията. Или кога един предикат може да се припише на един предмет. Така Карнап показва, че всъщност ние вече можем да рефлектираме върху легитимността на езика и да имаме критерии за правилно построени изречения.

Когато си противоречим, ние възпрепятстваме основната цел на езика да се разбираме. Ние сякаш казваме нещо, но от противоречивото изказване не следва нищо. „Едно противоречие се самоанулира и не оставя нищо.“ (Strawson, 1952, р. 4) Неизбежно в тази връзка трябва да се цитира законът за непротиворечието на Аристотел, но Стросън е на мнение, че той не е достатъчен да определи употребата на думата „противоречие“. Възможно е да има езикови конвенции, които си противоречат, но хората все пак да се разбират. Най-простият пример за това е, когато те попитат „Как си?“ да отговориш с „Горе-долу“. Очевидно това, което изглежда противоречиво тук, е, че се използват несъвместими предикати за настроението на един и същ човек по едно и също време. В повечето случаи такива изрази са заложили в рамките на естествения език и тяхното значение се разбира, тъй като сме усвоили употребата на този език в подобни ситуации, но за човек, който не владее нашия език, този израз би могъл да изглежда противоречив и неясен. Тогава са необходими допълнителни обяснения, за да могат да ни разберат. Това показва как е възможно противоречиво говорене, но все още не обяснява как можем да го преодолеем. Тук все още не сме дали обективен критерий за това защо изобщо разбираме и употребяваме противоречиви изречения.

Значение на термините

Целта на граматиката е да ни научи да разграничаваме между изречения като „Джон обича Мери“ и „Мери обича Джон“. Тук е ясно, че в първия случай Джон е субектът на изречението, подлогът, а във втория – Мери. Примерът, който Стросън цитира от Чомски, е „Те убедиха Джон да напусне“ и „Те очакваха от Джон да напусне“. Докато и в двете изречения Джон има субектна релация към глагола напускам, в първото изречение Джон има и обектна релация към глагола убеждавам, което не се вижда във второто изречение. (Strawson, 1971, p. 132) Ето защо ние разбираме елементите в двете изречения като различно обвързани. Но тук няма ясна граница между дълбинната и повърхностната структура на изреченията. Нещо, което Чомски не разглежда, е че дълбинната структура се разкрива именно в глаголите, които са използвани. В първия случай глаголът „убеждавам (някого да направи нещо)“ има активна роля, докато „очаквам от (някого да направи нещо)“ е по-скоро пасивно действие. Що се отнася до това как разграничаваме дълбинната структура на изреченията или значението им, трябва да се обърне внимание на това, че ще използваме най-често два базови термина: класове и категории. В крайна сметка синтактичните връзки в изреченията зависят от семантичните условия. (Strawson, 1971, p. 135) Чомски не отрича важноста на семантиката и нейното влияние върху граматичното структуриране на изреченията. Човек, който владее добре езика не просто може да разбере всички възможни смислени изречения на този език, но и да произведе сам безброй такива изречения. Една от грешките на Чомски е, че той разглежда граматическата категория изречение като разделена на изрази за подлог и изрази за предикат, което води до това да разглежда изреченията изобщо като субект-предикатни. (Strawson, 1971, p. 140)

Все пак нека се върнем на аргумента на Чомски: човек, за когото това е майчин език, би приел и възпроизвел по-лесно изреченията, които са граматически коректни, и би ги приел като по-естествени, т.е. да се спазва условието за адекватност. (Chomsky, 1957, p. 49) Брандъм дава пример с един папагал, който е дресиран да казва: „Това е червено“ всеки път щом му посочат червен предмет. (Brandom, 2000, p. 48) Целта му е да покаже, че папагалът не разбира своя отговор, но за нас тази реакция означава нещо. Ние разбираме кога папагалът използва правилно изречението: „Този предмет е червен“. Той въвежда дистинкция между класификация на отговора (response classification) и концептуална класификация. За разлика от папагала, ние имаме концепция за червения цвят. От самото понятие за червено – или изобщо за цвят – ние можем да говорим за свойството цвят на предметите и да ги отличаваме така един от друг, и то не единствено визуално, а дори и единствено езиково. След като вече разполагаме с понятие за цвят, ние изобщо можем да отличаваме свойството цвят за предметите. Езикът се разглежда като основание за това да имаме понятия, тъй като те са конституенти на мисленето. Той твърди, че дори в ня-

кои ситуации употребата на една дума всъщност е това, което оказва влияние върху нейното значение. От друга страна, Чомски споменава, че лексикалната употреба на един термин е сама по себе си проблематична. (Chomsky, 1965, p. 160) Ние обаче не разчитаме единствено на речниковата дефиниция, за да определим референцията на един термин. В естествения език думите имат референция в рамките на употребата. (Brandom, 1994, p. xiv) Това идва от въвеждането на норми за тяхното значение и правилна употреба. Вторият начин за въвеждане на норми е чрез лингвистична дефиниция. Според него е възможно да се въведат норми, които да са имплицитни в езиковата практиката и всички да ги следват, без да се налага експлицитно да се обясняват. (Brandom, 1994, p. 26) Експлицитните правила биха довели до регрес, защото те трябва да се анализират дали се прилагат правилно, от тях ще се задават границите на правилното поведение в речевата ситуация. Когато се говори за имплицитни норми, те се разбират без допълнително анализиране и се схващат като регулатори на поведението, което се оказва по-интуитивно и естествено. В този смисъл може отново да се направи разграничение между синтаксис и семантика, тъй като граматико-синтактическата форма може да се интерпретира като имплицитна норма, която задава правилата за построение на изреченията в естествените езици. А логико-семантичната форма описва значенията на изреченията и по-скоро се доближава до интуицията и е регулатор на речта. Нормативният подход е разграничение между правилно и неправилно говорене, той може да се схване като схема или метод, изведен от поведението.

В тази връзка ще представим и друга интерпретация на разбирането на референцията, която принадлежи на Ричардс и Огдън. (Ogden & Richards, 1989, pp. 10–11) Според тях съществува каузална връзка между мисълта и символа. Когато говорим, символизма, който включваме, частично е последица от референцията, която правим, и частично – от социални и психологически фактори. В тази връзка те изказват и първи канон на символизма – един символ стои за един и само един референт. (Ogden & Richards, 1989, p. 88) Те изобщо дефинират думата символ като правилно описание на адекватна референция, т.е. такава, която слушателят ще разбере какво се казва с тази дума. (Ogden & Richards, 1989, p. 102) Важно е да се разбере, че тук не се има предвид речниковата дефиниция, когато говорим за значението на една дума, или поне не единствено това. По-същественото за това какво значение е, че се включва намерението на говорещия: какво иска той да каже с една дума. Значенията на думите могат да се изменят и развиват в зависимост от промените в езика изобщо. Когато се казва, че един символ стои за един-единствен референт, не се има предвид, че всяка дума има само едно значение или че не може да имаме различни символи за един и същ референт, а по-скоро, че всеки символ има един конкретен референт. Например изразът „всички българи“ има само един референт, макар това да е комплекс. В логиката има ясни граници кой предмет може да попадне под едно понятие и кой предмет не може да попадне под него. Има емпирични

граници, а именно кои предмети попадат под едно понятие в реалния свят, и логически – кои предмети биха могли да попадат под него, в който и да е възможен свят, или кога един предикат може да се припише на един предмет.

Стросън разглежда термина „употреба на изречение“ по по-различен начин от това, което ние разбираме като правила за употреба на изречението. Според него, ако двама души произнесат едно и също изречение по различно време и се окаже, че в единия случай това изречение е истинно, а в другия – не, то това илюстрира различна употреба на изречението. (Стросън, 2008, р. 136) Ако различни хора кажат изречението „Аз съм висок 1,80 м“, някои от тях ще правят истинно изказване, но други – не. Това означава, че едно изречение се употребява именно за да се изкаже една истинна или неистинна пропозиция. Аналогично, *употребата* на един израз цели рефериране към конкретен индивид. Тогава значението е функция от употребата на изречението или израза. (Стросън, 2008, р. 137) Даването на значение на един израз е даване на указания за неговата употреба, а именно как с него да се реферира правилно към обектите, а даването на значение на едно изречение е даване на указание за това как с него да се изрази една истинна пропозиция. Тогава не следва да говорим за значение на изречението, свързано с употребата му в конкретен случай, а за правилата и конвенциите, управляващи правилната употреба във всички случаи. За да може да се изпълнява успешно функцията на езика да се излагат факти за предмети, хора и събития, трябва да се преодолеят проблеми, свързани с неясно рефериране или неразбиране на това, което се казва за предмета. (Стросън, 2008, р. 145)

Заклучение

Важно е да се отбележи, че каквато и критика на граматическия синтаксис да е разглеждана тук, тя се отнася единствено към онзи тип граматика, който Чомски нарича традиционна, или онази, която е обвързана със синтаксис на конкретния език, който описва. Генеративната граматика има потенциала да съдържа правила за формиране на непротиворечиви смислени изречения, в рамките на който да и да било език, при условие че се спазват и синтактичските, и семантичните правила за смислено говорене. Възможни са много подходи към тези въпроси и някои от тях бяха разглеждани тук с цел да се разрешат проблемите на Чомски и да се докаже, че има обективни семантични правила, а не само интуитивни.

Фактът, че има изречения, при които възможността за преход от едно изказване към друго може да бъде основана семантично, не означава, че не може да се даде обективно обяснение за основанието за такъв преход. Съдържанието, смисълът на изречението, е част от мисълта, изразена с това изречение, както и граматико-синтактичната форма на това изречение е част от него. Познаването на условията за истинност на изреченията е критерий за това, че ние разбира-

ме изреченията. Чомски анализира изреченията като субект-предикатни, което води до схващането му, че комплексните изречения са изградени от елементарни пропозиции само в нашето съзнание, но в действителност тяхната структура е субект-предикатна. Дълбинната структура на комплексните изречения се състои от елементарни пропозиции, но тя не се изразява директно в структурата на самото изречение. За да формираме такива комплексни изречения, според него ние прилагаме граматически трансформации. В този текст показахме, че от гледна точка на съвременната логика комплексните изречения са изградени от елементарни пропозиции, обвързани с логически съюзи, а стойността по истинност на комплексните изречения зависи от изграждащите ги елементарни изречения. Семантичните правила не регулират по какъв начин изречението е съставено от своите термини, а показват от какво зависи истинността му.

ЛИТЕРАТУРА

- Карнап, Р. (2008). Преодоляване на метафизиката чрез логически анализ на езика. *Философия на логика II*. (Carnap. The elimination of metaphysics through logical analysis of Language). (Б. прев. А. Бешкова), pp. с. 9–31.
- Полименов, Т. (2013). *Субстанции, универсалии, пропозиции. Метафизика и философия на езика*. София: изд. Вулкан 4.
- Ръсел, Б. (2003). За обозначаването. *Философия на логиката ранна аналитична философия*. (Strawson, On denoting). (Б. прев. А. Бешкова), с. 69–84.
- Стросън, П. (2008). За реферирането. *Философия на логиката II*, с. 130–155.
- Brandom, R. (1994). *Making It Explicit*. Cambridge: Cambridge MA: Harvard University Press.
- Brandom, R., (2000). *Articulating reasons: An introduction to inferentialism*. Cambridge: Cambridge MA: Harvard University Press.
- Chomsky, N. (1957). *Syntactic structures*. Berlin-New York: Mouton de Gruyter.
- Chomsky, N. (1965). *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge, Massachusetts: The M.I.T. Press.
- Chomsky, N. (1966). *Cartesian Linguistics. A Chapter in the History of Rationalist Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dowty, D. R., Wall, R. E. & Peters, S. (1981). *Introduction to Montague Semantics*. Dordrecht, Holland: D.Reidel Publishing Company.
- Ogden, C. & Richards, I. (1989). *The meaning of meaning*. Orlando, FL: Harvest/HBJ.
- Strawson, P. F. (1952). *Introduction to logical theory*. London: Methuen.
- Strawson, P. F. (1971). *Logico-Linguistic Papers*. London: Methuen & Co. LTD.
- Tugendhat, E. & Wolf, U. (1983). *Logisch-semantische Propädeutik*. Stuttgart: Recalm.

СЪВРЕМЕННИ ПРОБЛЕМИ ОКОЛО ПОНЯТИЕТО ЗА A PRIORI – СЛУЧАЯТ УИЛЯМСЪН

Мадлен Григориева Ангелова

[Авторката е докторант в редовна форма на обучение, зачислена през 2017 г. Разработва дисертация на тема „Теория на познанието в българската философия през 20. век”.]

Анотация. Предмет на анализ в настоящия текст е съвременен прочит на понятието за а priori, представен от Тимъти Уилямсън в книгата му „Философията на философията” (2007). Целта на разглеждането е да демонстрира релевантността на дискусиата, формирана около текста на Уилямсън, за полето на епистемологията. В последните години актуалността на повдигнатите от него проблеми нараства все повече, като дава основания за много нови въпроси и дебати. Тезата ми е, че претенцията на Уилямсън за иновативна критика на епистемичните схващания от типа аналитична (концептуална) истина е основателна. Маркирайки разликата между нея и аргумента на Куайн срещу разграничението между а priori знание и а posteriori знание, ще твърдя, че тя може да бъде допълнена, като по този начин отпаднат някои от възраженията срещу нея. Предлагам допълнителен аргумент срещу концепцията за а priori, като основната ми критика е, че приемането на а priori валидност обозначава предпоставка, а не необходимо положение, от което следва, че самото понятие е противоречиво.

Ключови думи: А priori, аналитична истина, концептуална истина, необходимост, условност

CONTEMPORARY PROBLEMS AROUND THE NOTION OF A PRIORI – THE WILLIAMSON CASE

Madelaine Grigorieva Angelova

Abstract. Today I am going to address the contemporary reading of the notion of a priori presented by Timothy Williamson in his book “The philosophy of philosophy” (2007). I will demonstrate the epistemological relevance of the discussion over Williamson’s text. Some of the topics analyzed by him are becoming more and more current in the last couple of years by providing many new subjects for a debate and by posing a lot of questions. My main claim is that Williamson’s argument against analytical/conceptual truths is valid. Regarding the difference between that argument and Quine’s approach, I insist that Williamson’s argument should be furtherly developed and completed. That would eliminate some of the critiques against that argument. By offering a this further proof against the concept of a priori, I argue that to accept “a priority” means to adopt a premise, not a necessary statement. Therefore the “a priority” itself is contradictory.

Keywords: A priori, analytical truth, conceptual truth, necessity, conditionality

Предмет на анализ в настоящия текст е съвременният прочит на понятието за *a priori*. В последните десетилетия дискусиата около проблемите, свързани с него, отново става основна тема за епистемологията. Това до голяма степен се дължи на критиката на Тимъти Уилямсън, изложена последователно в статията му „Концептуална истина“ (2006) и книгата му „Философията на философията“ (2007). В тях е предложена иновативна критика на епистемичните схващания от типа аналитична/концептуална истина, която без съмнение е основателна. Основната теза, издигната в настоящия текст, е, че тя може да бъде допълнена чрез логически анализ на понятието за *a priori* и начините, по които то функционира в езика. Целта е да се демонстрира неговата противоречивост и неефективност. Това би помогнало да бъдат неутрализирани много от проблемите, които то поставя пред епистемологията. Приносът на анализа за бъдещи разглеждания е именно евентуалното разрешаване на тези проблеми.

Текстът може да се раздели условно на три части, като всяка от тях води до обособяване на следващата. От това следва, че те не трябва да се считат за отделни елементи, а служат като инструмент за конструиране яснотата на изложението. В първата част са представени някои предварителни бележки, които целят да изяснят какво се разбира под „*a priori*“, „концептуална истина“ и „необходимост“ в съвременните прочити. Тези употреби не бива да се смесват с предишни философски тълкувания и дискусии, защото това би довело до идиосинкратичност. Проблемите, които биха възникнали при такъв подход, са представени с примери, като се аргументира необходимостта от избягването му. Впоследствие е представена релевантността на анализираните понятия за съвременните дискусии в епистемологията, като са посочени връзките им с определени теми и ролята, която играят в дадени концепции. Втората част на изследването покрива основните моменти от критиката на Уилямсън, като я противопоставя на предложената от Куайн. Посочени са приносите на двамата автори към дискусиата върху понятието за *a priori* и някои от възраженията срещу техните подходи. В последната част на текста се защитава основната теза, издигната в него, като е представен логически аргумент срещу концепцията за *a priori*. Той не предполага онтологически ангажимент, а просто демонстрира неефективността на понятието на езиково ниво. Предложени са отговори на възможни критики и обосноваване на изходните допускания.

I. Въведение в съвременната дискусия

В началото на настоящата разработка следва да се определят значенията на понятията, които ще бъдат предмет на анализ в нея. Употребите им в текста са съобразени с тези, които понятията получават в рамките на съвременната дискусия. Така например когато се говори за „*a priori*“ валидност, се визира „*a priori*“ обосноваване и знание, което е получено в резултат от подобно обос-

новаване. Има няколко съществени разлики между съвременната трактовка на понятието и „класическата“ му употреба. Под „класическа“ употреба разбирам тази при Кант и последвалите интерпретации и дискусии върху „Критика на чистия разум“. Обичайно те са обвързани с „чистотата“ на представите, понятията или дори на определена наука.¹ От този прочит се запазва единствено самото разграничение между „чисто“ (a priori) и „емпирично“ (a posteriori) познание². Тя обаче не се базира на абстрактни същности като „представите“ или „понятията“, а се приписва на обосновката като процес на аргументация. Друга съществена разлика е, че в съвременната дискусия „a priori“ стандартно не се отнася към „вродени идеи“, а просто към „неекспериментален източник“ на познанието. Най-често подобно знание бива третирано като „интуитивно“ или просто се обяснява чрез т.нар. „здрав разум“³. Така то често се свързва със самото „разбиране“ на дадена пропозиция, без да са необходими каквито и да било свидетелства.⁴ По този начин концепцията за a priori е защитена от критики, които предпоставят, че езикът е социален конструкт. Това води и до друга съществена промяна в интерпретацията – априорното познание не се третира като онтологически необходимо, а като необходимо поради здравия разум, който стои в основата на обосноваването. По този начин приемането на дадени пропозиции, на които може да се припише a priori валидност е кохерентно с поддържането на фалибилизъм. Тяхното обосноваване може да бъде отхвърлено посредством бъдещи свидетелства⁵. Необходимостта на извода се запазва, но самият извод е неправилен в дадения случай. Връзката между разбиране на пропозицията и съгласие със самата пропозиция става основна както за поддръжниците, така и за критиците на концепцията за a priori⁶.

Друг основен въпрос в съвременната дискусия е до каква степен следва „a priori“ валидността да се определя като „аналитична истина“/„концептуална

¹ Срв. **Кант**, Имануел. (2013). Критика на чистия разум. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 97, 123, 139 и др.

² Виж **Кант**, Имануел. Пак там, с. 73.

³ Срв. **Bealer**, George. (2013). Intuition and the autonomy of philosophy. – *Rethinking Intuition: The Psychology of Intuition and Its Role in Philosophical Inquiry*. Lanham, Rowman & Littlefield, 1998, pp. 201–240 или **Casullo**, Albert. A priori justification. Oxford, Oxford university press.

⁴ Някои автори дори говорят за „очевидност“ на пропозицията – напр. **BonJour**, Lawrance. (1998). In defence of pure reason. Cambridge, Cambridge University press.

⁵ Добър пример за това е „проблемът с купчината“. – Виж **Russell**, Bruce. A Priori justification and knowledge. – *Stanford encyclopedia of philosophy*. Edward N. Zalta (Ed.), 19.05.2014 <<https://plato.stanford.edu/entries/epistemology-virtue/#InteVirtEpisComm>> (онлайн). (прегледан 26.08.2017)

⁶ Дори може да се каже, че дебата върху валидността на разграничението „a priori“ – „a posteriori“ до голяма степен се свежда именно до дискусия за статута на UAI (Understanding-Assent links) или връзките между разбирането и съгласието (PCв)

истина⁷. Такава е и една от възможностите, разгледана от Куайн в статията му „Две догми на емпиризма“⁸. Общото между понятието за а priori и аналитичната истина е изискването за необходимост. По този начин се налага и връзката между разбиране и знание, от която следва, че:

Ако x разбира „ p “, то това е необходимото и достатъчно условие x да знае „ p “.

Това означава, че и в двата случая самото разбиране на даденото изречение, съдържащо концептуална истина/а priori валидно твърдение, вече прави изречението истинно. Допускането стъпва на аргумента на Уилямсън, че всички въпроси около понятието за а priori, аналитичните истини и понятието за необходимост „засягат мислите, а не пропозициите“. От друга страна, мислите не могат да бъдат анализирани сами по себе си. Затова се приема, че „мислите се изразяват чрез изречения“⁹. Следователно за аналитична/концептуална истина се приема всяко изречение, чието разбиране изисква съгласието на разбиращия го с истинността на изречението.

По отношение на понятието за необходимост и неговата обвързаност с концепцията за а priori е важен аргументът на Крипке за разликата между тях. Като заявява, че двете понятия „по никакъв начин не са тривиално едни и същи“, той подчертава, че стойността по истинност на необходимите твърдения има по-голям обхват, който се простира и до сферата на възможните светове.¹⁰ Доколкото обаче понятието за необходимост обхваща и всички случаи на понятието за а priori, изводът, че те са различни, изглежда неточен. Вероятно класът на а priori валидните твърдения е част от класа на необходимите твърдения. От това следва, че всяко а priori валидно твърдение всъщност е необходимо¹¹.

След като са изведени ясните параметри на основните понятия в текста, следва да се определи ролята им в съвременната дискусия. До голяма степен всички те са свързани с ролята на т.нар. „философия от креслото“, нейната легитимност и метода, който се прилага при този тип философстване. Част от участниците в дискусията са защитници на дедуктивния метод, базирайки го на връзката между разбиране и знание. Дедукцията изисква приемането на а

⁷ В настоящия текст използвам „аналитична истина“ и „концептуална истина“ като синоними. Такъв е случаят и при Уилямсън – Срв. **Williamson**, Timothy. Conceptual truth. – *The Aristotelian society supplementary volume*, Vol. 80, Issue 1, 2006, pp. 1–41.

⁸ **Куайн**, Уилард. (2008). Две догми на емпиризма. – *Философия на логиката II*, съст. Полименов, Тодор, Латинев, Евгени, Бешкова, Анна, Моллов, Благовест, София, Изток-Запад, с. 88–110.

⁹ Срв. **Williamson**, Timothy. (2006). Conceptual truth. – *The Aristotelian society supplementary volume*, Vol. 80, Issue 1, p. 3 (Всички преводи на цитати от английски в текста са мои – М.А.)

¹⁰ **Крипке**, Сол. (2008). Идентичност и необходимост. – *Философия на логиката II*, съст. Полименов, Тодор, Латинев, Евгени, Бешкова, Анна, Моллов, Благовест, София, Изток-Запад, с. 260–261.

¹¹ Въпреки че не всяко необходимо твърдение е а priori валидно.

пriors знание като „такова, което просто позволява“¹² постулирането на дадена хипотеза. Поддръжниците на Уилямсън и аргументите му срещу разграничението между a priori – a posteriori и връзката между разбиране и знание, твърдят, че основният метод във философията всъщност е абдукцията¹³.

II. Аргументът на Уилямсън и аргументът на Куайн

Основната цел на аргументите на Уилямсън и Куайн е да се покаже, че самото разграничение между a priori и a posteriori е неприемливо. Дватамата предлагат различни подходи, но целта е една и съща – да се демонстрира самата незначителност на подобна дистинкция за философията. Правени са и други опити за критика върху нея, но те предполагат спасяването ѝ посредством преработка¹⁴.

Критиката на Куайн може да се нарече „епистемологическа“, доколкото предполага, че разделението на Кант между аналитични и синтетични истини просто няма познавателна стойност. Проблемът е демонстриран чрез поставянето на въпроса кои следва да са твърденията, които спадат към класа на аналитичните истини. Ако сред тях няма носители на когнитивна стойност – например представители на т.нар. „когнитивна синонимия“¹⁵, то в този клас остават само логическите истини. Доколкото са тавтологии от типа „a = a“, те, разбира се, са неинформативни¹⁶. Така в областта на теория на познанието самото разграничение се оказва ненужно, доколкото истините от първия тип не съобщават нищо ново.

Критиката на Уилямсън може да се окачестви по-скоро като „методологическа“, доколкото основният му аргумент е, че „разграничението не се вписва в стандартите за философия“¹⁷. Самият начин, по който функционира философията (и по-конкретно епистемологията), не се нуждае от подобно разграничение. Аргументът е изведен в резултат на серия от разглеждания върху известния пример:

¹² Става дума за purely enabling knowledge. Преводът не е много подходящ, но не ми е известно терминът да е превеждан до този момент – Срв. **Xu, Zhaoqing**, (2016). Williamson's challenges to the a priori – a posteriori distinction. – *Philosophical forum*, 47 (3-4), pp. 314–315 (pp. 309–324).

¹³ Виж **Williamson**, Timothy. (2016). Abductive philosophy. – *Philosophical forum*, 47 (3-4), pp. 263–280.

¹⁴ Например **Hawthorne**, John. (2007). A priority and externalism. – *Internalism and Externalism in Semantics and Epistemology*. Oxford, Oxford University Press, pp. 201–218.

¹⁵ **Куайн**, Уилард. (2008). Две догми на емпиризма. – *Философия на логиката II*, съст. Полименов, Тодор, Латинев, Евгени, Бешкова, Анна, Моллов, Благовест, София, Изток-Запад, с. 95–97.

¹⁶ **Куайн**, Уилард, Пак там, с. 90–91.

¹⁷ **Xu, Zhaoqing**. (2016). Williamson's challenges to the a priori – a posteriori distinction. – *Philosophical forum*, 47 (3-4), pp. 312.

„Всички лисанки са женски лисици“¹⁸.

Този пример е сходен по формата си с известния пример, даден от Куайн – „Всички ергени са неженени мъже“. Разликата е, че Уилямсън не се интересува от езиковите характеристики на самите думи в примера, а от поведението на говорителите по отношение на този пример. Ако се допусне, че това изречение се приема а priori за истина само поради наличието на връзката разбиране–знание, то следва да се провери дали наистина във всички случаи може да се говори за подобна връзка. Анализът на Уилямсън предлага отхвърлянето ѝ посредством примери с девиантни говорители¹⁹, като демонстрира, че те разбират всички думи в изречението, но не са съгласни, че то е истина. След това се въвежда разграничението между знание, базирано на свидетелства и „позволяващо знание“, което разчита единствено на способността на говорителя да разбира определени думи. Последното е характерно за аналитичните истини, които в съвременния дебат се считат за съвместими с езиковото познание. Освен проблемът с връзката разбиране–съгласие–знание, остават и случаите, в които знанието се добива посредством способността на агента да си представи дадено нещо. Уилямсън дава примери с изчисляване на разстояния, в които основна е ролята на въображението²⁰. В тези случаи е трудно да се каже дали добитото познание е а priori или а posteriori. Наличието на междинна зона от проблеми разколебава ползата от разграничението за философията.

Оказва се, че съгласието на агента с дадено изречение до голяма степен зависи от склонността му да предпостави истинността на последната. Случаите, в които се приписва а priori валидност става дума за предпоставки, които изглеждат интуитивни за по-голям брой от хора. Аргументът от девиантни говорители обаче позволява да се разгледат случаи, в които тези допускания изглеждат неприемливи и дори контраинтуитивни. Следва да се постави въпросът как работи самата концепция за а priori във философията. Очевидно приемането ѝ зависи от склонността на определен автор да предпостави, че тя е смислена.

III. Логическият аргумент срещу концепцията за а priori

Настоящият аргумент срещу концепцията за а priori няма претенцията да твърди, че не съществуват а priori валидни положения, а че самото говорене за

¹⁸ Този пример Уилямсън използва при голяма част от анализите си във „Философията на философията“ – Срв. **Williamson**, Timothy. (2007). *The philosophy of philosophy*. Malden, Blackwell publishing.

¹⁹ Единият пример засяга така наречените „практически допускания“, разбирани по Сталнакер. – Срв. **Stalnaker**, Robert. *Pragmatic presuppositions*. – *Context and content*, Oxford, Oxford university press, 1974, pp. 47–62.

²⁰ **Williamson**, Timothy. (2007). *The philosophy of philosophy*. Malden, Blackwell publishing, pp. 165–167.

a priori валидност е противоречиво и следователно неефективно. Това прави контрааргументи от метафизическо и онтологическо естество нерелевантни към предложението аргумент. В него предикатът „е a priori“ се анализира през функциите му в езика на философията. Подобен аргумент изисква приемането на семантичен екстернализъм във връзка с езиковите значения. Реализмът по отношение на езиковите значения и индивидуалните концепти имплицира, че те се определят от средата и условията, които тя предоставя, които са отвъд контрола на самия индивид.²¹ По този начин се гарантира достъпът до значенията и възможността за публично разбиране на езиковите конструкции. Допълнително, самото разглеждане на проблема с връзката между разбиране и съгласие (РСв) вече предполага приемането на семантичен екстернализъм. Изискването всеки човек да бъде съгласен с дадено положение въз основа на „здрав разум“, което е основно за a priori концепциите, предполага външен, публично достъпен критерий, който да гарантира това съгласие. От изложено-то дотук може да се направят следните заключения:

Нека „x“ бъде твърдение, на което се приписва предикатът „е a priori валидно“.

Ако „x“ е a priori валидно, то „x“ е необходимо.

Ако „x“ е предпоставка, то „x“ е хипотеза и е условно.

Ако „x“ е необходимо, то „x“ не е условно и vice versa (по закона за непротиворечието).

Но от изложението става ясно, че ако „x“ е a priori, то „x“ е предпоставка.

От ii) и iv) по транзитивност следва, че ако „x“ е a priori, то „x“ е условно.

В заключение от v) и iii), ако „x“ е условно“ то не може да бъде необходимо.

От i) и vi) излиза, че самата дефиниция на понятието за a priori е противоречива.

За целите на логическия аргумент се въвеждат следните символни обозначения:

- символът “A” ще обозначава a priori валидността на определено твърдение;

- символът “P” ще обозначава предпоставка;

- символът “ζ” ще обозначава приемането на дадено твърдение въз основа на конвенция, следователно и условността на самото твърдение;

- символът „x“ отново обозначава твърдение, на което се приписва предикатът „е a priori валидно“.

Въз основа на въведените обозначения формализацията на аргумента добива следния вид:

$$A(x) \equiv \square(x)$$

$$P(x) \equiv \zeta(x)$$

²¹ Срв. Rattan, Gurpreet and Wikforss, Asa. (2015). Is understanding epistemic in nature. – *Pacific Philosophical Quarterly* 98 (2), pp. 271–272.

$$\square(x) := \neg \zeta(x)$$

$$\text{От i) и ii) } \vdash (A(x) \equiv \Pi(x))$$

$$\text{От ii) и iv) } \vdash \{[(A(x)|\Pi(x)) \wedge (\Pi(x)|\zeta(x))] \rightarrow A(x)|\zeta(x)\}$$

$$\text{От v) и iii) } \vdash [A(x) \rightarrow (\neg \square(x))]$$

$$[A(x) \rightarrow (\neg \square(x))] \perp [A(x) \equiv \square(x)]$$

По този начин самата дефиниция на понятието за a priori се оказва противоречива, защото е предпоставена. Това го прави не просто нефункционално в анализа на познанието, както е случаят при Куайн, или неприложимо към метода, както твърди Уилямсън. Противоречивостта означава, че самата езикова формулировка на концепцията е погрешна. Преформулирането ѝ означава отказ от i), което обаче означава цялостно отпадане на демаркацията между a priori и a posteriori. Склонността към приемането на противоречия е доказала своята неефективност в историята на философията. С оглед на решаването на проблеми в полето на епистемологията тя се оказва безрезултатна. Правилният изход е отказът от това разграничение и търсенето на приложими към проблемите от теория на познанието характеристики.

ЛИТЕРАТУРА

- Кант, Имануел. (2013). Критика на чистия разум. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- Крипке, Сол. (2008). Идентичност и необходимост. – *Философия на логиката II*, съст. Полименов, Тодор, Латинев, Евгени, Бешкова, Анна, Моллов, Благовест, София: Изток-Запад, с. 244–276.
- Куайн, Уилард. (2008). Две догми на емпиризма. – *Философия на логиката II*, съст. Полименов, Тодор, Латинев, Евгени, Бешкова, Анна, Моллов, Благовест, София: Изток-Запад, с. 88–110
- Bealer, George. (1998). Intuition and the autonomy of philosophy. – *Rethinking Intuition: The Psychology of Intuition and Its Role in Philosophical Inquiry*. Lanham, Rowman & Littlefield, pp. 201–240.
- BonJour, Lawrance. (1998). In defence of pure reason. Cambridge, Cambridge University press.
- Casullo, Albert. (2013). A priori justification. Oxford, Oxford university press.
- Hawthorne, John. (2007). A priority and externalism. – *Internalism and Externalism in Semantics and Epistemology*. Oxford, Oxford University Press, pp. 201–218.
- Rattan, Gurpreet and Wikforss, Asa. (2015). Is understanding epistemic in nature. – *Pacific Philosophical Quarterly* 98 (2), pp. 271–294.
- Russell, Bruce. A Priori justification and knowledge. – *Stanford encyclopedia of philosophy*. Edward N. Zalta (Ed.), 19.05.2014 <<https://plato.stanford.edu/entries/epistemology-virtue/#InteVirtEpisComm>> (26.08.2017)

-
- Stalnaker, Robert. (1974). Pragmatic presuppositions. – Context and content, Oxford, Oxford university press, pp. 47–62.
- Williamson, Timothy. (2016). Abductive philosophy. – *Philosophical forum*, 47 (3–4), pp. 263–280.
- Williamson, Timothy. (2006). Conceptual truth. – *The Aristotelian society supplementary volume*, Vol. 80, Issue 1, pp. 1–41.
- Williamson, Timothy. (2007). The philosophy of philosophy. Malden, Blackwell publishing.
- Xu, Zhaoqing. (2016). Williamson’s challenges to the a priori – a posteriori distinction. – *Philosophical forum*, 47 (3–4), pp. 309–324.

БУДИСТКИ АПОКРИФНИ ТЕКСТОВЕ КАТО ОСНОВА ЗА РАЗВИТИЕТО НА ОРИГИНАЛЕН КИТАЙСКИ БУДИЗЪМ

Яна Кирилова Стефанова

[Авторката е докторант в редовна форма на обучение, зачислена през 2016 г. Разработва дисертация на тема „Философският концептуализъм в източноазиатския будизъм (през даоистката рецепция на класическия будизъм)“.]

Анотация. Възприемането и отношението към будистките текстове със спорен произход в Китай, които на един по-късен етап биват приети като автентични, и идеята, че тези текстове са внимателно подбрани и умишлено приети като канонични текстове, са основната тема на предложения текст.

Пример е трактатът „Събуждането на вярата в Махаяна“, който силно е повлиял историята на източноазиатския будизъм. След първоначалното недоверие към творбата като към текст със „съмнителен“ произход, след около 150 години бива обявен за легитимен превод на индийски оригинал, като по този начин той, както и някои други базови произведения в историята на източноазиатския будизъм са се превърнали в много повече от само част от канона, изразяваща приемлива будистка доктрина.

Спокойно можем да твърдим, че те са изиграли жизненоважна роля в динамичния процес на трансформация на будизма, при която той се е превърнал от привнесена идеология в напълно адаптирана към китайските нужди и разбираня традиция.

Ключови думи: будизъм, Китай, апокриф, канон, събуждане на вярата

BUDDHIST APOCRYPHAL TEXTS AS A BASIS FOR THE DEVELOPMENT OF ORIGINAL CHINESE BUDDHISM

Yana Kirilova Stefanova

Abstract. The perception and attitude towards the Buddhist texts of controversial origin in China, which at a later stage are accepted as authentic, and the idea that these texts were carefully selected and deliberately accepted as canonical texts are the main subject of the proposed text.

An example is the treatise “The awakening of faith in Mahayana”, which has strongly influenced the history of East Asian Buddhism. After the initial mistrust towards the work as a text of “doubtful” origin, after about 150 years it were declared a legitimate translation of the Indian original, thus it, as well as some other basic works in the history of East Asian Buddhism, has become much more than a simple part of the canon expressing acceptable Buddhist doctrine.

We can safely assert that they have played a vital role in the dynamic process of trans-

formation of Buddhism, during which it has turned from an ideology that has been brought into a tradition fully adapted to Chinese needs and understanding.

Keywords: buddhism, China, apocrypha, canon, dasheng qi xin lun

1. Увод в темата и причини за написването на статията

Възникването и разпространението на будизма представлява интересна и дискутирана сред учените в областта тема, която в последните години набира нова сила. Все още съществуват спорни моменти и въпроси, свързани с разпространението, трансформацията и асимилацията на будизма в страните от Източна Азия, особено в Китай, които се нуждаят от по-подробно изследване. Въпреки че на първоначалното разпространение на будизма често се гледа като на почти линейно предаване от Южна, през Централна Азия и така до Китай, по-задълбоченото изследване на процеса през последните десетилетия подчертава неговата сложност и значимостта на пропуските, появяващи се при един подобен опростен поглед към предаването на доктрините и традициите на будистката философия (Zürcher, 1999).

Настоящият текст предлага поглед върху навлизането и ранното развитие на будизма в Китай. Статията се стреми плавно да въведе читателя в темата, за да може представената позиция спрямо апокрифните текстове и представения трактат да бъде разбрана в контекста на културата и времето си. Разработката проследява историческото развитие на китайския будизъм и проблематичните моменти в него, като се фокусира върху появата, спецификата и отношението към апокрифните текстове. Именно този етап от историята на будизма представлява особен академичен интерес поради няколко причини. Първата е, че за голяма част от тези апокрифни текстове за удобство и по подразбиране се приема спорно автентичният им автор и се изследват в такава светлина, което до голяма степен променя отношението към текста и в крайна сметка оценката на неговото влияние и значимост. Втората причина е интригуващата невъзможност на този етап и при липсата на нови данни и изворови открития да бъде изказано категорично мнение за тяхната история и авторство, което е предпоставка за по-задълбочено и контекстуално, спрямо историческата картина и културна среда, насочено изследване, подобно на представеното тук. Ако самите текстове не могат да дадат отговор или, както в случая със „Събуждането на вярата в Махаяна“, дават противоречиви данни, то той би трябвало да се потърси в по-голямата обща картина на развитието на будизма. Третата причина този момент на активна разработка на текстове да представлява особен интерес е възможността за дуалното му тълкуване при линейно разглеждане на еволюцията на будизма. Разглеждайки начина, по който централни идеи

са се променили, този прелом може да бъде разгледан, от една страна, като неестествен на фона на досегашното си развитие, тъй като основни категории и понятия добиват ново, понякога дори коренно различно значение. От друга страна, развитието може да се приеме за атипично спрямо досегашното, но естествено в новата среда.

От казаното дотук става ясно, че всички аспекти на значимост на този преход няма как да бъдат задоволително засегнати и покрити в рамките на една статия. Поради тази причина тя се фокусира върху представянето на една картина на навлизането на будизма в Китай, в рамките на която появата и значението на апокрифите би могла да бъде разгледана като естествено явление и съответно обяснена. За да бъдат разбрани появата, спецификата и отношението към апокрифните текстове, необходимо е преди това да бъде представен историческият и културен контекст на обмена и навлизането на будизма в Китай. Развитието на термините и по-конкретно отношението и разбирането за Абсолюта ще бъде обект на друга статия, разработена въз основа на представеното тук. Поради теоретическата насоченост на темата по-голям интерес представлява идейният корпус на доктрината, нейната философска и религиозна значимост, а не промените в практическото приложение и практикуване, които са само бегло споменати.

2. Въведение в ранната история на будизма в Китай

2.1. Фактори за успешното разпространение на будизма в Китай

В своята статия относно разпространението на будизма в Китай Тансен Сен твърди, че комбинация от фактори, като мултикултурната природа на предаването на будистки доктрини, изобретателността на китайското духовенство спрямо въвеждането на това чуждестранно учение и оформянето му в синитична рамка и дори фактът, че Буда и неговите основни учения поначало са били погрешно разбрани от голям брой китайски последователи, са допринесли за успешното разпространение на будизма в Китай. Отново според него интеграцията на будистките доктрини в китайската култура и общество и създаването на будистки центрове за поклонение в Китай, от друга страна, са важни фактори, спомогнали за признаването на тази философия за една от трите основни китайски религии и развитието на Китай като един от водещите центрове за разпространението и разработването на будистки идеи, текстове и образи.

Поради исторически, политически и географски специфики, както и немалкия брой промени, настъпили в тях през вековете, през които се говори за миграция на будизма, в продължителния процес на навлизането му в Китай участват хора от различни региони и етнически групи. Според Цюрхер заслугите не бива да бъдат приписвани изцяло на индийците, или пък да бъдат възприемани като резултат от някакъв вид особена колаборация и сътрудничество

между двете държави, тъй като имената, използвани тук, са дадени по-скоро от географска гледна точка и не обозначават друг вид абсолютно политическо или идейно единство. Отново според него особено коментирания мисионери от Индия може дори да не са изиграли наистина значима роля в предаването на доктрината преди 4. век. Сен дори развенчава известната история за съня на император Мин (58–75 г.) за Буда, последвалото пристигане на първите двама будистки монаси от Индия и построяването на първия китайски будистки манастир, наречен Баимаси (Манастир „Белият кон“), като ги обявява за пълна измислица и дава по-научно и правдоподобно тълкуване на историята на съня като начин за въвеждане на будизма чрез китайския елит в опит по такъв начин чуждестранната доктрина да бъде легитимирана.

2.2. Носителите на новото знание и преводачите

Базирайки се отново на проучванията на Цюрхер относно процеса на китаизация на будизма, изглежда приемливо да бъде допуснато, че разпространението му по време на Ханския период не е резултат от обмена на идеи и знания между индийски и китайски представители, а по-скоро се дължи на странстванията на монаси и търговци от западните части на Централна Азия, особено около втората половина на 4. век. „Около 380 сл.н.е., както Цюрхер отбелязва, има внезапен приток на видни мисионери от Северна Индия и особено от Кашмир; той отбелязва началото на период на мащабно привнасяне, който продължава до средата на 5. век.“¹ Важно е да се отбележи, че въпреки активната преводаческа дейност в началните етапи не е имало нито стратегия за по-нагаташното развитие и хомогенност на изворовия материал, тъй като монасите и преводачите идвали от най-различни части на Централна и Южна Азия, нито организирано предаване на доктрината с предварително избрани текстове и прозелитизатори. По-скоро през по-голямата част от историята си будистките идеи, изображения и текстове се разпространяват в Китай по случайност (Sen, 2012). Китайските източници в общия случай са запазили основно биографиите на монаси-преводачи с висок ранг, което представлява особена спънка в запълването на празногитите в историята на разпространението на будизма и причините за настъпилите идеологически промени. Липсва информация и за предполагаемо многобройните монаси, които не са участвали в преводаческата дейност или не са били с достатъчно висок ранг, че да бъдат записани имената им, но които самостоятелно са прозелитизирали в доктрината. В действителност тези последователи изглежда свободно формирали будистките идеи, достигайки до Китай, създавайки свои собствени апокрифни или местни будистки писания и дори уникални места за поклонение (Sen, 2012). Оттук лес-

¹ 'Around 380 CE there is a sudden influx of prominent missionaries from northern India and especially from Kashmir; it marks the beginning of a period of large-scale input that lasts till the middle of the fifth century' Zürcher (1999).

но може да се достигне до заключението, че гъвкавостта при практикуването и промяната на будистката доктрина също трябва да се разглежда като ключова причина за успеха на будизма в Китай. В следващите векове първоначалното разпространение на образи и идеи и последвалото им „претопяване“ в по-подходящи за местни последователи варианти започва да се променя значително.

3. Създаването на канона и ролята на апокрифните текстове

3.1. Изборът на „правилни“ текстове и създаденият въз основа на тях канон

Поради нееднородния и несистематизиран първичен материал, постъпващ в Китай, както и поради липсата на координация между различните преводачи и отделни преводи, изглежда, че при ранните преводачи е липсвал систематизиран начин или модел на избиране и превод на сутрите и шастрите. В статия от 2002 г. Сен описва процеса на превод като многоетническо начинание между чуждестранни и китайски монаси, тъй като средно четирима души са участвали в превода на една будистка сутра: първият човек възпроизвеждал текста по памет или от ръкопис, вторият го превеждал устно на китайски, третият пишел китайския превод и четвъртият редактирал писмената версия на китайския превод.

Друг проблем, пред който се изправяли разпространителите и поддръжниците на будизма в Китай, бил и предизвикателството да организират в подходяща форма и да канонизират „правилните“ текстове, преведени понякога откъслечно или в раздробен вид (Lancaster, 1999). Луис Ланкастър очертава ярко тази дилема на китайските будисти. Той пише: „Въпросът за китайците бил как да признаят този нов литературен корпус. За тях било важно да дадат име на „това“, да каталогизират „това“ и да формализират подреждането на многобройните заглавия. Това било част от процеса на създаване на канон, в смисъл на списък с признати творби”².

Начинанието представлявало реалистична, но все пак предизвикателна цел, особено при отсъствието на насоки от индийски монаси, които често се придържали към различни стари и добре отработени традиции. Като пример можем да посочим класическата „Трипитака“ или „Три кошници“, представляваща санскритски термин, използван за голяма колекция от будистки текстове. Терминът обозначава традиционното включване на три вида текстове: виная-питака (предписания към монасите и вярващите), сутра-питака (на теория думите на Буда) и коментари и трактати (първоначално наричани абхидхарма).

² "The question for the Chinese was how to give recognition to this new body of literature. It was important for them to give 'it' a name, to catalogue 'it' and to formalize the arrangement of the many titles. This was all part of the process of creating a canon, in the sense of a list of recognized works." (Lancaster, 1999).

Китайските изследователи на будистката мисъл създали свой собствен модел на канона, като от самото начало на съставянето му те внимателно разглеждали, коментирали и правели преценки относно автентичността на текстовете, влизащи в него. Независимо обаче от факта, че се е предавал в писмена форма от много ранен етап, „канонът” на източноазиатския будизъм е бил и на теория все още е „отворен” канон, за разлика от относително „затворените” и в сравнение с него много по-кратки канонични колекции на исляма или християнството (Тагосо, 2008).

Ланкастър обобщава, че заемайки термина, те именуваха преводите „дзин” и се отнасяли с тях в китайски стил – оценявали тяхната автентичност, подреждали ги по хронологичен ред (въз основа на датата на превод), копирали ги (по-късно ги отпечатвали) и ги съхранявали в библиотеки. Това представлява нетипичен подход към този вид литература, която в Индия рядко дори била записвана на един по-ранен етап, и когато разглеждаме начина, по който китайските преводи на тези текстове са били наименувани, съхранявани, каталогизирани и поставени в канонична форма, ние лесно можем да идентифицираме ефекта на местните порядки и обичаи.

3.2. Новите и апокрифните китайски текстове

Важна роля в разпространението на будизма, която в никакъв случай не бива да бъде пренебрегвана, изиграват и т.нар. апокрифни текстове, поставили основни ключове будистки учения в рамките на китайските вярвания и традиции и в резултат допринесли изключително за разпространението на религията сред обикновените хора (Buswell, 1990).

Според Сен било неминуемо разликите в двете традиции – индийската и китайската – да не се проявят в превода, независимо от техниката, която ранните преводачи използвали или към коя група били насочили превода си. Оригиналните текстове сами по себе си давали някаква, макар и ограничена, възможност за развитие и промяна на теоретично първоначално развитата идея, заложена във всяка от тях. Преводът на нов език, особено при наличните значителни разлики в типа писменост, както и невъзможната за напълно елиминиране авторова роля на преводача, са фактори, които неминуемо са се отразили върху крайния резултат. Силно сугестивната китайска писменост пък от своя страна дава допълнително поле за тълкуване и изменение на съдържанието. По този начин един сам по себе си привидно елементарен процес на превод, въпреки старанието си да остане верен на оригинала в по-голямата си част, е тази изключителна по своята важност стъпка, довела до това неестествено или още атипично развитие на будизма.

Подобно на съществуващата в Индия широка традиция на коментари на оригиналните текстове и предписания, така подобно течение се появило и в Китай. Разликата обаче се състояла в това, че вторите често се пишели с цел

да обяснят поначало непознати термини и схващания, приети като сложни, противоречиви и дори често напълно неразбираеми в китайския контекст. В резултат на разнообразните често доста свободни коментари се появили и оригинални китайски будистки училища, сред които и Хуаян, и Тиантай.

Силната преводаческа дейност и постоянният прилив на нови текстове стимулирала и създаването на богат набор от апокрифни текстове, които, както беше споменато по-рано, се опитвали да осигурят китайска рамка и контекст. Т.нар. китайски будистки „апокрифи“ са често с противоречив, неясен, неопределен, неизказан или дори откровено фалшив произход (Muller, 1998). Те представляват особено интересен клас от трактати, за които може да се каже, че в тяхната цялост са „родени“ някъде по пътищата на процеса на превод.

Към термина „апокриф“ обаче трябва да се подхожда предпазливо, тъй като е донякъде наскоро заимстван в будистките изследвания от библейските такива. Бива използван за обозначаване на проблемна литература, обикновено поради съмнения за авторство или въпроси на доктрината, като е важно да се има предвид, че източноазиатската апокрифна литература носи различни и, в сравнение с християнската например, по-леки пейоративни конотации. Повечето пъти те били създавани с цел да задоволят нуждата от нови текстове. Не толкова често, но резултирайки в написването на по-конкретни апокрифни трактати, те били въведени като средства и доказателства в отговор на непрекъснатите атаки от страна на даоистите и като начин да се осигури по-високото положение на будисткото учение в това съперничество. Много от тях били отхвърлени впоследствие, но някои успели да оцелеят и в крайна сметка намерили своето място в китайския будистки канон. Тяхното влияние може да се отдаде на много фактори, един от които е вродената им способност да привличат и да бъдат разбирани от китайските учени. Апокрифните източноазиатски будистки текстове традиционно биват категоризирани в два вида, известни на китайски като и-дзин (疑經 „писания на съмнителна автентичност“) и уей-дзин (偽教 „фалшиви писания“) (Muller, 1998). След това първоначално категоризиране те продължавали да бъдат обсъждани и изследвани, докато накрая някои от тях били отхвърлени, а други – приети в канона като автентични. Приемането не винаги се дължало на тяхната доказана автентичност – то могло да се случи и поради подходящи обстоятелства, доктринална валидност или умело представяне на важна будистка проблематика.

3.3. Трактатът за „Събуждането на вярата в Махаяна“, съдържанието му, неговият автор Ашвагоша и коментарите на Фадзан

Пример за такъв текст е „Дашън Ци Шин Лун“ или „Трактат за събуждането на вярата в Махаяна“. Днес може да се намери в том 32 в „Тайшо трипитака“, което е окончателното издание на китайския будистки канон и неговите японски коментари, кръстен на императорската епоха на своето създаване.

Това е последната част от трактатите на индийските автори, съвкупност от 65 текста, сред които най-важният е този трактат, който се появява в два превода – # 1666 Махаяна-радхотпада-шастра (大乘起信論), преведена от Парамарта (500–569), и следващият номер – # 1667, който е вторият превод на трактата, този от Сикшананда.

Съдържанието на текста традиционно се обобщава като дискурс за „Едно Съзнание, два Аспекта, три Величия, четири Вери и пет Практики“. Основната тема в трактата е обсъждането на крайната реалност, наричана „Татхата“ или *Suchness*. Текстът разглежда понятието във връзка с това, което той нарича „два Аспекта“ на „Единното Съзнание“ – „трансценденталният и феноменалният, универсалният и частният, безкрайният и крайният, статичният и динамичният, светият и светският, абсолютният и относителният и т.н. Абсолютният ред следователно не съществува извън относителния ред, а по-скоро те се различават епистемологически, но не онтологически“³ (Hakeda, 2006).

Трактатът също така разяснява по-ранните индийски будистки понятия за Татхагата-гарбха и идеята, че човекът е „вече“ или първоначално събуден, иницираща нов дискурс за присъщата възможност на всички същества да достигнат или по-скоро да се завърнат към оригиналното просветление с огромни последици за развитието на източноазиатската будистка сотериология. „Събуждането на вратата в Махаяна“ е изключително влиятелен текст в историята на източноазиатския будизъм, а местните будисти дори го четат и го почитат като оригиналната творба на поета и философ Ашвагоша, издигнат в култ като спасителна фигура и като бодхисатва. След първоначалното недоверие към трактата и включването му в каталог с канонични текстове през 594 г. като текст със „съмнителен“ произход, през 720 г. сл.н.е. бива обявен за легитимен превод на индийски оригинал, като по този начин се гарантира влизането му в корпуса на приетите канонични текстове.

В увода си към превода на въпросната шастра Йошито Хакеда отбелязва, че през миналия век японски, китайски и европейски учени са се занимавали активно с въпроса за авторството на трактата, като някои от тях твърдят, че текстът е фалшифициран и напълно отричат неговото до преди това безспорно индийско авторство. Те правят и опити да постулират един или друг китайски будистки писател като истински автор, но все още няма убедителни доказателства, подкрепящи тази или всъщност всяка друга теория. Отново по думи на Хакеда е ясно „от доказателства в рамките на самия текст: че той не е написан от Асвагоша, който е живял в рамките на първия или втория век сл.Хр. и който е бил почитан като първия санскритски поет на *кавя* или стил дворцова поезия, най-ранния драматически писател в Индия, чиято работа е оцеляла, и

³ "the transcendental and the phenomenal, the universal and the particular, the infinite and the finite, the static and the dynamic, the sacred and the profane, the Absolute and the relative, and so forth. The Absolute order, therefore, does not exist apart from the relative order; rather, they differ epistemologically but not ontologically" (Hakeda, 2006).

видния предшественик на великия Калидаса. Само за три произведения със сигурност е прието от индолозите, че са написани от този Ашвагоша, сред многото запазени творби, основно в китайски и тибетски преводи, които носят неговото име. Това са *Buddhacarita* (Животът на Буда), *Saundarananda* (Нанда Справедливият) и *Śāriputra-prakarana* (Пиеса за Сарипутра)... В никоя от тези творби не може да бъде открито доказателство за Махаяна начин на мислене, те се занимават стриктно с учения от Теравада или Хинаяна клонове на будизма. Тъй като „Събуждане на вярата” е доминирана от доктрини, които не се появяват до няколко века след времето на Ашвагоша и които са типични за Махаяна мисълта е очевидно, че творбата не би могла да бъде написана от Ашвагоша, който знаем. Остава отворен въпросът дали текстът е бил създаден от някой неизвестен автор в 5. или 6. век и е бил приписан на великия индийски поет, или е бил написан от някой друг човек на име Асвагоша.”⁴

Но дори преди това текстът бил изключително високо ценен и като доказателство за това може да послужи най-влиятелният му и смятан за окончателен средновековен коментар, написан от Фадзан (643–712), третият патриарх и основен систематизатор на школата Хуаян. Той не само приема текста като истинска оригинална работа на Ашвагоша, но и го полага като текст с ключова роля в собственото си доктринално учение. Той прави опит да класифицира целия индийски будизъм, като особен интерес представлява четвъртата група, тази на Татхагата-гарбха будизма, където същият този трактат, заедно с Ланкаватара-сутра и Ратнаготра-шастра, е един от основните текстове. Това разделение е напълно в синхрон със становището на Хакеда, че „От гледна точка на историята на будистката мисъл, „Събуждането на вярата” може да се разглежда като представляващо най-висшата точка в развитието на концепцията Татхагата-гарбха в будизма Махаяна”⁵. Значимостта на шастрата се

⁴ "from evidence within the text itself: that it was not written by the Asvaghosha who lived in the first or second century a.d. and who has been honored as the first Sanskrit poet of the *klvya* or court poetry style, the earliest dramatic writer in India whose work has survived, and the distinguished predecessor of the great Kalidasa. Only three works are agreed upon with certainty by Indologists as having been written by this Aévaghosha, among many other works preserved, mainly in Chinese and Tibetan translations, that bear his name. These are *Buddhacarita* (Life of Buddha); *Saundarananda* (Nanda the Fair); and *Sariputra-prakarara* (Play on Sariputra) ... No evidence of Mahayana thought can be detected in any of these works; they deal strictly with the doctrines of the Theravada or Hinayana branch of Buddhism. Because the Awakening of Faith is dominated by doctrines that did not appear until a few centuries after the time of Asvaghosha and that are typical of Mhayl na thought, it is evident that the work could not have been written by the Aévaghosha we know. It remains an open question, however, whether the text was produced by some anonymous writer in the fifth or sixth century and was attributed to the great Indian poet, or whether it was written by some other man with the name of Asvaghosha." (Hakeda, 2006)

⁵ "From the point of view of the history of Buddhist thought, the Awakening of Faith may be regarded as representing the highest point in the development of the Tathagata-garbha concept in Mahayana Buddhism." (Hakeda, 2006)

затвърждава и от факта, че понастоящем съществуват 173 оцелели коментара (Тагосо, 2008), но няма информация колко повече са съществували поначало. Зонгми (780–841), петият патриарх на школата на Хуаян, също е написал коментар върху „Събуждането на вярата в Махаяна”, като дори е използвал установените в него доктрини като фундамент в стремежа си да синтезира трите религии на Китай (конфуцианство, даоизъм и будизъм) в творбата си, озаглавена „Юанренлун” (Nakeda, 2006).

3.4. Други последици от синифицирането на будизма

Китаизирането на будизма се оказва ключов фактор за оцеляването му и дори води до приема му като една от трите основни религии в Китай. Сен допълва последиците от синифицирането на будизма с още примери. Сред тях са будистките практики в днешен Китай, от вярата в Гуанюн (женската форма на Авалокитесвара) до появата на китайските буди Руан и Лианг, които са почитани в региона Гуандун и от китайската общност в Калкута, като те са резултат от смесването на китайските и индийските вярвания, създаването на местни будистки текстове и коментари, на китайски будистки училища, на уникални будистки божества и на места за поклонение. Авторът изброява и други промени, настъпили в китайското общество вследствие на навлизането на будизма – пример за това са концепцията за задгробния живот, понятията за ад и рай и техните виждания и схващания за Вселената, които се изменят драстично след въвеждането на будизма, както и китайското изкуство, литературата, езикът, кухнята, материалната култура и икономиката, които също са значително повлияни.

4. Ролята на този тип текстове за оформянето на облика на късния китайски будизъм

Поради тази причина бихме могли да кажем, че в крайна сметка тези текстове са се превърнали от „неканонични” в „повече от канонични” с оглед на тяхната важна роля за постигането на приемането и трансформирането на будизма и завинаги са променили историята и развитието не само на китайските будистки школи, но на целия източноазиатски будизъм (Muller, 1998). В неговата история трактатът за „Събуждането на вярата в Махаяна” и някои други важни също така местни произведения са се превърнали в „много повече от просто част от канона, изразяваща приемлива будистка доктрина. По-скоро те изиграли жизненоважна роля в динамичния процес на трансформация, която будизмът претърпял по време на шест- или седемвековното си развитие, променяйки се от привнесената идеология в напълно китаизирана местна традиция. Въпреки че те са били написани привидно с цел повторно изказване на индийските идеи в една по-източноазиатска рамка, в крайна сметка се пре-

вършат в средство за изразяване на нови източноазиатски интерпретации на будизма, религия, която е била в процес на усвояване от най-блестящите източноазиатски умове в продължение на няколко века⁷⁶.

Въз основа на това можем да кажем, че умелата асимилация на точно избрани неоригинални текстове е характеристика на една по-висша форма на рационализация и интелектуално вникване не само в традиционните будистки модели на мислене. Тя е белег и на задълбочено познаване на китайската народопсихология и етническо предразположение към определен вид философизирани, религиозни убеждения, начини на изразяване и заложили предпочитания и е средство за максимално ясно, пълно и плодотворно разбиране на новото знание. Развитието на будизма в Китай и китайският канон представляват впечатляваща комбинация от философия, религия, психология и антропология, като в сферата си са едно от най-забележителните постижения на развитието на човешката мисъл.

ЛИТЕРАТУРА

- Buswell, R. (1990). *Chinese Buddhist Apocrypha*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Hakeda, Y. (2006). *The Awakening of Faith: attributed to Āśvaghoṣa*. New York: Columbia University Press.
- Lancaster, L. (1999). *The Movement of Buddhist Texts from India to China and the Construction of the Chinese Buddhist Canon*. Buddhism across Boundaries: Chinese Buddhism and the Western Regions, Collection of Essays. Sanchong: Fo Guang Shan Foundation for Buddhist and Culture Education.
- Muller, C. (1998). *East Asian Apocryphal Scriptures: Their Origin and Role in the Development of Sinitic Buddhism*. Bulletin of Toyo Gakuen University, vol. 6.
- Sen, T. (2002). *The Revival and Failure of Buddhist Translations during the Song Dynasty*. T'oung Pao, Vol. 88, No. 1–3.
- Sen, T. (2012). *The Spread of Buddhism to China: A Re-examination of the Buddhist Interactions between Ancient India and China*. Sage Journals: China Report 28:11.
- Tarocco, F. (2008). Lost in Translation? The „Treatise on the Mahāyāna Awakening of Faith (Dasheng qixin lun)“ and Its Modern Readings. – *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 71, No. 2.

⁶ "far more than just part of the canon expressing acceptable Buddhist doctrine. Rather, they played a vital role in the dynamic process of transformation undergone by Buddhism during its six or seven century course of changing from an imported ideology into a thoroughly sinified native tradition. Although they were written ostensibly for the purpose of re-expressing Indian ideas in a more East Asian framework, they ended up becoming the vehicles for the expression of new East Asian interpretations of Buddhism, a religion which had been in the process of digestion by the most brilliant East Asian minds for several centuries." (Muller, 1998)

- Zuercher, E. (1999). *Buddhism across Boundaries: The Foreign Input*. Buddhism across Boundaries: Chinese Buddhism and the Western Regions, Collection of Essays. Sanchong: Fo Guang Shan Foundation for Buddhist and Culture Education.
- Zuercher, E. (2007). *The Buddhist Conquest of China: The Spread and Adaptation of Buddhism in Early Medieval China*. Third edition with Foreword by Stephen F. Teiser. Leiden: Brill.

КАНТ И НИЦШЕ ЗА РЕТОРИКАТА

Станул Грозданов Грозев

[Авторът е докторант в редовна форма на обучение, зачислен през 2015 г. Разработва дисертация на тема „Реторическа аргументация и истина в творчеството на Фридрих Ницше“.]

Анотация. В настоящия доклад чрез сравнителен анализ са представени реторичните идеи на Кант и Ницше. Ако за Кант поезията е честно и почтено изкуство, а ораторското изкуство е коварно и измамно, то Ницше твърди, че поетическото изкуство дължи своя произход на корисни подбуди и е едно от най-мощните средства за принудително постигане на въздействие. Ако за Кант езикът е носител на истини, а лъжата е злоупотреба с езика, то според Ницше в езика има толкова истина, колкото и в реториката. Защото целият език е реторичен, изграден и функциониращ по основните закони на реториката.

Ключови думи: реторика, Кант, Ницше, език, общество, истина

KANT AND NIETZSCHE ON RHETORIC

Stanul Grozdanov Grozev

Abstract. The paper presents a comparative study on the notion of rhetoric in the works of Kant and Nietzsche. In the words of Kant in poetry everything proceeds with honesty and sincerity, while *ars oratoria* is a devious and insidious art. On the other hand Nietzsche suggests that poetry owes its origins to certain ulterior motives and is also one of the most powerful weapons for the exercise of compulsory influence. While for Kant language is a carrier of truth and lying is an abuse of that medium, Nietzsche on the other hand claims that there is as much truth in language as in rhetoric, presenting the idea that the whole language is rhetorical, being built upon and functioning by the fundamental laws of rhetoric.

Keywords: rhetoric, Kant, Nietzsche, language, society, truth

Въведение

Ницше говори за реториката в редица свои произведения. И когато пише за площадните оратори, злоупотребяващи с красноречието, и когато обвинява Бог за неразбираемата му реторика, или когато пише за морала, който от древ-

ността до днес владее всички дяволски методи на изкуството да убеждава.¹

Основните му реторични идеи обаче, с които инициира една нова концепция за реториката, са съсредоточени в неговите *Лекционни бележки по реторика*. На пръв поглед изненадващо, дори парадоксално, тези лекции започват не с Аристотел, не с Цицерон, дори не с Квинтилиан или Изократ – а с Кант. Ницше цитира Кантовите думи от *Критика на способността за съждение*, където Кант сравнява дейността на оратора и поета и охарактеризира красноречието и поезията така: „Красноречието е изкуството да се извършва работа на разсъдъка като свободна игра на способността за въображение; поезията е изкуството да се извършва свободна игра на способността на въображение като работа на разсъдъка”².

Кант за поезията, реториката и езика

Известното изречение на Кант за „коварното изкуство”, превръщащо хората в машини, е бележка под черта в *Критика на способността за съждение*³. В нея Кант изразява задоволството си от красиво написания текст, но показва неодобрение към изкуството, управляващо хората като машини и злоупотребяващо със слабостите им.

От същата тази бележка става ясно, че Кант е почитател както на красивите стихотворения, така и на хубавите речи, написани от римския оратор Цицерон. Интересува се от речите на съвременните парламентарни оратори, също и от речите на ораторите от амвона (проповедниците). И въпреки че критикува ораторското изкуство (*ars oratoria*), се изказва ласкаво за „безискусния оратор”, който владее езика в неговото богатство и чистота, с плодотворна способност за въображение умело изобразява идеите си и взима присърце истински доброто (*e vir bonus dicendi peritus*)⁴. Кант е запознат и с творчеството на Квинтилиан – в *Метафизика на нравите*, докато пише за Протагор от град Абдера, Кант цитира произведението на Квинтилиан, *Institutio Oratoria*⁵.

Правя това кратко въведение към Кантовото мнение за реториката, за да акцентирам върху изразения интерес на Кант към реториката, макар и да проявява нееднозначно отношение към нея. И въпреки че не прави специална класификация и терминологично уточняване на видовете красноречие, все пак, както ще разгледам по-нататък, ги разграничава.

¹ Ницше, Ф. (2002). Съч. в 6 тома. Т. 3, Зазоряване. Веселата наука. София: „Захарий Стоянов”, с. 8.

² Nietzsche, F., (*Darstellung der antiken Rhetorik*), §. 1. Begriff der Rhetorik, p. 416, 5–14, Nietzsche Online, De Gruyter, <https://www.degruyter.com/view/NO/W013912V006>

³ Кант, И. (1993). *Критика на способността за съждение*. София: изд. на БАН, с. 222.

⁴ Пак там, с. 222.

⁵ Кант, И. (2010). *Метафизика на нравите*. Втора част. Прев. от немски Б. Гумнеров. София: изд. „Фараго”, заключение, VI 486, с. 258.

Нека най-напред да видим какво място отрежда Кант на красноречието в своя опит за класификация на изящните изкуства. Като изрично уточнява, че това не е окончателна теория, а „само един от многото опити, които могат и трябва да се направят”, Кант причислява красноречието и поезията към изящните изкуства и по-конкретно към изкуствата на речта.⁶ Кант говори и конкретно за реторика, когато отбелязва, че „красноречието и изкуството да се говори добре (заедно реторика), принадлежат към изящното изкуство”⁷. А ораторското изкуство (*ars oratoria*), освен красноречие, нарича и диалектика – диалектика, разбираана като логика на илюзията, като софистическо изкуство, чрез което на собственото незнание и илюзии се придава вид на истина, и всяко „празно твърдение” може да се представи в по-хубав вид.⁸

Кант подразделя изящните изкуства на три вида: изкуство на речта, към което причислява красноречието и поезията; изкуство на изобразяването, като тук разграничава живопис, скулптура и архитектура; изкуство на играта на усещанията, включващо музиката. Според начина им на изразяване (израз), всяко от изящните изкуства е като език, чрез който хората общуват помежду си, за да си съобщават, колкото е възможно по-добре един на друг не само понятията, а и усещанията си. Този израз, що се отнася до говора, се състои в думата, в жеста и в тона (артикулиране, жестикулиране и модулиране). Като обединяването на тези три начина на изразяване прави съвършеното съобщаване на говорещия.⁹

Съществен момент в Кантовото разбиране за реториката е сравняването на дейностите на оратора и поета. Според Кант ораторът обявява своята дейност като сериозна работа за разсъдка, но я изпълнява като игра на идеи и забавлява публиката. Докато поетът обещава забавна игра на идеи, но дава на публиката и храна за разсъдка. И двамата предоставят на публиката забавна игра на способността за въображение, но ораторът отнема нещо от това, което обещава (да занимава целесъобразно разсъдка), докато поетът дава повече, отколкото е обещал (и с игра доставя на разсъдка храна).¹⁰

Това твърдение на Кант трудно може да бъде разбрано само в контекста на количествено даване или отнемане на нещо, или в контекста на неспазено обещание. Защото, когато Кант критикува оратора, че обещава да занимава

⁶ Кант, И. (1993). *Критика на способността за съждение*. Цит. съч., 213–214.

⁷ Пак там, с. 222.

⁸ Цитираното мнение на Кант за *диалектиката на античните философи*, които си служели с това наименование на една наука или изкуство, е изразено в *Критика на чистия разум*, Кант, И. (1967). София, изд. на БАН, 136–137. Там Кант посочва, че ако се вземе предвид не самото наименование (диалектика), а неговата действителна употреба, може да се заключи, че за античните философи диалектиката не е била нищо друго, освен логика на илюзията, едно софистическо изкуство, можещо да представя неистината за истина.

⁹ Кант, И. (1993). Цит. съч., с. 213.

¹⁰ Пак там, 214–215.

целесъобразно разсъдка, а не го прави, всъщност застава срещу манипулативния характер на реториката. Това, което ораторът отнема, е свободната воля на публиката, свободната воля на всеки един индивид от публиката да мисли самостоятелно.

Още в своя *Отговор на въпроса „Що е Просвещение?“* Кант настоява, че човекът е **нещо повече от машина**, човекът трябва да мисли самостоятелно. И призовава: Имай смелост да си служиш със собствения си разсъдък!¹¹ Кант е убеден, че хората могат да се усъвършенстват все повече и все повече, и да излязат от невежеството – но само тогава, когато никой не се стреми съзнателно да ги държи в него. За Кант човекът винаги е цел, а не средство – това е неговото верую, особено ясно формулирано в *Основи на Метафизиката на нравите*¹². Затова същината на Кантовата критика към *ars oratoria* е посегателството върху правото и възможността на човека за самостоятелно мислене.

Критиката на Кант продължава и в параграфа за *Сравнение на естетическата стойност на изящните изкуства помежду им*. Кант обявява, че поезията държи първото място измежду всичките изящни изкуства поради естетическата си стойност, но после говори за етическите ѝ превъзходства над красноречието: поезията е честна и почтена, тя не оплита разсъдка чрез заблуди.¹³ Всъщност при така формулираните похвали, Кант набляга основно на това, че поезията не лъже и не използва манипулативни механизми.

Като изтъква достойнствата на поезията, Кант обвинява ораторското изкуство. Ще обобща трите основни пункта, по които ораторът е обвинен: (1) лъжа и измама – това е много сериозно обвинение не само защото за Кант всяка лъжа е категорично неприемлива, но и във връзка с неговото схващане, че езикът по своето предназначение и цел е да говори истини¹⁴; (2) користност – защото се възползва от слабостите на хората за лични цели; (3) манипулация – отнема свободната воля на хората.

Кант се опълчва срещу всякакъв вид измама – дори и когато се лъже с добри намерения, лъжата е недопустима. Виждаме, че по този въпрос Кант влиза в противоречие и с Платон, готов да започне изграждането на идеалната Държава с лъжа¹⁵, и с Аристотел, който разграничава диалектика, софистика и

¹¹ Кант, И. *Отговор на въпроса „Що е просвещение“*. Превод от немски Д. Денков, <http://www.litclub.bg/archiv/broi33/kant.htm>, (онлайн) (прегледан 16.08.2017)

¹² Кант, И. (1974). *Основи на метафизиката на нравите*. София: изд. Наука и изкуство, с. 83.

¹³ Кант, И. (1993). Цит. съч., п. 53, 220–222.

¹⁴ Кант, И. (2010). Цит. съч., п. 9, *За лъжата*, с. 153.

¹⁵ И Ницше в различни свои произведения опонира на Платон, противопоставяйки стремежа му към честност и справедливост, на желанието му да започне изграждането на идеалната Държава с лъжа.

еристика основно според добрите намерения¹⁶; а също и с религията, защото Кант счита, че и религиозният проповедник няма право да прилага манипулативно въздействие.¹⁷

От казаното до тук се вижда, че Кант не критикува красноречието изобщо, а манипулативните елементи в него. Кант има положително отношение към красноречието, при което се говори ясно, честно и красиво; и отрицателно отношение – когато се използва измама. Имайки предвид тази нееднозначност в Кантовото отношение към красноречието и за внасяне на повече яснота по въпроса, извеждам следната *класификация на красноречието по Кант*: (1) красноречие, разбираемо като изкуството да се увещава и мами (*красноречие и манипулация*); (2) красноречие, разбираемо като изкуството да се говори хубаво и ясно (*красноречие и стил*).

Първият вид, *красноречие и манипулация*, е изкуството да се увещава и „чрез красива привидност да се мами”. Става въпрос за диалектика, заимстваща от поезията с цел спечелване съгласието на аудиторията чрез отнемане на свободата ѝ за собствена преценка. Този вид красноречие използва разнородни механизми за манипулация и няма място нито в съдебната зала, нито в парламента, нито в църквата. И въпреки че понякога може да се приложи за сами по себе си правомерни и похвални намерения, то си остава осъдително.¹⁸

Вторият вид красноречие, *красноречие и стил*, е изкуството да се говори хубаво чрез спазване на правилата на благозвучие на езика, благопристойност на израза и употреба на примери. Този вид красноречие позволява на хората да общуват помежду си, колкото е възможно по-съвършено – посредством дума, жест и тон. Като целта е чрез ясно изложение да се постига по-добро разбиране между хората. Целта е общуване, при което всеки човек от публиката, въз основа на неманипулативно предоставена истинна информация, чрез употреба на своя собствен разум, да направи избор.

От всичко казано дотук става ясно, че Кант поставя поезията в първенстващо положение спрямо красноречието, въз основа не просто на естетически, а поради етически причини. Но дали поезията наистина е честна и почтена и не използва никакви принудителни техники? Какво е отношението между изкуство и истина? Ницше, който е запознат с идеите за реториката и на Кант, и на Хегел, размишлява върху тези въпроси по протежение на цялото си творчество. И в най-ранните си произведения („За истината и лъжата в отвъдморален смисъл”), и в по-късните си, като „Веселата наука” и „Към генеалогия на морала”. А в *Лекционните бележки по реторика* разглежда връзката между езика и реториката и набелязва основните аспекти, спрямо които езикът е реторичен.

¹⁶ Вж. повече за диалектика, еристика, софистика в: **Александрова, Д.** (2013). *Основи на реториката*, 95–96.

¹⁷ **Кант, И.** (1993). Цит. съч., с. 221.

¹⁸ **Пак там**, с. 221.

Ницше за поетическото изкуство, реториката и езика

Във *Веселата наука* (параграф 84) Ницше вярно отбелязва, че измежду различните видове изкуства, поетическото изкуство в стихотворния му ритъм е едно от най-мощните средства за постигане на въздействие.¹⁹ Първите хора, опитвайки се да изразят своето религиозно чувство, представяли молитвите си пред Боговете в рима. Хармонично римуваната реч се отпечатвала по-лесно в съзнанието на Божеството и го принуждавала да се притече на помощ на молителя.

В същия този параграф Ницше представя следната гледна точка за произхода и целта на поетическото изкуство: човекът е вдъхновен за нравственост и изкуство не поради отказ от ползата, а тъкмо заради нея (полезна целесъобразност). И с ироничен привкус обръща внимание, че дори и най-сериозните философи, отнасящи се строго към всяка истина, прибъгват до поезията, за да придадат сила и достоверност на мислите си.²⁰ Въпреки че Ницше не цитира конкретни философи, тук мога да посоча Парменид, който владеел диалектиката в съвършенство²¹, както и Емпедокъл, считан от някои автори за баща на реториката²². Именно те са измежду най-почитаните в древността мъдrecи, писали творбите си в ритъма на хекзаметъра²³, и заемат почетно място в Ницшевата *Държава на гениите*.

Кант също говори за това, че в поезията трябва да се съблюдават ритъма, ударенията, интонацията.²⁴ Но както вече разгледахме, Кант обявява поезията за честна и искрена, за разлика от ораторското изкуство. И тук възниква следният въпрос: как така Кант, който е извънредно строг по отношение на всяка лъжа, твърди, че за да бъде едно изкуство изящно, то трябва да е непреднамерено или поне да изглежда непреднамерено – така, сякаш става от само себе си.²⁵ Кант, който строго осъжда лъжата, и в *Метафизика на нравите* критично отбелязва склонността на хората към фалш и преструвки, позволява на поетическото изкуство същите тези преструвки и имитация. Но критикува ораторското изкуство.

Това противоречие между имитация на естественост и претенция за честност и искреност, провокират Ницше да размишлява върху въпросите за ис-

¹⁹ Ницше, Ф. (2002). Съч. в 6 тома, цит. съч., 403–406.

²⁰ Пак там, с. 406.

²¹ Вж. повече за Парменид, който държал прекрасни речи и бил на висока почит между своите съграждани в Елеа, в: Хегел, Г. (1982). История на философията. 1. София: изд. Наука и изкуство, с. 356.

²² Александрова, Д. (2013). *Основи на реториката*. Цит. съч., с. 80.

²³ Вж. повече за ритъма на хекзаметъра, известен като ритъма на оракулите в Делфи в: Ницше, Ф. (2002). Цит. съч., с. 405.

²⁴ Кант, И. (1993). Цит. съч., с. 195.

²⁵ Пак там, с. 197.

тината в изкуството, в реториката и в езика. Ницше влиза в противоречие и с Кант, и с Хегел, който твърди, че при поетическото художествено произведение изкуството е цел сама по себе си – създаване на красивото и наслаждателното от него; а при красноречието изкуството е само една „извикана на помощ добавка”²⁶. Според Ницше и поетическото художествено произведение, както и творчеството на оратора, не са цел сама по себе си, а се стремят към практически резултати; и поетическото изкуство, и реториката, стоят под закона на практическата целесъобразност²⁷. Тези свои идеи, за ползвателната целесъобразност и „естественост” на поетическото изкуство и реториката, Ницше пренася към езика.

Кант и Ницше имат сходно мнение за езика, що се отнася до това, че мисленето протича в думи. Според Кант, посредством думите, човек съобщава собствените си мисли на другите хора²⁸. Според Ницше всяко живо човешко същество мисли непрекъснато, но не го осъзнава. Когато бъде осъзнато, мисленето вече протича в думи.²⁹ Но ако за Кант думите са носители на истини, а лъжата е злоупотреба с езика, с неговата природна целесъобразност да казва истината³⁰, то според Ницше в езика има толкова истина, колкото и в реториката. Защото целият език е реторичен, изграден и функциониращ по основните закони на реториката.

И за Кант, и за Ницше основната цел при общуването е разбирането. Като Кант набляга върху представянето на нещата по един ясен и разбираем начин. Докато Ницше счита, че разбирането не е достатъчно, човек трябва да е и убедителен. Защото това е жизненоважна и същностна част на езика и общуването изобщо.

Ницше акцентира върху това, че човекът, най-слабото и най-незащитеното животно, се е нуждаел от помощта и закрилата на себеподобните си, за да оцелее. За да поиска помощ, за да изкаже своите нужди и желания, на човек му се е налагало да се изразява така, че да го разберат и да му помогнат. Освен да се изкаже така, че да го разберат, човек трябва да бъде и убедителен. И това е основният аспект, спрямо който *езикът е реторичен – родил се е и съществува по първия закон на реториката – да убедиш*.

Целият език е резултат от реторични художествени средства. Силата да се открива и да се приложи това, което работи и впечатлява по отношение на всяко едно нещо, сила, която Аристотел нарича реторика, е по същото време и същината на езика. Езикът се основава върху истината толкова, колкото и ре-

²⁶ Хегел, Г. (1969). *Естетика*. Т. 2. София: изд. на БКП, 484–493.

²⁷ Вж. повече за Хегел и закона за практическата целесъобразност в: Хегел, Г. (1969). Цит. съч., с. 485 и в: **Александрова, Д.** (2013). *Метаморфози на реториката през XX век*. София: УИ „Св. Климент Охридски”, с. 22.

²⁸ **Кант, И.** (2010). *Метафизика на нравите*. Цит. съч., с. 154.

²⁹ **Ницше, Ф.** (2002). Цит. съч., с. 549.

³⁰ **Кант, И.** (2010). Цит. съч., с. 154.

ториката.³¹ И това е така, защото думите се раждат от желанието ни да предадем на другите нашето собствено отношение към даден феномен. *Думите изразяват само доксата, мнението, а не някаква абсолютна истинност* – това е другият основен реторичен аспект на езика.

Думите, които аз използвам, изразяват моята гледна точка към даден предмет; към този предмет може да има и много други гледни точки. Те са в постоянна игра на взаимозаменяне и пренос. Целият език е реторика, вече не само като социална практика, обусловена в своето възникване от време, място и публика, но и като основа на цялото човешко битие. Така за Ницше нашият живот представлява набор от различни гледни точки, обвързани в едно цяло от илюзията на съзнателната личност, от нейната воля за истина, от желанието животът да има някакъв смисъл. При това положение реториката, в Ницшевата представа, се превръща в първото и най-важно изкуство. Защото именно то отговаря по най-адекватен начин на цялостната структура на битието. Борави с нещата такива, каквито са според времето и мястото.

Но езикът е реторичен не само по своята цел и практическо приложение, да убеди, но и поради това, че думите, по своя начин на възникване и употреба, са реторични фигури, тропи. В Лекционните бележки по реторика Ницше се спира на различни видове тропи, като неговите лични предпочитанията са към метафората – метафори са както думите, използвани във всекидневния език, така и понятията в науката. Целият език е изграден от метафори. Става въпрос за пренос, за процес, в хода на който след поредица от пренасяния се създава думата. Създаването на думите не е обвързано с една единствена истина или с истината в някакъв абсолютен смисъл. Имената на нещата се дават не според същността, не според „нещото в себе си“, а въз основа на произволни разграничения и предпочитания – спрямо едно или друго тяхно свойство.³² Тези предпочитани наименования най-напред са въз основа на личния опит и преживявания на конкретния индивид-творец. А по-нататък са във връзка с развитието на езика като колективно съзнавано. Тъй като езикът, дори и да възниква като продукт на индивидуалните артисти, творци на думите, се е развивал и съхранявал във времето само с оглед на ползата за общността.³³

Заклучение

И Кант, и Ницше, имат положително отношение към реториката, доколкото хората, за да общуват помежду си и да се разбират добре, имат нужда от нея.

³¹ Nietzsche, F., Darstellung der antiken Rhetorik, § 3. Verhältniß des Rhetorischen zur Sprache, p. 425–426 27–2.

³² Ницше, Ф. *За истината и лъжата в извънморален смисъл* в: Карабаджаков, Х. (2009). *Ницше, метафората, метафизиката*. София: Балканика, с. 13.

³³ Вж. п. 354, *За „гения на рода“*, във *Веселата наука*: Ницше, Ф. (2002). Цит. съч., с. 548.

Но Кант категорично критикува манипулативния характер на реториката. Докато Ницше обръща внимание върху това, че в процеса на общуване, по един или по друг начин, винаги съществува елемент на манипулативност – разбрано като разнородни механизми на убеждаване. Тези елементи са неизменна част от езика и обществото – това е начинът, по който езикът е възникнал и функционира, съвпадат с неговата практическа цел.

Като стъпва върху Кантовите идеи за реториката и противопоставяйки им се, Ницше поставя основите на една нова концепция за реториката – реторика, основана на езика. Език, посредством който хората конструират, интерпретират и преинтерпретират себе си, истините и цялата социалната реалност.

ЛИТЕРАТУРА

- Александрова, Д. (2013). *Метаморфози на реториката през XX век*. София: УИ „Св. Климент Охридски”.
- Кант, И. (1993). *Критика на способността за съждение*. София: изд. на БАН.
- Кант, И. (1967). *Критика на чистия разум*. София: изд. на БАН.
- Кант, И. (2010). *Метафизика на нравите*. Втора част. Превод от немски Б. Гумнеров. София: изд. „Фараго”.
- Кант, И. (1974). *Основи на метафизиката на нравите*. София: изд. Наука и изкуство.
- Кант, И. Отговор на въпроса *Що е просвещение*. Превод от немски Д. Денков, <http://www.litclub.bg/archiv/broi33/kant.htm>, (онлайн). (прегледан 16.08.2017).
- Карабаджаков, Х. (2009). *Ницше, метафората, метафизиката*. София: Балканика.
- Ницше, Ф. (2002). Съч. в 6 тома. Т. 3, Зазоряване. *Веселата наука*. София: „Захарий Стоянов”.
- Хегел, Г. (1969). *Естетика*. Т. 2. София: изд. на БКП.
- Хегел, Г. (1982). *История на философията*. 1. София: изд. Наука и изкуство.
- Encyclopedia of Rhetoric, (2006). Edited by Thomas O. Sloane, Oxford University Press
- Nietzsche, F., (Darstellung der antiken Rhetorik), Nietzsche Online, De Gruyter, <https://www.degruyter.com/view/NO/W013912V006>
- Nietzsche, F., & Blair, C. (1983). Nietzsche's Lecture Notes on Rhetoric: a Translation, Philosophy and Rhetoric 16 (2):94-129, Published by: Penn State University Press, <http://www.jstor.org/stable/40237356> онлайн достъп към 16.08.2017 г.

КАРИКАТУРАТА КАТО РЕТОРИЧЕСКИ КОНСТРУКТ

Адриана Спасова Иванчева

[Авторката е докторант в редовна форма на обучение, зачислена през 2016 г.
Разработва дисертация на тема „Реторика на карикатурата в Италия
от 1871 г. – 2015 г.“.]

Анотация. Статията е озаглавена *Карикатурата като реторически конструкт*, която ще бъде включена в бъдеща дисертация и има за цел да запознае аудиторията с предмета на изследването на дисертационния труд. Текстът обхваща особеностите на карикатурата в изкуството, нейния произход, различните концепции за карикатурата от древността до ден днешен.

Целта на статията е да обърне внимание на ефекта на „окарикуряването“; как се използват физическата и духовна деформация от артиста спрямо обекта на осмиване. Също така какъв е ефектът, който носи новата сатирично-хумористична форма на изобразяване в изкуството и каква е нейната реторическа форма и ефект върху обществото, културата и изкуството.

Ключови думи: карикатура, физиогномика, натоварени изображения

CARICATURE AS A RHETORICAL CONSTRUCT

Adriana Spasova Ivancheva

Abstract. The article is entitled “Caricature as a rhetorical construct” which will be included in the future dissertation and it aims to familiarize the audience with the subject of the research. The text encompasses the characteristics of caricature in art, its origin, the different concepts of caricature from Antiquity to present days. The purpose of this article is to draw attention to the effect of “rewrapping” and “ridiculing”; how is used the physical and spiritual deformation of the artist against the object of ridicule/ mockery. The text points as well what are the effects of the new satirical form of representation in art which is the satirical cartoons, what is its rhetorical form of the caricatures and their effects on society, culture and art.

Keywords: caricature, physiognomy, loaded images

Карикатурата – характеристики и кратко въведение в сатирично-комичния жанр

Карикатурата е една от формите на комичното. Може да се нарече комичното на фигурата, за да я различаваме от комичното в речта или още комичното като артистично вербален жанр. Тя въздейства чрез деформацията на образа. Карикатурата е представяне на външността на един реален или стереотипен индивид, като подчертава основни и соматични особености, които са най-любопитни и характерни, като се изтъкват по-малко достойните аспекти на индивида. Точно тези аспекти, които да допринесат към принижаването му от социална, етична и психологична гледна точка.

Историята на истинската карикатура е относително кратка. Формите от древността, припознати като такива, датират от периода в края на 16. век и началото на 17. век. За форми или опити в карикатура се считат дори и някои примитивни маски, които са много далеч от идеята за красиво според класическата естетика. Не става въпрос обаче за произведенията, които са създадени като карикатури, но функционират за други цели (с културен или плашещ, зловещ характер или като например погребалните маски и др.).

Но нека да дадем и едно официално определение за художествения и реторически жанр „карикатура”. Според енциклопедия *Treccani* карикатурата най-често изобразява определен портрет, в която, без да се премахва приликата с основния субект, са преувеличени (т.нар. *натоварени*, от итал. *caricare*) някои части или елементи с комичен, осмиващ ефект. По-общо, карикатура се нарича всяка имитация, предназначена да допринесе за надсмиването над дадена личност или група хора, над даден обществен феномен или събитие, чрез която се произвежда определен факт според целите на изображението.¹ При повечето карикатури ефектът на една смешна имитация или на забавно изображение не се постига единствено посредством изменение на основните физически черти и характеристики, а преди всичко като се приписват на представените физически лица (субекти) определено поведение, нагласи, облекло и т.н., и то не тяхната собствена нагласа и поведение, а целенасочена алюзия към определен факт.

Карикатурата е форма на изкуство, което умишлено подсилва някои елементи и аспекти на субекта или събитието с присъствието на сатиричен, алегоричен, символичен умисъл или чисто естетически такъв. Това може да се основава както на експресивна деформация на черти, съгласно принципите на гротеската и аномалност, така също и на маниерно подчертаване на поведение, жестове, поведение, отношение.² Хумористичното тълкуване на съдържа-

¹ **Becatti**, G. (1959). *Storia e fisiologia dell'arte del ridere*. Enciclopedia Treccani. Roma. Available from: <http://www.treccani.it/enciclopedia/caricatura/>

² **Becatti**, G. (1956). *La nascita del comico*. Enciclopedia Treccani. Bari. Available from:

нието на тема или субект, предполагайки едно майсторство при владенето на различните елементи на комичното и сатиричното в зрялата и развита култура, позволява да се проучват, разглеждат и изследват внимателно проблемите на човешката душа, както и на човешкото общество. Ще се позовем на съжденията на Аристотел, че само човекът е способен на смях, като самият смях е собствено и единствено качество на човешкия индивид, впоследствие ренесансовите художници тълкуват смеха като признак и същност на човешкото. Това е предпоставка да смятаме, че това свойство на човешкия индивид го различава от останалия животински свят и го превръща в субект на изкуството, творчеството, бита и жизнения устрем.³

Аристофан насочва смеха на аудиторията към личности, които се отклоняват от *родовото цяло*, като например Сократ във философията, Еврипид в изкуството. В Ренесанса смехът показва превъзходство над тъпотата, глупостта и безличието чрез индивидуалност. Понякога ренесансово смешното граничи с издевателство, с хулене и опозоряване. Доказателство за това са художниците Бруно и Буфалмако в „Декамерон” на Бокачо. Техният смях е лишен от разбиране, от милост, от деликатност, напротив демонстрира превъзходството на индивидуалността над общото, на общоприетото. Много забележително в историята на комедията е тъй нареченото явление *Комедия на маските* (*Comedia dell' arte*). Би могло да се възприеме, че карикатурата като носител на комичното, на хиперболата, на иронията, на инвенцията и не на последно място на инвективата, е едно от своеобразните проявления на т.нар. *Комедия на маските*. На всеки изобразен субект му бива слагана определена гротескна маска, която да демонстрира определена черта от характера на носителя на тези маски, винаги пречупена през призмата на своя създател. Ренесансовата комедия осъществява връзката между красивото, възвишеното, героичното, трагичното, от една страна, и смешното – от друга. Карикатурата често борави с принципите на смешното. Това обаче не е единствено добронамереният смях, породен от грешката и несъответствието според Аристотел, тя донася на своята публика Шекспировия смях (прокобен смях, тъжен смях, смях през сълзи, горчива насмешка, както неговите шутове в трагедиите *Крал Лир*). Шекспир пръв слива комичното и трагичното в своите произведения. При него за първи път двете понятия се преплитат, защото те са дефиниция на самия живот, който той представя като сцената, на която всички хора са актьори. През Ренесанса много често една трагедия преминава през комедията, докато достигне до своята кулминация. Друг път една наглед комична ситуация се превръща в съдбовно трагична последица за участниците в нея.

http://www.treccani.it/enciclopedia/caricatura_%28Enciclopedia-dell%27-Arte-Antica%29/

³ **Becatti**, G. (1956). *La nascita del comico*. Enciclopedia Treccani. Bari. Available from: http://www.treccani.it/enciclopedia/caricatura_%28Enciclopedia-dell%27-Arte-Antica%29/

Човекът и неговият образ – обектът и субектът на карикатурата

Човекът е основен проблем на карикатурата – човекът с неговите действия и бездействия, постъпки и простъпки, пороци, навици, поведение, култура и разбирания (или неразбиране). Човекът е централна тема на изкуството и реториката, следователно се превръща в основен субект и на карикатурата. Когато той става основен обект на културата и нравите на едно общество, тогава се заражда и карикатурното изкуство, сатирата и реториката. Карикатурата не е просто форма на изобразяване или обикновена промяна на дадена форма, а действие – вече завършено или предстоящо, изстрадано от субекта или извършвано в момента, а също така и процес вътре в самия субект или произлизащо от него самия.

Карикатурата, въпреки че има обичайно и изключително графична експресивност, не се ражда спонтанно при самото практическо изграждане на графичното изкуство като такова. Графичното изкуство се появява късно, но карикатурата със своята графична експресивност и художествена директност има комуникативно-експресивен вид само в новите времена и съвременieto ни. Карикатурата съдържа актуалност и злободневност. Карикатурата се ражда в мисълта и във въображението, а впоследствие в изображението, и се реализира в действията на импровизатори и актьори. Децата, докато играят, понякога предлагат несъзнателно най-живите карикатури в обществото на възрастните. Карикатурата се случва и реализира посредством примитивните индивиди, тъй както човешкият живот се повтаря във фазите на своето индивидуално развитие както например еволюцията на видовете. Колкото и далечна да е тази връзка по отношение на днешната карикатура, за която става дума, тя със сигурност съществува още от древността и сред най-древните народи, като преобладава и е присъща предимно на образованите слоеве на тогавашното общество, като има определено превъзходство при графичните изображения и в поезията.

Минойско-микенското изкуство притежава рафинираност, отвореност, освободеност и непосредственост във визията си, но не се доближава до карикатурата, тъй като човекът не е основен елемент в изкуството, а само един от многото елементи в устоите и всеобхватността на природата. Карикатурата не произлиза от миниатюристичния орнаментален импресионизъм на Минойско-микенското изкуство, а органичният рационализъм на Древна Гърция е този, който я поражда.⁴

Карикатурните характеристики датират от Омировия епос, при който грозното е свързано с образа на деформирания, подъл и абсурден Терсит, който не е само грозен и мършав, което е породено от предразсъдъка или популярното желание за съотношение и съвместимост между морал и физика, но

⁴ **Becatti**, G. (1959). *Storia e fisiologia dell'arte del ridere*. Enciclopedia Treccani. Roma. Available from: <http://www.treccani.it/enciclopedia/caricatura/>

е и неприлично гърбав – именно тази гърбица получава ударите на Одисей. Терсит е всичко, което противоречи на гръцкия идеал и стремеж към красота и сила. Физическата красота често се идентифицира в концепцията на древните гърци с духовната или вътрешната красота у човека (принципът за т.нар. „калокагатия“). Гръцкото изкуство поставя човека в центъра на своя духовен свят. Изкуството в Древна Гърция, което първоначално срещаме в украсите на храмовете, в създаването на подобия на култове или симулакруми, статуи и т.н., ни дава представа за карикатурна експресивност с развитието на високото гръцко майсторство. Докато в литературата карикатурата се корени в свободната естетическата функция на поезията и словото, в изобразителното изкуство се проявява само по-късно.

Карикатурата прехвърля границите на графичното изкуство. В карикатурата може да се имитира по смешен начин походката, жестикулирането, което е доста по-трудно за останалите художествени жанрове в изкуството, които биват ограничени само в избора на само едно действие или момент на действие. Карикатура може да се появи и от начина на свирене на даден инструмент, не само в жестовете или образите, но също така и във времената и в експресивността на цялата музикална интерпретация. Карикатура може да се открие в имитацията не само на гласа, произношението, но също и в цялостната реч, като изтъкана от думи, изрази, мисли и изображения. И въпреки че такива карикатури, особено литературни, музикални и поетични, носят името на пародия, карикатурата се оформя като вид жанр.

Развитието на карикатурата и по-особено в настоящия вид, в който я разглеждаме, намира своите отдалечени и дълбоки корените в психиката (т.нар. *psiche – psiche*) на човека.⁵ Първи е инстинктът на имитацията, който се среща при животните, при примитивния човек и при детето. Добавя се и тенденцията и концепцията за играта, което ни довежда и до сентенцията на Фридрих Шилер: *Човек е човек, само когато играе*, както и на желанието да се флиртува, което присъства при децата, животните и примитивите, в зависимост от които в определени моменти някои имитации, упражнявани с по-голяма интензивност, се превръщат в игра, в специално занимание. Към това се добавя и чувството на радост, еуфорията, която се ражда от приятни занимания, от щастието да удовлетвори един имитативен инстинкт, заедно с радостта от практикуването на играта, от които спонтанната експресия върху лицето на човек е неговата усмивка. Но все пак усмивката може да съдържа и злоба, злорадство и злост, което различава една усмивка от друга. Например ведростта в усмивката от радостта може лесно да се разграничи от звучната усмивка, възбудена от един шарж или комикс, който е в основата на пренебрежителната оценка, не много дразнеща, нито склонна към съчувствие, а развълнувана от

⁵ **Fleres**, U. (1881). *Le caricature di Leonardo da Vinci*. In *Fanfulla della domenica*. 13 marzo 1881.

определени липси, пропуски, диспропорции, контрасти, които се манифестират в изпълнението на имитации. Ако тези преувеличения в имитациите не са съумели да предизвикат в аудиторията определени нива на смешното, се намесват други непропорционални форми, несъответствия в естествени типични действия, противоречия с тяхната природа, непропорционалност в тяхната възраст и състояние и така се ражда карикатурата.

Както посредством изкуството на комедията и скеча може да изразява, така и посредством карикатурата трудно биха могли да се идентифицират два артефакта, между които да не липсват контрасти и разногласия. Комичното е създаване на видове и инвенции на ситуации, в които може да се прояви техният характер. Карикатурата наблюдава индивида в различните ситуации, създадени от него в реалността.

Комичното се намира винаги в изкуство и притежава свойството да издържа през времето. Докато смешното не е категория в изкуството и може да присъства в нашия ежедневен живот, без да има времева издръжливост. Разликата между комично и смешно е, че смешното присъства във всички сфери на живота, но комичното може да бъде само в изкуството. Всички продукти на изкуството са продължителни и резистентни на времето. Карикатурата използва артистични средства и в същия този случай, за да достигне забележителна ефикасност, остроумност и експертност в използването на същите тези комични средства. Остава по същество самата игра, както и произлизащите от нея продукти, които дори имат по-висока ефимерна стойност. Маниерът на античната атическа комедия, която предполага на своята сцена живи персонажи (например при Сократ и неговите прочути беседи, в „Облаци” на Аристофан) е толкова далеч от нашия начин на усещане и възприемане на комичното, и затова по-скоро можем да я наречем „карикатура“ отколкото комедия.

Разбира се, карикатурата би могла да обиди посредством своята неподходяща форма особено тези, които се разполагат с власт. Като това е и основната цел на карикатурата, тя винаги се насочва към силните на деня. В ориенталските изкуства също се срещат елементите на карикатурата, а именно иронията и сатирата, които използват фигури на животни, поставени в затворени помещения, и места, нетипични на тяхната природа, а също и в неудобни за тяхната природа ситуации. За избора на персонажи от животинския свят трябва да се вземат предвид техните качествени и естествени характерност и характеристики. Трябва да се направи аналогия с човешкия свят, което води от своя страна до рода изразителност при приказките и фантастиката.

Приказният жанр е също ориенталски жанр, който има много по-дълбок произход особено сред дивите племена и примитивните общества, където на почит са ритуални танци, идеите за тотемно изобразяване на животни и божества, култ към животни и много други. Този тип изразяване посредством приписване на черти на животни или противопоставянето на техни основни качества попада в рода на бурлеската.

Елементи на карикатурата изобилстват след това очаквано в плодородната област на комедийния театър, който се очертава в ранна Гърция. Притежава голяма стойност като оказва съществено влияние в италийската и римската култура и живот. Например от 6. век пр.Хр. са запазени множество черни вази, които са много разпространени и изработвани, които са били вдъхновени от комичните анималистични преобличания на хора в античната комедия.

Платон осъжда усмивката като елемент, смущаващ душата⁶, което води до срам и грубост, но бавно след това, за да оправдае комичността, особено ако тя е безвредна, уместна и съобразена, т.е. да бъде съизмерима и балансирана със сериозното. Десетки години по-късно се появява Аристотел, който признава комичното, ако е безболезнено, а не вулгарно, осъждайки Аристофан и защитавайки новата комедия, за да види в нея една балансирана усмивка, която е необходима и полезна. Усмивката според Аристотел е отдушник с полезни и човеколюбиви ефекти на гъвкавост, изразителност (от др.гр. *eutropia*) и добронамереност (от др.гр. *eunoia*), анализирайки елементите на комедия, която се появява от пародията, объркването, контраста, измамата, лъжата и неочакваното.⁷

„Философът Теофраст създава една поредица миниатюри, описания на тридесет отрицателни типа, наречена „Етически характери“. Изхождайки от системата на Аристотел, Теофраст намира критерий да различи в сферата на отрицателното различни типове човешко поведение... Човекът е в своята действителна среда, възприема се като реален човек. Следователно и от художествената литература може да се очаква някакъв тип реализъм.“⁸ Концепцията за комичното на творческото въображение Теофраст определя като „плазма“, в сравнение с трагедията. Трагедията е основана предимно върху историческите събития на времето, в което се развива историята и се разказва. Докато при комедията се взема под внимание комичното обагряне на героите, психологическите портрети, популярният език и отражението на всекидневния живот, които създават забавни и комични ситуации.⁹ Различните темпераменти Хипократ обяснява с преобладаването на една или друга вътрешна секреция (хумор) в тялото на човека. Същевременно видовете характери се свързват с конкретните обществени отношения, в които са вплетени хората, и се разглеждат в единство с тези отношения.¹⁰

⁶ **Becatti**, G. (1939). *The History of the Greek and Roman Theater*, Princeton.

⁷ **Plebe**, Armando. (1952). *La teoria del comico da Aristotele a Plutarco*. Torino.

⁸ **Plebe**, Armando. (1952). *La teoria del comico da Aristotele a Plutarco*. Torino.

⁹ **Plebe**, Armando. (1956). *La nascita del comico nella vita e nell'arte degli antichi Greci*. Bari: Laterza, Vol. 1 in-8.

¹⁰ Историческа психология. Глава 4. – История на психологията. Знания за психиката в древността и Средновековието. София, 2006, с. 22, (онлайн). <https://documents.tips/documents/-55720649497959fc0b8b8cc3.html> .

Реторически конструкт на карикатурата

Карикатурата се среща в нейния най-ранен вид в Древна Гърция. На различни глинени съдове биват изобразени хора с аморфни тела, несъразмерни части на тялото, в смешни и странни пози и т.н. Художествена карикатура и сатира посредством словото са сатиричните текстове на Лукиан и безмилостната сатира на Ювенал. С изображения на деформирани пигмеи или с изобразяване на джуджета или дребни фигури на хора се достига до окарикатуряване на легендарни или исторически факти, особено ако се цели осмиване и комично преекспониране на събития или факти, свързани с хора от други раси, като евреите или чернокожите например, които класическите народи често намират причина да се надсмиват и съвсем съзнателно ги подценяват.¹¹

Карикатурата е истина чрез дефектите. Може ли едно човешко лице да разкрие нещо повече от самата си външна изява? Карикатуристът оратор несъмнено ще отговори положително, благодарение на своя проникателен и изучаващ поглед, както и на вроденото си чувство за хумор. Той събира всички характеристики и особености на човека в своето произведение и ги *натова*рва до степен на утежняване, докато не превърне тези особености в изразители на личността на изображениния образ. Нос, който се превръща в огромен, голям корем върху два къси крака, беззъба уста, чифт несъразмерни уши и това са част от тези комични преувеличения, които изразява изкуството на карикатурата. То улавя дефекти и характеристики, които отличават отделните хора и претовазва самите персонажи и техните дефекти, опитвайки се също така да изведе и подчертае някои особени аспекти от характера на човека. Когато се срещаме и се запознаваме, всеки от нас наблюдава човека пред себе си, като се стреми да улови забележимите отличителните черти у другия. Но са малцина тези от нас, които знаят как с няколко щрихи на молива да изразят тези впечатления и светоусещане към наблюдавания субект. За това се изисква специален талант.

Както вече споменахме от древността съществуват редица примери за надписи и рисунки с комично съдържание. Тези графики, надписи и рисунки са анонимни карикатури, направени за забавление. Но когато артисти, художници и творци започнат да практикуват и упражняват изкуството на карикатурата, то тогава тя започва да добива голяма популярност и естетическа стойност, като едновременно с това представлява обществената, личната и творческата позиция на своя автор-създател.

Карикатури преди Новото време (*ante litteram*) могат да се смятат някои гротескни средновековни и ренесансови образи, сред които някои лицеви изображения и глави на Леонардо, считан за един от бащите на този род изкуство.

¹¹ **Beardsley**, Grace Hadley. (2016). *The Negro in Greek and Roman civilization*. Martino Fine Books.

Също така персонажите и героите на Бош и Брьогел, при които моралното осъждане на *обърнатия свят*. Тъй наречения „обърнат свят“¹² (от нем. *verkehrte Welt*) е и доминираща тема при комичното, било като негов обект, било като негов инструмент за представяне. Налице е деформация на лица, присъствието на подчертани физически дефекти, необичайно и любопитно поведение, както и това несъответствие и контраст между противоположни характеристики, които изграждат характерните елементи на логика на комичното. Леонардо да Винчи рисува серия от чудати и уродливи човешки глави и лица, чиято гротескност са плод на внимателно проучване на физически дефекти от гения. Изображенията не се смятат за истински карикатури, а за интересни изследвания върху човешката физиономия и външен вид. Тъй като може да се допусне съвсем основателно, че Да Винчи наистина е правил смешни, преувеличени в своята деформираност и грозота, скици на различни публични личности от епохата на Ренесансова Италия.

Виктория Хейзъл в една от страниците на *Страстите според Леонардо* цитира Карло Аморети, който си спомня как Леонардо е имал навика да *копира наистина екстравагантни, необикновени лица, които срещаше и ги превръщаше в известни карикатури*¹³. Хейзъл добавя още, че: *Леонардо показва, че е живял между реалността и фантазията. Забавлявал се е да слива нереалното с реалното, фантастичното с истинското*.¹⁴

Творческо въображение е фантазна дейност, която намира израз в творчеството, сливайки се с него. То е процес на създаване на нови образи, чието реализиране води до обогатяване на духовната и материална действителност с ценни продукти. Въображението като процес „се съобразява“ с наличните и вече изградени представи, с които работи в тяхната готова форма и концептуалност. Въображението, копнежите, мечтите и фантазията са основни конструкти в изграждането на карикатурния образ на определена личност или събитие в съзнанието на един оратор-карикатурист. Въображението е познавателен психичен процес, при който предметите и явленията от обективната действителност се отразяват и преобразяват в съзнанието на човека във формата на нови, оригинални, необичайни или неочаквани образи, представи или идеи. Следователно карикатурата като продукт на творческото въображение използва следните няколко метода, върху които изгражда образа:

Схематизацията представлява метод, при който образите се създават по пътя на абстрахирането и използването на определени схематични структури на самите обективни предмети, отразявани от въображението ни.

Слепване (аглутинация) е метод, при който образите се изграждат чрез абстрахиране на части, елементи, свойства или признаци от различни, реално

¹² Шевалие, Ж., А. Геербрант. (1996). Речник на символите. т. 2. София, с. 118.

¹³ Amoretti, Carlo. (1804). *Memorie storiche sulla vita, gli studi e le opere di Leonardo da Vinci*. Milano.

¹⁴ Haziell, Vittoria. (2010). *La confessione di Leonardo*. Sperling & Kupferop, pp. 78.

съществуващи предмети и явления, като се обединяват в някаква нова комбинация, структура, композиция. Цялата митология на древността е изградена предимно върху метода на аглутинацията, включително върху неговите най-елементарни и механични форми (кентавър, сирена, сфинкс).

Хиперболизацията е метод, при който изграждането на въображаемите образи се осъществява по пътя на неимоверното преувеличаване или опростяване на едни или други свойства и възможности на реалните обекти в процеса на тяхното отражение.

Акцентираността е метод за изграждане на въображаемите образи, при който образите фантазии се създават именно чрез наблягане (акцентиране, подчертаване) върху определен елемент, детайл, шрих или признак на реалния предмет или явление и тяхното максимално използване при формирането на „фантазмите“.

Типизацията е сред най-разпространените методи за изграждане на въображаемите образи в областта на изкуството. Типичният образ се създава в сблъсъка и противодействието на двата насрещни процеса – схематизацията и индивидуализацията.

Раждането, така да се каже официално, на карикатура се случва в Болоня, в работилницата на Анибале Карачи.¹⁵ За разлика от традиционната теория за красивото, Джовани Батиста Агуки твърди, че да се направи една карикатура означава да се работи с природата в деформацията за постигане на „перфектната деформация“ или дори да се постигне „красотата при деформацията“, дори перфектното обръщане на идеалната красота на Платоновата епоха.¹⁶ Ехото в тази важна теоретична позиция на Аристотеловото определение за комичното (или по-скоро за нелепото и безумното), като представяне на отклонение от красивото и обичайното, както и онова грозно, което не трябва да носи болка и щети за аудиторията.¹⁷ Художниците от Болоня Агостино и Анибале Карачи в края на 16. век създават някои остроумни портрети, определени като *натоварени образи* (от итал. *ritratti carichi*), заради откритите особености на лицата и фигурата на изображенията, от които изглежда произлиза и терминът *карикатура*. Болоня от 16–17 век е интересен артистичен център, в който са творили майстори-карикатуристи като Анибале Карачи, който е и най-популярният от художническата фамилия Карачи. Анибале заедно с брат си Агостино и братовчед си Лудовико са сред изтъкнатите фигури в италианското изкуство от края на 16. век. Тримата са сред активистите на движението срещу налагащия се по това време изкуствен стил на *Маниери-*

¹⁵ **Brilli, A.** (1985). *Dalla satira alla caricatura: Storia, tecniche e ideologie della rappresentazione*. Bari: Dedalo.

¹⁶ **Agucchi, Giovanni Batista.** (1983). *Trattato della pittura in Mahon, Studies in Seicento Art and Theory*. Rome, pp. 73.

¹⁷ **Agucchi, Giovanni Batista.** (1983). *Trattato della pittura in Mahon, Studies in Seicento Art and Theory*. Rome, pp. 73.

зма.¹⁸ Стилистиката на *Маниеризма* обхваща различни подходи в отговор на хармоничните идеали, и се отличава с интелектуалната си изтънченост и с изкуствените (в контраст с естествените) качества. Много художници са рисували по подобие на художници като Леонардо да Винчи, Рафаело и ранния Микеланджело.¹⁹ Считан за радикален художник, Анибале Карачи създава типа на карикатурата чрез множество гротескни персонажи, което го превръща в създателя на този жанр като самостоятелна форма в изкуството. Работите на Карачи биват определени като *антипод на красивото*, тъй като са били в разрез с ренесансовите концепции за красиво и естетично. В съответствие с етимологията на думата *карикатура*, основната му цел е – като един истински „обърнат с главата надолу” (или „изкривен”) Рафаело – идеалното грозно, което не прави нищо друго освен да акцентира, преувеличава, утежнява дефектите, които вече присъстват в изображения субекта, като се стреми да възбуди смях у наблюдателя (аудиторията). И това винаги се дава като добро извинение за тези, които не смятат, че карикатурата е форма на изкуство. Тя се смята, че играе със сериозните ценности в живота, целяща да разруши целостта на индивида, да го принизи, загрозявайки го. Един от определените предикати на комичното е принизяването, което може да бъде изразено както спрямо самите себе си (автоирония), или към това, на което се смеем (ирония към обекта на карикатурата). И това е същинската цел на Анабеле Карачи, а именно реализиране на комичното в неговото съвършенство. Той демонстрира, че дори и последствието на грозното (замислено като противоположното „положително” на красивото) е изящно изкуство. Последовател на Анибале Карачи е Джузепе Мария Мители (Giuseppe Maria Mitelli), също от Болоня. Най-известната му поредица от скици е *Le Arti per Via* (от итал. *Изкуствата на улицата*), вдъхновена от картините и графиките на Анибале Карачи, възхвалявайки търговците и работниците, които упражняват своите професии по улиците на Болоня. Една от най-известните му карикатури се нарича *Accademici scontornati* (от итал. *Отрязаните* или още *бездарните академици*), които са взели за модел един гърбав. Точно това осмиване на Ренесансовото прекланяне пред физическата красота, Мители подчертава с карикатурната си графика от *Фигура 1*. Карикатурата е озаглавена *Никога не съм виждал някой по-красив* от 1686 г. Като в центъра сред гълпа от артисти и художници е изобразен мъж в странно изкривена поза, който дефилира сред множеството и закачливо им маха. Артистите са представени с къси крака, деформирани лица, ниски и с бирени коремчета, като също така са и облечени с шапки и наметала, характерни за артистите по това време. Само

¹⁸ **Briganti**, Giuliano. (1962). *Italian Mannerism*. translated from the Italian by Margaret Kunzle. Thames and Hudson, London, Princeton, Van Nostrand, Leipzig: VEB Edition. (Originally published in Italian, as *La maniera italiana, La pittura italiana* 10. Rome: Editori Riuniti, 1961).

¹⁹ **Castagno**, Paul C. (1994). *The Early Commedia Dell'arte (1550–1621): The Mannerist Context*. New York, P. Lang.

Фигура 1: Giuseppe Maria Mitelli – Non ho mai visto il piu bello, 1686 г.
(превод на текста на карикатурата: „Никога не съм виждал някой по-красив”)

Fine Arts Museums of San Francisco

<http://amica.davidrumsey.com/luna/servlet/s/n2b274>

дефилиращият в средата модел на мъж е с препаска и впито трико, ходещ претенциозно и носещ очила на лицето си. Всички са във възторг и възхита, която е изразена по лицата на тълпата в смешни и глуповати физиономии с отворени усти или примижали с едно око, като че ще изрисуват красивия мъж на платното на следващата си картина.

В тази последователност достигаме и до великия скулптор, архитект и художник Джан Лоренцо Бернини (Джовани Лоренцо Бернини), чието майсторство създава архитектурата и облика на величествения Рим. Но не само знаменит скулптор, Бернини е голям майстор в карикатурата. Освен със своя талант да представя по реалистичен начин образи, персонажи и емоции посредством мрамора, италианският гений работи и върху изкуството на карикатурата, която е точно обратното на необичайно реалистичната техника на изобразяване в скулптурата, потретите и архитектурата. Както вече споменахме първоначално т.нар. „натоварени образи” (*ritratti carichi*) по-късно се превръщат във вече популярните карикатури. Посредством „натоварените образи” художниците оратори търсят начин да изобличат дефектите в един човек или едно общество чрез гротеската и преувеличението на техни физически черти, но въпреки всичко изображеният субект трябва да бъде разпознаваем от аудиторията, която трябва и да разбере, че той бива осмиван, заради негови особени негативни черти или недостатъци. Въпреки че споменахме много из-

точници и автори във визуално-художествения и сатиричен жанр карикатура от Древна Гърция, през Римската империя и Средновековието до Ренесанса, трябва да отбележим, че „модерната карикатура”, която познаваме днес, то този, който използва термина „карикатура”, е Бернини. Без да заобикаля римската сатиричност на пасквила (от итал. Pasquinate – малка сатирична творба), римският майстор изпълнява множество от познатите сатирични образи, като обезсмъртява повече или по-малко популярни лица от тогавашния живот. Артистът се интересува от социалната функция на своите карикатури и каква обществена роля могат да изиграят те. Например порасналата коса на абата, който се е замонашил, разкрива безспорния конфликт и двоен морал на някои персонажи от Папството.²⁰

Натоварените образи от миналото са предимно изобразени груби, гърбави, с грозни и деформирани тела, с лица на селяни с предимно хулигански и просташки външен вид и поведение, където тези персонажи са заклеямени дори от морално-етична гледна точка, подобно на античните гърци и бароковите карикатуристи художници са следвали принципа на *kalokagathia* (от др.гр. – комбинация от външна и вътрешна красота). Ако един човек носи благородна и добра душа, то неизбежно е красив и външно физически. При Бернини карикатурата е елитарна, като целта ѝ е предимно забавление на точно тази висша класа от обществото, която едновременно бива и осмивана. Тези карикатурни рисунки на властимащи и приближени на Джан Лоренцо имат за основен мотив забавлението и смеха, като изключват идеята за сурова критика и осъждане.²¹ Съществуват обаче и карикатури, които са направени от майстора Бернини съвсем не с цел просто забавление и не изобразяват някой от неговите покровители или приятели. Ами напротив, изпълнява своята иронично-саркастична функция да изобличава и да критикува обществени пороци, недъзи и несправедливости. Такава карикатура е тази, създадена от него по време на визитата му във Франция през 1665 г. по повод покана на Луи XIV „Кралят Слънце”. Великият майстор сам саботира своя ангажимент при френския крал, тъй като губи своето търпение в присъствието на френския министър на финансите, кавалер Шантельо, на който трябвало да обясни значението на термина „карикатура”. В своя дневник Бернини пише: „Ако придворните продължат да прекъсват заседанията по повод на бюста на краля, отклонявайки го със своите безсмислени въпроси, които могат да зададат по всяко друго време на деня, ще се видя принуден да направя няколко карикатури”²². Берни-

²⁰ **Marone**, Irene. Bernini caricaturista. Arte barocca. www.Baroque.it. Available from: <http://www.baroque.it/arte-barocca/bernini-caricaturista.html>. 24.07.2015.

²¹ **Fraschetti**, St. *Il Bernini, la sua vita, la sua opera, il suo tempo*. Milano, 1900. pp. 247–250.

²² **Fraschetti**, St. *Il Bernini, la sua vita, la sua opera, il suo tempo*. Milano, 1900. pp. 248–249.

ни се изказва по повод на кавалер Шантельо, определяйки го като: „истински задник, лишен от вкус за изкуството”²³.

Деформирайки черти на индивида, карикатурата се забавлява с навиците, отношението, поведението, маниерите, обичаите на обществото. В този смисъл може да възприеме характера на истинските социални и морални санкции дори и посредством известното латинско мото, което определя същественния ред на смеха и присмеха: *castigat ridendo mores* (смейки се, осъждаме нравите).

Карикатурата е оръжие според Ернст Крис, който е виден философ и психолог, който се занимава с ето психология. Той заявява: „не биха могли да се считат рисунки за карикатури, които чисто и просто са силно агресивни и обидни към тези, от които биха отсъствали изразителни артистични черти”²⁴.

И от друга страна, ако наистина не искаме да повтаряме заедно с Аристотел, че пиесата поставя на сцената хора „по-лоши от нас самите” (става въпрос за изобличаване на дефект, който може да бъде физически или психологически и морален)²⁵, трябва най-малко да признаем, че „шегувайки се с някого” това го прави по-близък до нас, принижява го до нашето ниво, ако по някаква социо-културна характеристика или специален талант в реалния живот тази личност стои по-високо над нас.²⁶ В този случай се занимаваме с форма на карикатурата като следствие на поджанра на комичното/комедията, наречена „хумор”. Тя позволява да разглеждаме грешките на другите с доброта и снизхождение, без преднамереност към критика, нито унищожителността на иронията и още повече на сатира, които често граничат с гротеската. Отказът да се прецени степента на целта на отклонение от една „норма”, хумористичната карикатурата позволява на зрителя, усмихвайки се на представеното пред него, да се надсмее в действителност дори над самия себе си, на своя собствен свят, на реалността, сякаш гледайки в огледалото собствените си несъвършенства. Както казва стоикът Сенека за Демокрит, считан за луд, защото имал склонност да се смее: *humanius est deridere vitam quam deplorare*²⁷.

Разпознаваемостта, която продължава да съществува въпреки деформаци-

²³ **Fraschetti**, St. *Il Bernini, la sua vita, la sua opera, il suo tempo*. Milano, 1900. pp. 248–249.

²⁴ **Kris**, E. *I principi della caricatura, Psicologia della caricatura*. Torino: Einaudi, 1967, pp. 177; **Kris**, E. *L'effetto della caricatura è improvviso, esplosivo*. Torino: Einaudi, 1967, pp. 198–199.

²⁵ **Kris**, E. *I principi della caricatura, Psicologia della caricatura*. Torino: Einaudi, 1967, pp. 177; **Kris**, E. *L'effetto della caricatura è improvviso, esplosivo*. Torino: Einaudi, 1967, pp. 198–199.

²⁶ **Kris**, E. *I principi della caricatura, Psicologia della caricatura*. Torino: Einaudi, 1967, pp. 177; **Kris**, E. *L'effetto della caricatura è improvviso, esplosivo*. Torino: Einaudi, 1967, pp. 198–199.

²⁷ Превод от латински на български: „по-добре е за човека да се смее над живота, отколкото да се оплаква от него”; *EUDict Dictionary: Latin – English*, Превод от латински на английски: *it is better to laugh at life than to lament over it*.

ята, дори и да има анимализация, лицето запазва все пак своята човешка форма и топологични съотношения на елементите. Ернст Гомбрих изтъква, че веднъж изобразеният портрет не може да се освободи от усещането, което носи неговата карикатура. Тя го следва като етикет, ще му постави като печат и ще съпътства в изграждането на субекта в публичното пространство. Умението на карикатуриста се състои в това карикатурата да постигне голям ефект с малко средства. Трябва да се изобразят съществените особености и характерност на субекта в проектирането на лицата. Бернини се ограничава в една съществена изобразителна граматика, която е основа, много често граничеща с наивна или детинска. Но тази простота и линейност на чертите има същата светкавична сила и въздействие, каквито притежава и шегата, вицът и анекдотът.²⁸ Ако се приеме като хумор едно поведение на отдалечаване от реалните измерения на света, то карикатурата възнамерява да инсценира и да породи съмнението, че представлява рационалността в управлението на личния избор. Светът както винаги в устоите на комичното се разгръща на принципа на „обърнатия свят” (*mondo rovesciato*) и посредством условията на илюзията. Оттук следва и срещата на карикатурата с физиогномиката, изтълкувана чрез довеждане до абсурд (*reductio ad absurdum*) в поведението на човешките създания, веднъж доведени и изобразени в условията на животинското и растителното царство и свят.

Заклучение

В заключение на гореизложеното, което не претендира за изчерпателност, произлизат различни възможности за интерпретация на „вътрешния човек”, разкрит от контакта с карикатурата с физиогномиката, така както и този контакт е исторически документиран. Много са херменевтичните и оперативни възможности, изграждащи теорията на физиогномиката. Някои от тях са възпроизведени в артистичния акт, например в произведенията на Рубенс до видео-инсталациите на Бил Виола, преминавайки през Хогарт, Гоя, Грандвил, Фусели, Ван Гог, поантилизма и експресионизма. Физиогномиката намира своето приложение в криминологията и психологията особено след откритието и труда на Чезаре Ломброзо. Намира и своите корени и основания дори и неубедителните теории за расите на Лаватер и др.

Карикатурата както и комичното в най-общ смисъл би могла да причинява зло, да вреди на своя противник, но винаги е свързана директно към контекста на дадена ситуация, исторически обоснована, по начина по който не предразполага аудиторията да припознава един универсален статут. Каквито и начини да се използват и да се прибегва до различен инструментариум, хората се

²⁸ **Gombrich**, E.H. (1985). *L'immagine e l'occhio. Altri studi sulla psicologia della rappresentazione pittorica*. Trad. it.: Torino: Einaudi, pp. 146.

смеят и се надсвиват над несъвършенствата на собствената си природа. Това дори и най-фината и елегантна хумористично насочена карикатура винаги е основана на тези дисонанси и дисхармонията при човешкия свят, образ, битие. Оттук може да се заключи и големият успех на „комичното във фигурата и изображението още от самото му възникване”²⁹.

ЛИТЕРАТУРА

- Аристотел. (1993). *За поетическото изкуство*. София: Софи-Р.
- Паси, Исак. (1993). *Смешното*. София: Наука и изкуство.
- Шевалие, Ж., Геербрант, А. (1996). *Речник на символите*. София, т. 2.
- Якобсон, Роман. *Езикът на поезията*. прев. Христо Трендафилов. София: ИК „Захарий Стоянов“, 200 с.
- Agucchi, Giovanni Batista. (1983). Trattato della pittura in Mahon, *Studies in Seicento Art and Theory*. Rome.
- Amoretti, Carlo. (1804). *Memorie storiche sulla vita, gli studi e le opere di Leonardo da Vinci*. Milano.
- Baggerman, J. Arienne. Dekker; Rudolf M., Mascuch Michael James (22 June 2011). Controlling Time and Shaping the Self: Developments in Autobiographical Writing Since the Sixteenth Century. BRILL. ISBN 90-04-19500-9.
- Becatti, G. The History of the Greek and Roman Theater. Princeton, 1939.
- Becatti, G. Storia e fisiologia dell'arte del ridere. Roma, 1959. Available from: <http://www.treccani.it/enciclopedia/caricatura/>.
- Becatti, G. La nascita del comico. Bari, 1956. http://www.treccani.it/enciclopedia/caricatura_%28Enciclopedia-dell%27-Arte-Antica%29/.
- Biadene, G. (1912). *Arte umoristica e caricatura. La mostra di Treviso*. Firenze.
- Briganti, Giuliano. (1962). *Italian Mannerism, translated from the Italian by Margaret Kunzle*. London: Thames and Hudson; Princeton: Van Nostrand; Leipzig: VEB Edition. (Originally published in Italian, as *La maniera italiana, La pittura italiana 10*. Rome: Editori Riuniti, 1961).
- Briganti, G. (1989). *I pittori dell'immaginario. Arte e rivoluzione psicologica*. Milano: Electa.
- Brilli, A. (1985). *Dalla satira alla caricatura: Storia, tecniche e ideologie della rappresentazione*. Bari: Dedalo.
- Carboni, Giacinto Cantalamessa. *Memorie intorno ai letterati e gli artisti della città di Ascoli nel Picino*. (183), p. 265.
- Castagno, Paul C. (1994). *The Early Commedia Dell'arte (1550–1621): The Mannerist Context*. New York.

²⁹ **Gombrich**, E.H. (1985). *L'immagine e l'occhio. Altri studi sulla psicologia della rappresentazione pittorica*. Trad. it.: Torino: Einaudi, pp. 146.

- Castoldi, A. (1987). Grandville & Company. Il “perturbante” nell’ illustrazione romantica. Bergamo: Lubrina.
- Fraschetti, St. (1959). *Il Bernini, la sua vita, la sua opera, il suo tempo*. Milano.
- Giovan Battista Clemente Nelli. (1793). *Vita e commercio letterario di Galileo Galilei*, Losanna, Vol. II.
- Gombrich, E. H. (1985). *L’immagine e l’occhio. Altri studi sulla psicologia della rappresentazione pittorica*. Torino: Einaudi.
- Gregori, Mina. (1961). *Nuovi accertamenti in Toscana sulla pittura „caricata“ e giocosa in Arte antica e moderna*. Firenze: Vallecchi.
- Hibbard, Howard. (2017). *Gian Lorenzo Bernini. Encyclopaedia Britannica*. Available from: <https://www.britannica.com/biography/Gian-Lorenzo-Bernini>. Last updated on: 04.03.2017.
- Jones, Jonathan. (2002). A Grotesque Head, Leonardo da Vinci (1504). in “The Guardian”, 6/4/2002.
- Kris, E. (1988). *I principi della caricatura, in Ricerche psicoanalitiche sull’arte*. Trad. It: Einaudi.
- Kris, E. *Psicologia della caricatura*, cit., p. 177. Cfr. pure *I principî della caricatura*, cit., p. 199: “L’effetto della caricatura è improvviso, esplosivo”.
- Marone, Irene. (2015). Bernini caricaturista. Arte barocca. [www.Baroque.it](http://www.baroque.it/arte-barocca/bernini-caricaturista.html). <http://www.baroque.it/arte-barocca/bernini-caricaturista.html>. 245.07.2015.
- Metta, V. Fuller Victor. Diario di un ragazzaccio. La vera storia di Gian Burrasca. Tradotto: S. 39. Proietti.
- Meo, O. (2008). La logica del comico, in Id., *Kantiana minora vel rariora, il melangolo*. Genova.
- Meo, Oscar. (2009). Rappresentazioni della follia. Un itinerario nella pittura europea da Bosch a Soutine (in “Atti della Accademia Ligure di Scienze e Lettere” – Serie VI – Vol. XI – 2008, Genova).
- Myrone, Martin. (2006). *Gothic Nightmares: Fuseli, Blake and the Romantic Imagination*. London: Tate Publishing.
- Plebe, A. (1952). *La teoria del comico da Aristotele a Plutarco*. Torino.
- Plebe, A. (1881). *Fanfulla della domenica. in Le caricature di Leonardo da Vinci*. 13 marzo 1881.
- Plebe, A. (1956). *La nascita del comico*. Bari.
- Rasi, L. (1907). *La caricatura e i comici italiani*. Firenze.
- Signorini, T. (1893). *Caricaturisti e caricaturati al Caffè Michelangiolo*. Firenze.
- Lavin, Irving. *Bernini and the Art of Social Satire*.
- Luigi Lanzi, *Storia pittorica dell’Italia, dal risorgimento delle belle arti fin presso il secolo XVIII*.
- Luigi, Lanzi. (1847). *The History of Painting in Italy, from period of the revival of the arts to the eighteenth century*. Henry G. Bohn; Digitized by Googlebooks from Oxford University copy on 31.06. 2007.

- Vasari, Giorgio. *Le Vite de' più eccellenti pittori, scultori e architetti nelle redazioni del 1550 e 1568, testo a cura di R. Bettarini, commento secolare e indici a cura di P. Barocchi*, Firenze: Sansoni, S.P.E.S. 1966-1987, Vol. 4. Available in: <http://biblio.cribecu.sns.it/vasari/consultazione/Vasari/indice.html>
- Wasserman, J. *Is the Giovannina with the fantastic face Leonardo saw in an hospital, a caricature or a grotesque?* The Clark/Pedretti Leonardo, pp. 112.
- Wittkower, Rudolf. (1980). *Art and Architecture Italy, 1600–1750*. Pelican History of Art. Penguin Books.

РЕТОРИЧНИ ТЕХНИКИ В СЪВРЕМЕННОТО БЪЛГАРСКО ИГРАЛНО КИНО (1990 – 2017)

Теодора Стефанова Абрашева

[Авторката е докторант в редовна форма на обучение, зачислена през 2015 г.
Разработва дисертация на тема „Реторични техники в съвременното
българско игрално кино (1990 – 2017)“.]

Анотация. Изследването има за цел да представи резултати от обзор на дефиниции и термини, свързани със спецификите и функциите на реториката в киното и да се анализира как реториката допълва кино наратива чрез различни реторични жанрове и по-конкретно видовете речи по целта на тяхното произнасяне. Правим допускане, че на терминологично равнище приложението на ораторството във филмите може да бъде определено като филмова реторика. Налице са основания да се говори и за проявления на визуалната реторика в киното, която конструирайки аргументи, има за цел да убеждава зрителите и чрез изображения. В българската научна традиция до този момент не са изследвани функциите и спецификите на реториката в киното, следователно този текст е опит да се очертаят полета за интердисциплинарни изследвания, включващи филмовата и визуалната реторика. Подобен тип изследване с теоретико-приложен характер би могло да бъде адаптирано към следващи анализи и към процеса на създаването на филми.

Ключови думи: филмова реторика, визуална реторика, кинонаротив, видове речи

PRACTICE OF RHETORICAL THEORY AND ORATORY IN THE CINEMA

Teodora Stefanova Abrasheva

Abstract. The article is entitled “Caricature as a rhetorical construct” which will be included in the future dissertation and it aims to familiarize the audience with the subject of the research. The text encompasses the characteristics of caricature in art, its origin, the different concepts of caricature from Antiquity to present days. The purpose of this article is to draw attention to the effect of “rewrapping” and “ridiculing”; how is used the physical and spiritual deformation of the artist against the object of ridicule/ mockery. The text points as well what are the effects of the new satirical form of representation in art which is the satirical cartoons, what is its rhetorical form of the caricatures and their effects on society, culture and art.

Keywords: film rhetoric, visual rhetoric, cinema narrative, types of speeches

Актуалност и значимост на темата

Настоящият доклад е основа и обобщена част от цялостно научно изследване на спецификите и реторичните елементи в киното. Не се цели изчерпателност, а е направен опит да се поставят основи на изследователски търсения във филмовата реторика в българската научна традиция, които са свързани с изследване на киното като продукция и практика. Актуалността на темата не е в откриването на допирателни в науката реторика и изкуството кино, а в представянето на дефиниции, мнения, твърдения от световната научна теория и от изследвания, които се задълбочават в това научно поле на изследване. Друга цел е постигане на изясняване на базови термини и съответно съотнасянето, оптимизирането и научното приложение на утвърдените източници към българското игрално кино, като изследователските търсения са в посока да се проучи българската кино продукция. На този етап при апробиране на методи нагласата е да се използват качествените методи.

Дизайнът на изследването включва поетапно представяне на дефиниции, теории, понятия свързани с наратива, като част от обособено изследване на приложението на науката реторика в киното. Цел на настоящото изследване е и запознаване, и преглед на изследвания на реторичната теория в киното с цел адаптирането ѝ и възможността ѝ за бъдещо приложение в процеса на създаване на българското кино. Задачите на изследването са:

Представяне на дефиниции, понятия, мнения, изследващи връзките реторика–кино, наратива и монологичния жанр – реч, като част от филмовия наратив. Дават се примери с някои съвременни български игрални филми, в които могат да се наблюдават подобни по вид речеви изяви.

Как действа и се прилага визуалната реторика в киното.

Статията е структурирана в три части:

Представяне на информация за филмовия наратив и въвеждане на понятия с цел изграждане на теоретична база или рамка.

Представяне на основни реторични жанрове, които намират приложение във филмите (като на този етап акцент се поставя върху монологичните жанрове и техните специфики, преди преминаване към изследване на диалогичните формати в съвременните български игрални филми).

Изясняване на някои особености за визуалната реторика и как тя се прилага в киното.

Дефиниране на филмовия наратив

Дейвид Бордуел, прочут американски сценарен теоретик, кинокритик, изследовател на киното, е един от първите проследяващи проявленията на реториката в киното. В книгата си „Създаване на смисъл: Умозаклучения и

реторика в интерпретацията на киното” разглежда филмовата интерпретация като реторика. Разделя филмовата интерпретация на три реторични канона: *inventio, dispositio, elcutio*. Отнася филмовата реторика и нейното приложение преди всичко до кинонаратива. Според него принципите на разказване се разгръщат в търсене на причини, пространствени и времеви връзки между фабула, сюжет и стил. Твърди, че научната филмова интерпретация следва схемата, заложена от Аристотел и преработена от Цицерон. Според него интерпретацията на филма като реторика задължително съдържа:

Въведение: 1. Въведение в проблема

Наратив: 2. Предварителни обстоятелства във филмовата интерпретация, или кратко описание на един проблем от историята, или синопсис на филма, за да се изследва

Твърдение: 3. Изявлението на тезата да бъде доказано

Разделяне: 4. Разбиване на гледни точки, които поддържат тезата

Потвърждение: 5. Аргумент по всяка точка

Акт на доказване (*confutation*): 6. Защита на собствената теза чрез унищожаване на противоположни аргументи

Заключение: 7. Преглед и емоционален призив¹

Връщайки се назад в историята, може да се каже, че сред най-гледаните филми са двата петдесетсекундни филма, създадени от Луи Люмиер (1864–1948) и неговите оператори. Един от по-известните филми е *Arrivée d'un train en gare a La Ciotat* (*Пристигането на влак*, 1896), в който камерата записва как влакът спира на гарата, пасажерите слизат и се качват, и наблюдаващите взаимодействат с пътниците. Но дали един-единствен запис на пристигане на влак се брои за наратив? За повечето критици минималният критерий за определянето на присъствието на наратив включва серия от събития в някаква причинно-следствена връзка. Причинността също така предполага времеви, пространствени и тематични връзки. Така тези събития – идва влак, вратите се отварят, пътниците слизат, жена притичва, държейки малко дете за ръка, мъж с пакет ходи след тях – предоставят само най-малките маркери на наратив. Един съвременен репортер от вестник разказва впечатленията си от филма: „Пътниците всички изглеждат бледи, като че са с морска болест. Ние не разпознаваме толкова герои, колкото познати типове: Малката прислужница, момчето месар и младият човек със скромнен пакет, напуснал селото си в търсене на работа“ (Ауберт, 225). При пресъздаването на филма за читателите си репортерът е вмъкнал малки парченца подразбиращ се материал, дори създавайки чувство на физическо неразположение за пристигащите пътници и лична история и цел за мъжа с пакета, който сега става централен герой. Така критическите дефиниции на филмовия наратив непременно докосват формалните елементи на разказвачеството, но също така и ролята на публиката във възприемането и

¹ **Bordwell**, David. (1989). *Making meaning: inference and rhetoric in the interpretation of cinema*. USA, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

осъзнаването на представения материал в тези разкази.

Приема се, че наративът има два компонента: представената история и процесът на нейното разказване или т.нар. разказ, наричан още „нарративен дискурс“. Историята е серия от представени събития, персонажи (или агенти) или действия, от които публиката конструира фиктивно време, място и свят, сътворен на базата на причинно-следствените връзки, или филмов наратив. В краткия филм на Люмиер материалните елементи включват пристигането на влака, препускането на бързащите пътници, жестовите на железопътните работници, парата, изпускана от локомотива, дори движещите се сенки под краката на хората. На базата на тези не многобройни обекти и действия, зрителят създава малки събития, които са част от историята, включително какви ефекти има влакът върху хората на платформата. Наративният дискурс е видим или разпознаваем при наличие на стратегии на представяне. Една от тези стратегии е позицията на камерата, която предлага поглед на действието, като се фокусира върху перспектива и дълбочина, но също така позволява на зрителите да гледат лицата и движенията на определен брой заснети хора. Обаче филмът предлага не особено високо ниво на наративно развитие, а някои от факторите за това са отчасти късата дължина и малочислеността на събитията в историята, както и липсата на други нарративни средства, включително ред на сюжета, *mise-en-scène*, редактиране, звукови ефекти, междинни надписи и дори възможности за придвижване/движение на камерата. С развитието на филмите като дължина и технически опции, нарративните стратегии също се увеличават. Историите могат да се развият в посока по-комплексни решения, нови характеристики, тематика и развитие на събитията във времето, а това създава условия за увеличаване на средствата на разказвача да представя тези събития.

В различните видове филми се използват стратегии за разказване на историята. Когато говорим за нарративни филми, типично говорим за фантастични филми. Обаче преди да се преместим изцяло към фантастичните филми, трябва да признаем, че френският филмов теоретик Кристиан Метц е спорил, както е известно, че на едно определено ниво всички филми са фантастични. Цялото кинопреживяване се базира по дефиниция на илюзията. Движещите се картини са фундаментално неподвижни снимки, прожектирани върху екран. Нищо не се движи и няма истинска дълбочина на пространството, и въпреки това ние нищо не можем да направим, освен да „видим“ движение и пространствени намеци в процеса на прожектиране на филма. Целият процес се базира на фикцията, че това, което виждаме, всъщност го има. Ние знаем, че Кари Грант отдавна е починал, ние знаем, че само виждаме сенчестия му образ, прожектиран на екрана, и въпреки това ние го виждаме и чуваме в илюзорен триизмерен свят, в който той се придвижва отпред и после зад бюрото си, точно пред нас. Филмите на Люмиер, смеещият се Кари Грант, или птица, пееща в документален филм за сексуално образование, са все базирани на илюзия, присъствие, което е само възможно благодарение на киноапарата и системата

от възприятия на публиката. От тази гледна точка фантастичният филм е специфичен тип кинопродукция, която е базирана на съдържанието на снимките и звуците, а не на материалните им характеристики. Фантастичният филм, предмет на наративната история, теория и критика, допуска зрител, който не просто вижда движение, където такова няма, но също така конструира герои, време, пространство и теми.²

Разказването е комплект от репрезентационни, организационни и дискурсивни дейности или внушения, които доставят информацията за историята на публиката. Едно от вижданията е, че трябва да мислим за фантастичния филм като за текст, колекция от наративни системи, всяка от които съществува и функционира в своята собствена история, със своите собствени стилистични опции. Например през 40-те години на 20. век става модерно за американските криминални драми да разказват техните истории разбъркано, често с глас, който говори върху флашбекове (глас зад кадър). Много от тези криминални драми били заснети с експресионистични декори, осветление и актьорски стилове. Произлезлите от тях *film noir* филми се отличават с определени общи, генерализирани събития в историите, както и дискурсивни стратегии. Техният наративен контекст е доста различен от този на влаковете на Люмиер. Наративите трябва винаги да се изучават във връзка с историята, включително историята на филмовите стилове, режими на продукция и на самата наративна теория.³

По отношение на наративната теория, фундаментален е трудът на културоложката и литературен теоретик Мийке Бал, послужил за основа на много следващи изследвания на тази материя – „Наратология: въведение в наративната теория”, за пръв път издаден през далечната 1985 и с последно преиздаване през 2009 година. В своята наратология авторката задълбочено и систематично описва наративните техники, методи и тяхната употреба, разглежда литературните и не литературните произведения, като във всяко следващо издание допълва и актуализира изследванията си за разбирането и прилагането на наративната теория. Бал първа започва да говори за реторика на описанието, като отделя и специално внимание на индикаторите на читателя и на актьора/интерпретатор, и на романа и филмовата творба, по отношение на спецификите на наратива.⁴

В електронния „Алманах за литература и изкуство” обобщено и синтезирано се представят някои по-важни особености на наратива и предпоставките

² **Film reference.** *Narrative. Defining film narrative.* <http://www.filmreference.com/encyclopedia/Independent-Film-Road-Movies/Narrative-DEFINING-FILM-NARRATIVE.html#ix-zz49655jSST>. (онлайн). (прегледан 25.08.2017).

³ **Film reference.** *Narrative. Defining film narrative.* <http://www.filmreference.com/encyclopedia/Independent-Film-Road-Movies/Narrative-DEFINING-FILM-NARRATIVE.html#ix-zz49655jSST>. (онлайн). (прегледан 25.08.2017).

⁴ **Bal, Mieke.** (1999). *Narratology: Introduction to the theory of narrative.* Toronto: Toronto University Press.

за неговото наличие и анализиране. Ето някои акценти:

Наративните текстове са речеви продукти, проследяващи развитието на някакво събитие. Те са обикновено текстове със сюжетна основа – разкриват някаква „история”, показват как дадена случка „се случва”. Да се разкаже нещо, означава да се проследят последователните етапи на „ставането” на нещо. Най-същественят белег на разказването следователно е представянето на определена съвкупност от действия и състояния с оглед на протичането им във времето. Минималната разказна структура се опира на поне две свързани действия, едното от които е по-рано, а другото по-късно.

Изграждането на един цялостен текст като наратив почива върху преобладаването в него на минимални тематични фрагменти (микротекстове) с повествователен характер. Дори и най-краткият разказен продукт се изгражда чрез оформяне на поне един микротекст повествование в него. По-големите разказни форми съдържат по-голям брой микротекстове, сред които доминират тези от повествователен тип. Възможно е целият наративен продукт да се изгради от микротекстове повествования; по вероятно е обаче той да включва и части с друга функционална натовареност – описания (на лица, предмети, пейзажи), разсъждения (аргументации на тези), речеви действия на участниците (външни и вътрешни монолози, откъси с диалогичен характер).

Привилегированото положение на разказването спрямо останалите познавателни дейности дава основание на редица изследователи да го обособят като самостоятелен тип и да го противопоставят на всички други типове, взети заедно. Изследването на разказването има дълга традиция и е във фокуса на вниманието на литературознанието, лингвистиката, фолклористиката, психологията, антропологията, историята, теологията. Литературознанието и лингвистиката от 70-те години на 20. век насам отбелязват значителни успехи в областта на наративния анализ.

Характерен белег на повествованието е използването и на различни видове реч. Базова за всяко повествование е авторската реч. Тя оформя основния комуникативен пласт на разказния текст и въвежда всички други видове реч, които могат да съществуват само вградени в нея. В повествованията с измислени сюжети авторската реч е по същество реч на фикционалния адресант – подставения от автора субект, който „вътре” в текста води повествованието. Алтернативна на авторската е чуждата реч – речта на участниците в случката. Тя се помещава в авторската и се проявява в разновидностите пряка, непряка, полупряка.

Наративните текстове се разделят в групи с оглед на различни критерии. Според реалността на сюжета се различават фактологични и фикционални наративи. Според сферата на употреба се говори за битови, художествени, научни, публицистични, фолклорни, религиозни и др. По форма на речта разказните текстове са устни и писмени, а с оглед на метрическата организация на разказването – прозаични и стихотворни. Според жанровата си форма биват

разкази, повести, новели, романи, драми, мемоари, пътеписи, приказки, легенди, митове, предания, притчи, очерци, вицове, басни, епически поеми и песни, и др.⁵

Обобщение относно термини и понятия за кинонаратива

Понятието narrative е въведено в научна употреба през 1966 година в труда на американските литературни теоретици Робърт Едуард Скоулз и Робърт Келог. Под narrative те разбират всички тези литературни произведения, които се различават по две характеристики: присъствието на сюжет (story) и на разказвач (story-teller).⁶

Ето по-надолу и други термини, които се въвеждат поетапно.

Първият термин е „наративен дискурс“ и под него са представени история и процесът на нейното разказване.

Наративното развитие като понятия включва изясняване на реда на моментите в сюжета, както и развитие на фабулата.

Наративните стратегии представляват по-комплексна дейност, концептуализация, в тях има препятствия, конфликти, развитие на действието във времето, а това води до увеличаване на средствата на разказвача да представя тези събития

Наративната история предполага наличие на зрител и оценка на ставащото през неговия поглед, тоест зрител, който допуска, а не просто вижда движение, където такова няма, но също така той на индивидуално равнище конструира герои, време, пространство и теми.

Наративните системи е следващият термин и се приема становището, че всяка от тези наративни системи съществува и функционира в своята собствена история, със своите собствени стилистични опции.

Наративният контекст създава или задава предпоставката за смесване на обстоятелствата и събитията, а киното това е смесване на звук, изображение, история.

Наративната теория вече е знание, в което термините в съвкупност представят рамка или сбор от понятия, с които се оперира при анализи на филми по отношение на наратива.⁷

⁵ **Литературен свят. Wordpress.** Алманах за литература и изкуство. *Наративните текстове.* [Posted by peniashkiplashkoff on 22. 05. 2013]. <https://literaturesvyat.wordpress.com/2013/05/22/типове-текстове/> (онлайн). (прегледан 25.08.2017).

⁶ **Речник** на думите в българския език: Етимологичен речник. <http://rechnik.info/наратив> (онлайн). (прегледан 25.08.2017).

⁷ **Film reference.** *Narrative Defining film narrative.* <http://www.filmreference.com/encyclopedia/Independent-Film-Road-Movies/Narrative-DEFINING-FILM-NARRATIVE.html#ixzz49655jSST> (онлайн). (прегледан 25.08.2017).

*Допълване на кинонаратива чрез различни реторични формати.
Монологичен жанр. Видове речи*

Под реч се разбира кратко, емоционално и целенасочено изказване по вълнуваща, актуална и злободневна, обществено значима за дадена аудитория тема (най-често това определение се напасва за политическата реч. За съдебната е с известни уговорки).

В най-популярните и най-старите в исторически план квалификации – още до Аристотел – ораторската реч се дели на политическа, съдебна и епидейктическа (тържествена). Аристотел желае да бъде изчерпателен и не говори за красноречието изобщо, а разглежда особеностите на тези три разреда, които имат и общи черти, но и особености, които ги разграничават, „защото и политикът, който произнася съвещателна реч в Народното събрание, и защитникът в едно съдебно дело, и ораторът, който възхвалява лице или събитие, се ръководят от сродни основни понятия”⁸. Първият би следвало да се вълнува и ръководи от идеята за доброто, което трябва да тържествува над злото. Вторият „има за цел да направи очевидно справедливото и несправедливото при даден съдебен процес; третият въздейства чрез доводи, с които изтъква красотата и моралността на едно поведение, за да го противопостави на грозното и отвратителното в друго. Аристотел подробно изрежда случаите, които могат да дадат на оратора аргументи или предпоставки за умозаклучения”⁹.

Делението запазва Цицерон, независимо че той гради своите класификации преди всичко по отношение на стила и типа оратор. „Колкото са изискванията към оратора, толкова са и видовете красноречие: семпъл, безвкусен за доказване, умерен – за доставяне на удоволствие; темпераментен – за скланяне, в него единствен е заложена цялата сила на оратора.”¹⁰

Това са основни видове красноречие и при Квинтилиан. Той прави анализ въз основа на езиковия и изпълнителски стил на оратора:

- исхнос (прости речи)
- адрос (възвишени речи)
- антерос (смесени, цветисти речи).

Квинтилиан обръща внимание и на качествата на речта обобщавайки, че „всяка реч трябва да има три добри качества: да бъде правилна, да бъде ясна и да бъде украсена (да се говори уместно и подходящо – най-главното в една реч – повечето автори отнасят към украсяването на речта). Толкова са на брой и лошите качества и са противоположни на гореизброените”¹¹.

⁸ Аристотел.(2013). *Реторика*. Предговор, въстъпителна студия и превод от старогръцки проф. д-р Александър Ничев. София: изд. „Захарий Стоянов”, с. 14.

⁹ Пак там, с. 14.

¹⁰ Цицерон, Марк Тулий. (1992). *За оратора*. София: УИ „Св. Климент Охридски”, с. 314.

¹¹ Квинтилиан. (1999). *Обучението на оратора*. София: Софи-Р, с. 58.

Политически и съдебни речи

Тези видове речи присъстват широко във филми на политическа тематика или за съдебни процеси и практики. Политическите речи и дебати в киното са застъпени в сценариите, в които присъстват политически кампании, избори, надпревара между политически опоненти, обръщения на политически лидери за изграждане на имидж или при загуба на гласуваното доверие, телевизионни или митингови речи и изявления по даден казус. По същество тези речи нямат самостоятелен характер, те са част от цялостната фабула и сценарна конструкция на филма. Тяхната цел и степен на убеждаване на аудиторията се определя от кино наратива и е заложена в хода на историята (филмовото действие). В съвременното българско игрално кино (след 1990 г.) политическите речи и техните разновидности – парламентарна, министерска, президентска – най-ярко са застъпени във филмите „Мисия Лондон” (реж. Димитър Митовски, 2010 г.) и „Слава” (реж. Кристина Грозева и Петър Вълчанов), като вторият се отличава и с голямо наличие на медийни и ПР реторични формати.

Към видовете политически речи може да причислим и т. нар. *king speech* или на български език съгласно практиката и конституцията „тронни слова”. Тези речи се произнасят в парламентите при откриване на сесии. Възможно е да има политическа епидейктика (виж Величко Руменчев)¹², която се произнася при коронация и възкачване на трона и тогава те са част от церемониите.

В съвременните демокрации също има тържествени политически речи или слова, обръщения. Тронно слово може да се използва във фигуративното му значение с конотативна украса за речи на премиери и президенти при встъпването им в длъжност.

При тези тържествени, но и програмни или концептуални речи се очертават основните насоки на политиката на национално или международно равнище, а също така е възможно да има популистки елементи, когато се обещава определени резултати на гражданите.

Съдебните речи в киното присъстват във филми, в които се представят значими съдебни процеси, често по действителен случай, или когато съдебен процес е следствие и кулминация на криминално деяние. Речите в съдебните процеси биват защитни и обвинителни по отношение на класификации в реториката според цел на изказване и статуса на лицата, както и ролята им в съдебния процес. Всеки от двата вида дава сведения, факти и оценъчен характер в подкрепа или оборването на казуса. В киното при подобен вид филми, представящи съдебни процеси, може да открием и речи тип свидетелска, оправдателна, реч на обвиняем, свидетел, потърпевш (жертва). Този тип речи са

¹² **Руменчев, Величко.** (2004). *Ораторското изкуство на древния Изток*. София: УИ „Св. Климент Охридски”.

предизвикани по закон и законодателни въпроси от прокурор-адвокат с цел доказване на истина, или намаляване на вината по казуса и са направлявани, приети и/или отхвърляни от медиатора на закона и неговото ефективно прилагане – съдията, където е нормативно – съдебните заседатели. Както в практическата реална съдебна практика, така и в киното, отразяващо реалните човешки диспозиции, имаме две страни – обвинение и защита. Обвинението сформира аргументите си на база факти, доказателства, експертни мнения, свидетелства (не винаги приети за надеждни по случаите). Защитата има трудната задача на оборване на фактите, често пъти не се занимава с оневиняване, а със справедливото прилагане на закона в защита на обвиняемия, като представя контрааргументи, използва манипулативни техники спрямо свидетелските показания с цел дискредитиране на истинността им, оневиняване и оправдаване на обвиняемите или прилагане на възможно най-справедлива законова присъда за извършеното престъпно деяние. Пример за всички горепосочени характеристики на съдебните речи, съдебно следствие и процес, в най-пълна степен откриваме в игралния филми, копродукция на България, Холандия и Швеция, създадена по действителен случай, „Прокурорът, защитникът, бащата и неговият син” (реж. Иглика Трифонова, 2016 г.).

По-надолу се спираме на видове речи по цел на изказване, без да има стремеж за изчерпателност. Това са агитираща, насърчаваща, мотивираща реч.

Във филмите най-често това са речи, произнесени от лидери, водачи на политически партии, на въстания, предводители, пълководци, военачалници. Такива речи често предхождат стъпването в епични битки, които са със значима роля в историята, затова най-често биха могли да бъдат проследени във филмови исторически епоси. Това са речи, които често имат насърчаваща роля и емоциите в тях са силни. Те започват с постиженията и заслугите към момента, преминават към идеологията и вярата на тези, които ги произнасят, целящи мотивирането и подтикването към незабавно действие на тези, за които са предназначени. Завършекът им обикновено е със силен емоционален заряд, патос, на моменти те имат и романтичен характер (как едва ли ще оцелеят в битката, но имената им ще се запишат в историята и наследниците им ще се гордеят за вечни времена с техния подвиг). Чрез тези речи не се търси равностойност и не се очаква отговор. Тяхната цел е мотивиране, насърчаване и вдъхване на смелост и жертвоготовност в името на високи цели и идеали за победа и надмошние над враговете на съответната идеология. В основна степен подобни речи се срещат във филми с исторически наратив, който е обусловен и инспириран от реални исторически събития и факти. В българското съвременен игрално кино историческите филми и епоси не са широко застъпен жанр. След 1990 г. подобни филми са „Дякон Левски” (реж. Максим Генчев и Николай Генчев, 2015 г.); „Воевода” (реж. Зорница София, 2017 г.) и „Възвишение” (реж. Виктор Божинов, чиято официална премиера бе на 10.11.2017 г.). В тези филми не е уместно да се говори за качество на ораторските изяви, тъй

като те са на силно битово и диалектно ниво, в съответствие с епохата, историята и героите. Въпреки това изказванията са насърчаващи, мотивиращи, с присъствие на съответния емоционален и сантиментален заряд.

Другата група речи са тържествени и те се произнасят по дадени поводи – приятни или трагични. Това са траурни слова, юбилейни речи и тостове.

Траурните речи присъстват във филмите и те имат сантиментален характер. Емоциите са най-често носталгия, уважение и сбогуване с герои, ветерани от войни, бащи, синове и деца, извършили подвиг или значимо дело приживе, отнело техния живот. Във филмите не отсъстват реторичните компоненти за целостта на произнасяните траурни речи – живот, битие (дейност), заслуги, героично-трагични последствия, паметна смърт. Ако се обърне внимание, такива траурни речи не присъстват в киното за обикновено завършили земния си път хора. Те са винаги за личности, значими със своите дела приживе, оставящи послание и наследство с делата си на бъдните поколения. Тези личности дават пример и наследство със своята смелост и героична кауза. В американското кино подобни речи представляват устно изказани епитафии, въвеждащи опечалените близки в живот, дейност, заслуги, повели. В българското игрално кино подобни изказвания откриваме във филма „Пазачът на мъртвите” (реж. Илиян Симеонов, 2006 г.).

Юбилейните речи като множество са кратки и многозначителни. Често присъстват под формата на поздравления и почти никога самостоятелно, без други поздравления и речи. Имат тържествен характер, но често се явяват като форма на конфликтен отговор към трета поздравяваща страна. Във филмите често представляват неформален диалог към трета страна, взимащи отношение, положително-неположително от нея. Речите на Тодор Живков в игралната драма „Виктория” (реж. Майа Виткова, 2014 г.) са заредени с този характер.

Тостовете са широко застъпени във филми, където има тържествени събития. Сватби, откриване на изложби, тържества със семеен или публично-обществен характер. Кратки и емоционални изказвания, често в опростен битов стил, който подхожда със спомени и встъпва в пожелателен характер. Обикновено оптимистични речи, целящи разведряване и развеселяване на атмосферата в присъстващото обкръжение. Обикновено тостът се проявява като следствие на официално събитие и/или изказване на високопоставени лица (президент, посланик, лидер на партия, кралица, и др.). Такива коктейли, тостове, пиршества значително присъстват във филмите „Мисия Лондон”, „Слава”, Виктория”.

В тази част се представят речи, които не са описани детайлно на жанрово равнище в достъпната научна литература на български език по реторика.

Това са речи, в които се говори за равносметка, в които се изказва благодарност, признателна реч, споделяща реч.

Речта за равносметка е често прилагана във филмовия наратив, когато литературният герой изпитва угризения по повод свои думи и действия, за които съжалява. Той прави публична равносметка на извършеното от него, надява се

на разбиране и подкрепа от аудиторията, или просто на опрощение и примирие със съвестта си. Например признания на лъжесвидетел или виновна страна в момент на разкаяние, търсене на опрощение, подобно на „Прокурорът, защитникът, бащата и неговият син” и до известна степен драмата „Светът е голям и спасение дебне от всякъде” (реж. Стефан Командарев, 2008 г.).

Важно е да се уточни, че в много от случаите и по цел на своето произнасяне една реч предполага отговор чрез произнасяне на друга от страна на този, тези, до които е адресирано нейното послание. Например приветстваща реч предполага отговор с благодарствено слово, обвинителната реч е последвана от пледоарията на защитата, юбилейните поздравления предполагат благодарствена реч и тост т.н.

В третата част фокусът е върху визуална реторика, както и върху това как тя се използва или реализира във филмите.

Налице са основания да се говори и за проявления на визуалната реторика в киното, която конструирайки аргументи, има за цел да убеждава зрителите и чрез изображения. Визуалната реторика е част от процеса на общуване, където ние тълкуваме и придаваме смисъл на света около нас. С други думи визуалната реторика е пространство, където комуникацията се осъществява, пространство, което се влияе от комплексни променливи. Аристотел е определил реториката като „способност да откриваме при всеки случай онова, което може да убеди”¹³, а ораторът „има основание да диференцира възприемателната и реактивната способност на публиката... и тъкмо това обстоятелство налага да аргументира с всички сили и средства на своето изкуство”¹⁴. С други думи, ако искате да убедите някой да мисли и да действа по определен начин, вие избирате подходящи думи, организация, стил, поставяне на рамка и т.н., за да постигнете убеждение.

Как действа визуалната реторика

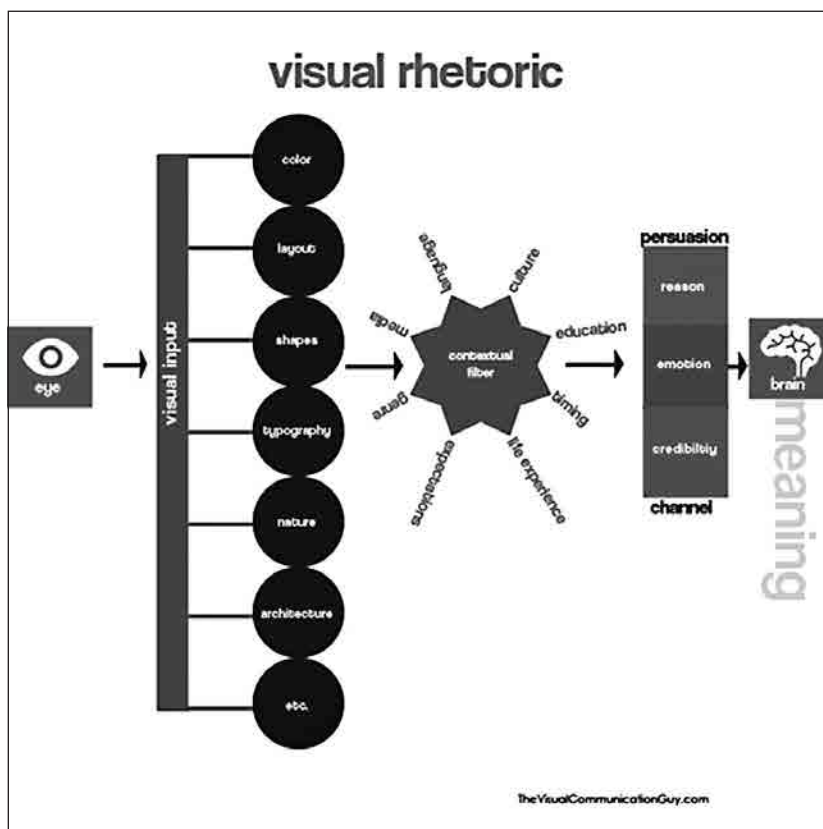
Това, което определя формата, се влияе от всичко, от вашия личен вкус до вашите очаквания. Вътрешно, след правене на тези преценки, вие определяте три неща относно това, което виждате: дали това е надеждно, как ви кара да се чувствате и има ли смисъл в него. Това е познато като реторичен триъгълник¹⁵, обикновено отнасящо се до *ethos* (доверие), *pathos* (емоции), *logos* (смисъл). Ще излезете със заключение относно тези три неща и ще интерпретирате някакъв вид смисъл за себе си.

Дешифриране на Фигура 1 (*Вж. Фиг. 1*):

¹³ Аристотел. *Реторика*. (2013). Предговор, встъпителна студия и превод от старогръцки проф. д-р Александър Ничев. София: изд. „Захарий Стоянов” с .13.

¹⁴ Пак там, с .19.

¹⁵ The VCG (the visual communication guy). *What is a visual rhetoric?*. <http://thevisualcommunicationguy.com/2014/02/13/what-is-visual-rhetoric/>. (онлайн). (прегледан 25.08.2017).

Фигура 1

Eye – зрительно възприемане на информацията

Visual input – визуален вход

Възприемане на цветове, оформление, форми, типография (шрифт), природата, архитектура и др.

Contextual filter – възприятието се филтрира през език, образование, културни специфики, синхронизация, житейски опит, очаквания, жанр, медия

Persuasion – убеждаването протича през трите канала на реторическия триъгълник – ethos (доверие), pathos (емоции), logos (смисъл)

Brain = meaning – интерпретиране, придаване на смисъл от възприетото

Изводи и обобщения

В заключение може да обобщим, че намеренията, които си поставяме в увода на настоящата обособена част от цялостно изследване на реторичните техники в съвременното българско кино, са постигнати, без претенции за изчерпателност, а с цел апробиране на методика за изследване на кинореторика-

та. Поетапно бяха представени дефиниции, теории, понятия и термини, свързани с наратива, който е основа на филмовия сценарий и ключов фактор при анализа на реторичните специфики на филмите. Установихме, че съставните единици на филмовия наратив са микротекстове, в които в причинно-следствена връзка са разположени монологичните и диалогични реторични жанрове. Настоящият доклад ни запознава с монологичните речеве изяви – видовете речи и техните специфики както от реторична гледна точка, така и по отношение на наличието им и целта на тяхното произнасяне в българските игрални филми. Дават се примери с някои заглавия от съвременното ни кино. На следващ етап ще бъдат разгледани и проучени спецификите на диалогичните формати в киното, като акцентът ще бъде поставен върху филмовите диалози, конструиращи филмовия наратив. След кратко и обобщено запознаване с това как действа и се прилага визуалната реторика в киното, която, конструирайки аргументи, има за цел да убеждава зрителите и чрез изображения, налице са основания за по-задълбочен и подробен анализ на проявленията ѝ в киното.

ЛИТЕРАТУРА

- Аристотел. *Реторика*. (2013). Предговор, въстъпителна студия и превод от старогръцки проф. д-р Александър Ничев. София: Изд. „Захарий Стоянов”.
- Квинтилиан. (1999). *Обучението на оратора*. София: Софи-Р.
- Руменчев, Величко. (2004). *Ораторското изкуство на древния Изток*. София: УИ „Св. Климент Охридски”.
- Цицерон, Марк Тулий. (1992). *За оратора*. София: УИ „Св. Климент Охридски”.
- Bal, Mieke. (1999). *Narratology: Introduction to the theory of narrative*. Toronto: Toronto University Press.
- Bordwell, David. (1989). *Making meaning: inference and rhetoric in the interpretation of cinema*. USA, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Литературен свят. Wordpress. Алманах за литература и изкуство. *Наративните текстове*. [Posted by peniashkiplashkoff on 22. 05. 2013]. (онлайн). (прегледан 25.08.2017). <https://literaturensvyat.wordpress.com/2013/05/22/типове-текстове/>.
- Film reference. *Narrative. Defining film narrative*. <http://www.filmreference.com/encyclopedia/Independent-Film-Road-Movies/Narrative-DEFINING-FILM-NARRATIVE.html#ixzz49655jSST>. (онлайн). (прегледан 25.08.2017).
- Речник на думите в българския език: Етимологичен речник. <http://technik.info/нاراتив>. (онлайн). (прегледан 25.08.2017).
- The VCG (the visual communication guy). *What is a visual rhetoric?*. <http://thevisualcommunicationguy.com/2014/02/13/what-is-visual-rhetoric/>. (онлайн). (прегледан 28.06.2017).

ПЕРСОНАЖЪТ КАТО ОСНОВЕН ПРОВОДНИК НА РЕТОРИЧЕСКАТА КОМУНИКАЦИЯ В ЕСТОНСКАТА ПРОГРАМА „WORK IN ESTONIA“

Георги Петров Мерджанов

[Авторът е докторант в редовна форма на обучение, зачислен през 2017 г. Разработва дисертация на тема „Наративни конструкции в американската реторика в балтийските държави в периода 1988 до наши дни“.]

Анотация. „Work in Estonia“ е програма на естонската правителствена агенция Enterprise Estonia. Нейната основна цел е да привлече чуждестранни специалисти за работа в Естония, както и да помогне на естонските компании да открият подходящите чуждестранни служители. За да популяризира инициативата си, „Work in Estonia“ залага силно на наратива в комуникацията си с аудиторията. Основен проводник на тази комуникация са различни персонажи, обединени под една тема – успешни професионалисти, открили своята мечтана работа в Естония, или съответно успешни собственици на локален бизнес. Тази статия изследва методологията за изграждане, характеристиките и приноса на тези персонажи като основен елемент на реторическата комуникация.

Ключови думи: реторика, наратив, персонаж, Естония, Work in Estonia

THE CHARACTER AS A MAIN PROMOTER OF THE RHETORICAL COMMUNICATION IN THE ESTONIAN PROGRAM “WORK IN ESTONIA”

Georgi Petrov Merdzhanov

Abstract. “Work in Estonia” is a program launched by the Estonian government agency Enterprise Estonia. Its main purpose is to attract foreigner specialists to work in Estonia, as well as to help Estonian companies find suitable foreign employees. To promote its initiative “Work in Estonia” focuses on the narrative in its communication with the audience. The main promoters of this communication are different characters featuring one theme– they are all successful professionals who have discovered their dream job in Estonia or they are successful local business owners. This article explores the methodology of building such characters, their characteristics and their contribution as a major element of the rhetorical communication.

Keywords: Rhetoric, narrative, character, Estonia, Work in Estonia

Увод

Целта на тази статия е да разгледа методологията, с която чрез изграждане на персонажите в един уебсайт се стига до изграждане на персонажа на подразбиращия се зрител/читател и как този подразбиращ се зрител влияе върху изграждането на готов за действие персонаж у зрителя. Анализът е вдъхновен от наративната парадигма на Уолтър Фишер.¹

Персонажите съпътстват човечеството през цялата му история. Могат да бъдат разграничени няколко нива на комуникация чрез персонаж, които следват хронологически неговото развитие като част от човешката култура.

Първото стъпало е играта. Може да се каже, че играта е присъща дори на животните – един гони, а друг е гонен.² Но когато говорим за хора, ако играта бъде забравена и участникът се потопи в нея, то той може да изгради истински персонаж.³ Може да се добави, че когато участниците са повече от един, като например в простата игра на гоненица, участникът може да бъде приет за персонаж от другия участник, защото изпълва ролята със своите персонални характеристики – наблюдателност или разсеяност, бързина или леност, веселост или сериозност.

Следващото стъпало на комуникация чрез персонажи е изображението. За примитивни подобни персонажи може да бъде даден пример с пещерните рисунки на хора и животни в Магурата. Тук, в изображението, включвам и персонажите, изградени чрез невербална комуникация.

Следващото стъпало е речта без предварително обмисляне. При нея освен персонажите вътре в сюжета имаме две роли – автор и реципиент. По подразбиране авторът тук е наратор, но може да бъде и персонаж, ако има дейно участие в наратива – например шаман, през когото говори дух или измамник, представящ се под измислена самоличност. С наратора се свързва и понятието *narratee*, което няма адекватен превод на български. Това е персонаж или личност, към който е насочен наратива и Волф Шмид дава алтернативен термин – „фиктивен адресат“⁴.

Четвъртата степен е обмисленият предварително текст – публична реч, писмо, книга, филм, театрално представление. В него вече се появяват още два персонажа, които нямат пряко участие в текста⁵: 1. Подразбиращият се автор,

¹ **Fisher**, Walter. (1984). Narrative as a Human Communication Paradigm. *Communication Monographs* 51 : 1–22.

² **Huizinga**, Johan. (1980). *Homo ludens*. A Study of the Play Element in Culture. Routledge, с. 1–3.

³ **Пак там**, с. 11–15.

⁴ **Schmid**, Wolf. *Narratee*, Paragraph 1. In: Hühn, Peter et al. (eds.): *the living handbook of narratology*. Hamburg: Hamburg University. <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/narratee> (онлайн). (прегледан 18.08.2017)

⁵ **Chatman**, Seymour. (1980). *Story and Discourse*, Subtitle Narrative Structure in Fiction and Film. First Edition, Cornell University Press, с. 28.

който според Волф Шмид е „...авторовият образ, породен от творбата и съставен от стилистични, идеологични и естетически свойства, чиито индексни знаци могат да бъдат открити в текста“⁶ и 2. Подразбиращият се читател, чието определение от Волф Шмид е „...образът на реципиента, който авторът има, докато пише или, по-точно казано, авторовият образ на реципиента, който е фиксиран и конкретизиран в текста чрез специфични индексни знаци“⁷.

В зависимост от канала, по-който съобщението е доставено до реципиента, тези форми на общуване се комбинират.

Дотук обаче става дума само за персонажи, които съществуват независимо от дискурса. Ако поставим тези персонажи в реторическия дискурс, се появява един нов елемент.

Има много определения за реторика, но тук ще използваме даденото от Джордж Кенеди: „В края на краищата това, което ние наричаме реторика, може да бъде проследено назад до вродените инстинкти да оцеляваме и да контролираме нашето обкръжение и да влияем върху действията на останалите по начин, който е най-добрият за нас, нашите семейства, нашите социални и политически групи, и нашите наследници“⁸. Както се вижда, крайната цел е реакция от страна на реципиента, а когато използваме персонажи, то реакцията е създаване на един нов, напълно невидим в началния етап персонаж. Този персонаж може да бъде частично под контрола на автора, но това не е персонажът на подразбиращия се зрител/читател.

Work in Estonia

За целта на анализа е избран един уебсайт – Work In Estonia⁹, защото в него се съчетават всички методи за изграждане на персонаж.

Уебсайтът ще бъде анализиран по форма, съдържание и предназначение,

⁶ „...author-image evoked by a work and constituted by the stylistic, ideological, and aesthetic properties for which indexical signs can be found in the text.“, Schmid, Wolf: "Implied Author (revised version; uploaded 26 January 2013)", Paragraph 1. In: **Hühn**, Peter et al. (eds.): *The living handbook of narratology*. Hamburg: Hamburg University. <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/implied-author-revised-version-uploaded-26-january-2013> (онлайн). (прегледан 16.08.2017) (Превод: Георги Мерджанов)

⁷ „... the image of the recipient that the author had while writing or, more accurately, the author's image of the recipient that is fixed and objectified in the text by specific indexical signs.“, Schmid, Wolf: "Implied Reader", Paragraph 1. In: Hühn, Peter et al. (eds.): *the living handbook of narratology*. Hamburg: Hamburg University. <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/implied-reader> (онлайн). (прегледан 16.08.2017) (Превод: Георги Мерджанов).

⁸ „Ultimately, what we call “rhetoric” can be traced back to the natural instinct to survive and to control our environment and influence the actions of others in what seems the best interest of ourselves, our families, our social and political groups, and our descendants.“, A new history of classical rhetoric / George A. Kennedy., с. 3 (Превод: Георги Мерджанов)

⁹ <https://www.workinestonia.com/>

като внимание ще се обърне на заглавната страница или т.нар. Home Page. Както твърди експертът по потребителско преживяване Стив Крюг, това е и основната част от един сайт, на която се поставя най-важната информация, имаща за цел да убеди потребителя в ползата от сайта, и понякога това е и единствената страница, която той вижда.¹⁰

За последното съдържание на началната страница на Wokr in Estonia е прегледано на 14 август 2017 година на Windows XP десктоп станция с браузър Mozilla Firefox 52.3.0. Страницата е създадена от държавната агенция Enterprise Estonia, чиято „дългосрочна цел е да помогне Естония да се превърне в една от най-конкуrentно способните държави в света“¹¹. Основната цел на сайта е да убеди потребителите, че Естония е добра дестинация за работа, и да ги насърчи да търсят такава.

Структурата на сайта е следната:

1. В горната част има заглавие, връзки към социални мрежи, навигация към подстраници и към други инициативи на същата агенция.

2. Следва блок с директно обръщение към фиктивния адресат с въпрос и призив за действие. Под текстовата част има пряк път към обявите за работа. Самият текст е следният: „Ускори кариерата си! Желаете ли да живеете в дигитално и технологично общество, където хоризонталната работна култура дава възможност за бързо развитие? Влез в бъдещето – работи в Естония“¹². Изведени са ключови думи – дигитално, технологично общество, хоризонтална работна култура, бързо развитие, бъдеще.

Джудит Уилямсън извежда следните фази, чрез които рекламата може да влияе върху реципиента: а) Пренос на стойност от обект с ясна за реципиента стойност върху продукта¹³; б) Създаване на категория, в която чрез продукта се вписва реципиентът¹⁴; в) Трансфер на посланието от групата към личността¹⁵; г) Отделяне на характерна част от реципиента¹⁶; д) Трансферът на тази черта върху продукта¹⁷; и е) Интегриране на продукта като част от Аз-а на потребителя¹⁸. Крайната цел е да се създаде един образ на себе си, в който продуктът всъщност е част от нас: „Ние сме едновременно продукт и потребител; ние

¹⁰ **Krug**, Steve. (2014). *Don't Make Me Think, Revisited: A Common Sense Approach to Web Usability*. 3rd Edition, [Berkeley]: New Riders, с. 84–101.

¹¹ „Our long-term goal is to help Estonia become one of the most competitive countries in the world.“ (онлайн). (прегледан 16.08.2017) <https://www.eas.ee/eas/?lang=en>, Additional Info on EAS (Превод: Георги Мерджанов).

¹² <https://www.workinestonia.com/>

¹³ **Williamson**, Judith. (1987). *Decoding Advertisements*. Marion Boyars Publishers Ltd, с. 42–45: „Currency Requires A Subject To Make An Exchange“.

¹⁴ **Пак там**, с. 45–50, „Totemism: Subject As Signified“.

¹⁵ **Пак там**, с. 50–55, „Appellation and Individualism: Individuals Constituted As Subjects“.

¹⁶ **Пак там**, с. 55–59, „Divisions“.

¹⁷ **Пак там**, с. 60–66, „Advertising And The ‘Mirror-Phase‘“.

¹⁸ **Пак там**, с. 67–70, „The Created Self“.

консумираме, купуваме продукта, въпреки че ние сме продуктът¹⁹.

Възможно е, въпреки дадената твърде малко информация, потребителят на Work in Estonia да приеме подканата на този етап, защото е: а) дефинирана рамката на персонажа на търсения потребител такъв, който като черти се вмести в изброените ключови думи и б) му е дадено право на действие чрез бутона за търсене на работа.

3. Следват видеа, в които наративът изпълнява аргументативни функции, като целта е да бъде убеден потребителят в предимствата на Естония като трудова дестинация, отговаряща на дефинираната рамка. Видеата са няколко типа:

3.1. Класическо рекламно видео²⁰ – основният персонаж, който е и наратор, е изцяло художествен – безименен австралийски пилот. Ние не знаем нищо за него – нито годините му, нито местоработата му. По това той силно се различава от всички останали персонажи в кампанията. Видеоето започва като пародия, като отрича част от себе си: „Това не е туристическо видео!“ (минута 0:10), което би трябвало да пренастрои зрителя към възприемане на посланието извън рамката на обичайните рекламни видеа, въпреки че видеоето очевидно има всички характеристики на такова. Основният аргумент в полза на Естония е, че тя „предлага същите неща каквито и другите държави, но много по-ускорено“ (минута 0:44). Точно поради тази причина персонажът е пилот. Самолетът е Естония, а пътниците са всички онези чуждестранни специалисти, които биха дошли да работят в Естония. Подразбиращият се зрител, който тук често съвпада с фиктивния адресат, има следните характеристики:

3.1.1. Желаете всичко сега и не иска да чака.

3.1.2. Използва високи технологии.

3.1.3. Идва от западна или споделяща западните ценности държава – за това можем да съдим по средата, в която са поставени някои от персонажите, а също и участието на бившия президент на САЩ Барак Обама, който освен това подсилва и етоса на персонажа (минута 1:34). Всъщност в цялото видео няма нито една визуална препратка към държава извън западния свят, като най-отдалечената смислово точка е Северният полюс, който обаче не е отдалечен смислово от естонската визия за тяхното място в света. Те са на север и се самоидентифицират така в клипа – „...малка, северноевропейска държава...“ (минута 0:38).

3.1.4. Той обича да се забавлява сред природата.

3.1.5. Обича да посещава нощни клубове.

3.1.6. Бял, между 20- и 35-годишен, висококвалифициран специалист. Единственият по-отчетливо възрастен персонаж е медицинско лице, снимано

¹⁹ Пак там, с. 70: „We are both product and consumer; we consume, buy the product, yet we are the product“ (Превод: Георги Мерджанов)

²⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=AxwxPnbXf7I>

в гръб. Двама собственици на компании са над възрастта (минута 2:28), но те са поставени далеч над зрителя, отдалечени както пространствено, така и смислово – те са шефовете, не служителите. Други двама над възрастта са Барак Обама и Тоомас Хендрик Илвес, президент на Естония в периода 2006–2016, но фрагментът с тях е документален и подчинен на аргументацията, но не и на изграждането на персонажа. Това е и причината пилотът да цитира думите на Обама, преди реално да се появи документалният кадър – така той го поставя извън изградената художествена среда. Единственият човек с тъмен цвят на кожата в клипа освен Барак Обама е също афроамериканец, като това е подчертано чрез статуята на свободата на заден план (минута 3:02). Има два неясни персонажа, които минават изключително бързо през монтажната серия – медицинско лице с азиатски черти (минута 2:45) и строителен работник в гръб с тъмен цвят на кожата (минута 2:34).

Чрез този клип към основните черти са добавени още няколко, но все още твърде широки като дефиниция. Аз бих добавил към характеристиката на персонажа и 3.1.7. – „Склонен да рискува“, защото основният проблем на видеото идва от етоса – персонажът просто не е достатъчно убедителен и се набляга повече на логоса и патоса.

Стив Круг казва, че ние не четем сайтовете от край до край, а ги сканираме, докато попаднем на интересуващата ни информация.²¹ Затова съществуват и останалите видеа на страницата. Също така можем да допуснем, че не всички са изгледали видеото с пилота от край до край, което е доста дълго (3:34 минути) за уебреклама. Може би поради точно тази причина в плейлистата в канала на Work in Estonia в youtube има кратка версия на същото това видео.²² В него се набляга на само три аргумента – бързо развитие, известни имена на компании и е-услуги.

3.2. Следва видео, което носи някои от характеристиките на корпоративно видео, имайки предвид, че основният персонаж тук е бившият президент на Естония в периода 2006–2016 година – Тоомас Хендрик Илвес.²³ Най-често споменаваната от него дума е бъдеще и самият той претендира, че е от бъдещето (минута 0:04), което го отдалечава от социалната роля на политик, която е ясно дефинирана в настоящето и така се превръща в персонаж. Освен това в плейлистата в youtube има второ видео, качено една година преди настоящето, в периода, в който Тоомас Хендрик Илвес е действащ президент на Естония.²⁴ Като такъв е и означен на това реално първо видео. Това видео ни показва две темпорално различни превъплъщения на един и същ персонаж, поставени в различни социални роли.

²¹ **Krug, Steve.** (2014). *Don't Make Me Think, Revisited: A Common Sense Approach to Web Usability*. 3rd Edition, [Berkeley] : New Riders, с. 20–27.

²² <https://www.youtube.com/watch?v=RO97mjCSbRI>

²³ <https://www.youtube.com/watch?v=-cGfUQOKGfo>

²⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=ljvGBghPLJ0>

Целта на видеото е да наблегне на етоса – онова, което липсва на първото видео и добавя нов елемент към подразбиращия се зрител, а именно – позитивна нагласа към политическата действителност.

3.3. В сайта следва секция с тестемониали, в които работещи в Естония разказват за преживяванията си. Реални потребители привеждат аргументи в полза на Естония като добра дестинация за работа. Те обаче са разработени като персонажи, като е отнета възможността им да се отклонят от предначертания сценарий. Заявените аргументи в полза на Естония са изцяло позитивни, като липсват поляризиращи аргументи. Дори може да бъдат изведени въпросите, чрез които тези персонажи са създадени, използвайки темите, по които дават мнение участниците във видеата:

3.3.1. Какво цениш най-много в Естония?

3.3.2. Твоето първо впечатление от Естония?

3.3.3. Кой са предимствата на Естония пред другите държави?

3.3.4. Какъв е най-естонският момент, който си преживявал?

3.3.5. Защо избра Естония?

3.3.6. Как започна работа тук?

3.3.7. Как прекарваш свободното си време?

Подразбиращият се зрител е между 24 и 35 години и е бял, възможно е да има семейство и идва от една от следните държави – Португалия²⁵ или Канада²⁶, а в друга секция на сайта, разгледана в точка 8, има тестимониали, които добавят държавите Венецуела²⁷, Финландия²⁸ и САЩ²⁹, като те също са включени в анализа тук, в т. 3, поради факта, че за изработката им е използвана същата методология. (Има обаче две държави, които са изключени от анализа в т. 3, тъй като попадат в малко по-особена ситуация и за тях ще стане дума в т. 8.). Работните места са в ИТ индустрията, а позициите са свързани с маркетинг или спорт. Като цяло персонажът на подразбиращия се зрител тук е много по-детайлно разработен, като е наблегнато на етоса на персонажа и са дадени отговори на реални потребности. Изключена е професията пилот, както и работни места в строителството и медицината. С помощта на монтажа е създадена една фиктивна, художествена среда, която илюстрира думите на персонажите. Монтажните серии са заснети допълнително със или без участието на персонажа.

4. Следват представяне на работната среда в Естония чрез запознаване с компаниите.³⁰ Естония е представена като силициевата долина на Европа. Ключови са думите талант, бъдеще, честна сделка. Запознаването с компаниите-

²⁵ https://www.youtube.com/watch?v=0_V6cseyGD8

²⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=sngdUu8IfhQ>

²⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=mw-JRhDO5dY>

²⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=FLcKEXJIoSU>

²⁹ https://www.youtube.com/watch?v=QwVzVmPV_yo

³⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=K0jO619Zs6U>

те е чрез кратко видео. Водещ е персонажът на пилота. Интервюираните са изградени също като персонажи. Това си личи на минута 1:01, когато очевидно персонажът е насочван, докато даде търсения отговор. За изграждането на персонажите се използват същите монтажни прийоми – фиктивна художествена среда, която илюстрира думите на персонажа. Навлиза се в конкретика, която е насочена към подразбиращия се зрител.

5. Следват самите обяви за работа.

Създаването на една обява за работа наподобява изключително много процеса на създаване на един персонаж от автора на роман или сценарий. Имаме характеристики на търсения специалист, в които той е описан така, както се описва един персонаж. Имаме дори средата или света с неговите закони (корпорацията), в който ще се развива историята.

6. Следва статистика за Естония като разходи за живот и растеж на икономиката. Това са аргументи в полза на Талин пред Хелзинки, но дори тук, в предложените дейности или продукти, има заложен персонаж – той живее в малък апартамент, ходи на кино, за него качеството на въздуха и чистотата са важни и т.н. Самият факт, че Талин е сравнен с Хелзинки не е случаен – Естония директно скача в съревнованието с първенците в региона и това работи като плюс за имиджа ѝ. Повече по темата се споменава в края на тази работа.

7. Следват още обяви за работа, този път от частна компания за подбор на персонал. Джудит Уилямсон дава интересен пример с реклама за цигари, в която се дава право на избор на потребителя, но изборът е между малък, среден и голям пакет от една и съща марка.³¹

8. Следват отново тестимониали. Тук има и две видеа, които, както си личи по описанията им, наблягат на отделни аспекти от работата в Естония – Living in Estonia и IT-Wonderland.

8.1. В тестимониала от Living in Estonia³² езикът е турски с английски субтитри, докато в дотук разгледаните видеа езикът е английски. Въпросът е прост – защо конкретно турците трябва да изберат Естония. Ясно е, че съществува интерес към специалисти точно от тази страна и това е причината видеото да е на турски. На външен вид, тъй като възраст тук не е посочена, отговаря на критериите от предходните тестемониали, като се добавя работна позиция в банковия сектор.

8.2. В тестемониала от IT-Wonderland³³ въпросът, който се задава е, с какво естонските компании се различават от другите компании. Видеото отново е на език, различен от английски – украински, и включва двама участници, които на външен вид отговарят на критериите от предходните тестемониали. В плейлистата на канала на програмата има качено и подготвено друго видео³⁴

³¹ **Williamson, Judith.** (1978). *Decoding Advertisements*. Marion Boyars Publishers Ltd, с. 54.

³² <https://www.youtube.com/watch?v=kD7fxMez48E>

³³ <https://www.youtube.com/watch?v=qv0wdWBb2nY>

³⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=sYoIKdQCP7M>

с украинци, в което ситуацията е сходна – няколко украински специалисти в едно видео със субтитри. Това може да се дължи на две неща – че естонците искат да направят ясно разграничение между западно- и източноевропейци. Втора хипотеза – за да изпъкнат персонажите им заради украинската криза. Трета хипотеза – че този клип не е насочен към търсещите работа, а към работодателите, с което иска да им се покаже, че що се отнася до украинци, то те имат голям избор. Каквато и да е причината, то украинските специалисти са обособени смислово в отделна категория.

Следват тествимониали, които бяха включени и анализирани към тествимониалите в 3.3.

9. Новини

Засягащи живота в Естония или работната култура. Новините се обновяват рядко. Те служат като аргументи и добавят финални щрихи към персонажа на подразбиращия се зрител. Ето някои от заглавията към 15.08.2017 г.:

„Ново училище на английски език ще отвори през септември“³⁵;

„Няма ограничения за броя на IT специалистите, които искат да дойдат в Естония“³⁶;

„Добре дошли на Opinion фестивал“³⁷;

10. Уебсайтът завършва отново с бързи връзки към важни секции в сайта и лого на инициативите на Европейската комисия и естонската държава, подкрепили създаването на сайта.

Заключение

Както се вижда от изложеното до момента, изграждането на повечето от персонажите на уебсайта е насочено към изграждането на персонажа на подразбиращия се зрител и аргументирането му. Този персонаж е относително кохерентен и от своя страна поражда персонажа на активния реципиент. Той се различава от подразбиращия се зрител, защото:

1. Една справка по брой гледания показва, че най-гледани са видеата с пилота (над 250 хиляди) и видеото за компаниите (над 50 хиляди), а от тествимониалите – видеото на турски (над 33 хиляди) и един финландски гражданин (над 18 хиляди). Общият брой гледания на всички тествимониали е малко над 71 хиляди. Бройката показва, че персонажът, образуван в съзнанието на потребителя, варира като черти. Уолтър Фишер казва, че човешките решения се взимат на базата на „добрите причини“, а те от своя страна зависят от фактори като „история“, „биография“, „култура“ и „характер“.³⁸

³⁵ <https://www.workinestonia.com/a-new-english-language-school-will-open-in-september/>

³⁶ <https://www.workinestonia.com/no-limit-specialists-want-come-estonia/>

³⁷ <https://www.workinestonia.com/welcome-opinion-festival/>

³⁸ **Fisher**, Walter. (1984). Narrative as a Human Communication Paradigm. *Communication Monographs* 51 (1984): с. 7–8.

2. Втората причина, поради която със сигурност персонажът, образуван от зрителя не отговаря на подразбиращият се зрител, е фактът, че той може да заеме три напълно различни роли:

1. Участник – такъв, при който има идентификация с изградения в уебсайта персонаж. Той е готов да премине към следващата фаза в приключението или с две думи, да отговори на „Зова за приключение“, така както тази фаза е дефинирана от Джоузеф Кембъл в „Героят с хиляди лица“³⁹. Дори бихме могли да изведем сюжета, съставен от аргументите и притежаващ своето начало, среда и край, чрез две прости изречения (log lines), които не е задължително да бъдат визуализирани на съзнателно ниво, но които изграждат два напълно различни персонажа, играещи заявената роля: „Ако кандидатствам за работа в Естония (начало), може да получа мечтаната от мен работа (среда) и най-сетне да бъда щастлив (финал)“ или „Ако започна работа в Естония (начало), ще живея в Европейския съюз (среда) и ще мога да пътувам в него без виза (финал)“.

2. Втората роля на персонажа е на отрицателния – който отказва да приеме за реална създадената наративна вселена (story world). Той също реагира, макар и не така, както на авторите им се иска. Може да се твърди, че той съществува, защото го виждаме в коментарите под видеата в интернет, както и от наличието на отрицателни оценки на видеата.

3. Третата роля на персонажа е на наблюдателя – човек, при който липсва идентификация с персонажа. Неговото действие е отказ от действие в така създадената наративна вселена (story world). Самото наличие на тази статия доказва, че тази роля съществува.

Дори извадени от контекста на настоящия анализ, тези три роли реално съществуват във всяка една сходна реторическа комуникация – ако вземем пример с гласуване в парламента, ще видим, че ролите са смислово същите: гласувал „За“, гласувал „Против“ и „Въздържал се“. В същите тези роли се вметват и сенаторите в Храма на Конкордия, докато Цицерон продължава да добавя щрихи към персонажа на злосторника Катилина.⁴⁰

Споменавайки наративна вселена, бих искал да вметна малко повече за нея, защото тя е създадена основно чрез персонажите, които я населяват. Както споменах в началото, Work in Estonia е част от една по-голяма инициатива

³⁹ The Hero with a Thousand Faces, Princeton University Press, 2004, стр. 45–54.

⁴⁰ В случай че има съмнение дали Катилина в речите на Цицерон е персонаж, ще добавя един цитат от King, Stephen. On writing : a memoir of the craft. Scribner, 2000, стр. 190–191: „It’s also important to remember that no one is “the bad guy” or “the best friend” or “the whore with a heart of gold” in real life; in real life we each of us regard ourselves as the main character, the protagonist, the big cheese; the camera is on us, baby. If you can bring this attitude into your fiction, you may not find it easier to create brilliant characters, but it will be harder for you to create the sort of one-dimensional dopes that populate so much pop fiction. Annie Wilkes, the nurse who holds Paul Sheldon prisoner in Misery, may seem psychopathic to us, but it’s important to remember that she seems perfectly sane and reasonable to herself—heroic, in fact, a beleaguered woman trying to survive in a hostile world filled with cockadoodie brats“.

на Enterprise Estonia. Освен че Естония желае да е лидер, Марко Лехти отбелязва, че държавата е приела да се диференцира от останалите балтийски държави и да изгражда идентичност в съзвучие със своя собствен Северен дискурс, в който тя е държава от Севера, а не източноевропейска или балтийска държава, като част от самоидентификацията е бизнес-предприемчивостта и желанието за работа.⁴¹ Независимо дали е отговорено на зова за приключението от реципиента, изграждането на десния мит за Естония е стартирано чрез реторическите фигури, които отбелязва в есето си „Съвременният мит“ Ролан Барт: 1. „Ваксината“, 2. „Лишаването от история“, 3. „Идентификацията“, 4. „Тавтологията“, 5. „Нинизмът“, 6. „Превръщане на качеството в количество“, 7. „Констатацията“⁴².

ЛИТЕРАТУРА

- Барт, Ролан. (1991). *Въображението на знака*, София: Народна култура.
- Campbell, Joseph. (2004). *The Hero with a Thousand Faces: Commemorative Edition (Bollingen Series)*, Princeton University Press.
- Chatman, Seymour. (1980). *Story and Discourse, Subtitle Narrative Structure in Fiction and Film*. First Edition, Cornell University Press.
- Fisher, Walter. (1984). Narrative as a Human Communication Paradigm. *Communication Monographs* 51 (1984): 122.
- Huizinga, Johan. (1980). *Homo ludens. A Study of the Play Element in Culture*. Routledge.
- Kennedy, George A. (1994). *A New History of Classical Rhetoric*. Princeton: Princeton University Press.
- King, Stephen. (2000). *On writing : a memoir of the craft*. Scribner.
- Krug, Steve. (2014). *Don't Make Me Think. Revisited: A Common Sense Approach to Web Usability*. 3rd Edition, [Berkeley] : New Riders.
- Lehti, Marko and Smith, David J. (Editors). (2003). *Post-Cold War Identity Politics*. London; Portland, OR : Frank Cass, (e-book, ISBN 9780203010693).
- Williamson, Judith. (1978). *Decoding Advertisements*. Marion Boyars Publishers Ltd.

Онлайн източници

- Enterprise Estonia: <https://www.eas.ee> (онлайн). (прегледан 16.08.2017)
- Enterprise Estonia, Additional Info on EAS, <https://www.eas.ee/eas/?lang=en> (онлайн). (прегледан видян 16.08.2017)
- Schmid, Wolf: „Narratee“, In: Hühn, Peter et al. (eds.): the living handbook of narratology. Hamburg: Hamburg University. URL = <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/narratee> (онлайн). (прегледан 18.08.2017)
- Schmid, Wolf: „Implied Author (revised version; uploaded 26 January 2013)“, In: Hühn, Peter et al. (eds.): the living handbook of narratology. Hamburg: Hamburg University.

⁴¹ **Post-Cold War Identity Politics** - Editors, Marko Lehti, David J. Smith., с. 37–38.

⁴² **Барт**, Ролан.(1991). *Въображението на знака*. София: Народна култура, с. 83–90.

- <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/implied-author-revised-version-uploaded-26-january-2013> (онлайн). (прегледан 16.08.2017)
- Schmid, Wolf: „Implied Reader“, In: Hühn, Peter et al. (eds.): *the living handbook of narratology*. Hamburg: Hamburg University. URL = <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/implied-reader> (онлайн). (прегледан 16.08.2017)
- The living handbook of narratology*: <http://www.lhn.uni-hamburg.de/> (онлайн). (прегледан 16.08.2017)
- Work in Estonia*: <https://www.workinestonia.com> (онлайн). (прегледан 16.08.2017)
- Work in Estoni – A new English language school will open in September*; <https://www.workinestonia.com/a-new-english-language-school-will-open-in-september/> (онлайн). (прегледан 16.08.2017)
- Work in Estonia – Canada*, <https://www.youtube.com/watch?v=sngdUu8IfhQ> (онлайн). (прегледан 16.08.2017)
- Work in Estonia – Finland*, <https://www.youtube.com/watch?v=FLcKEXJIoSU> (онлайн). (прегледан 16.08.2017)
- Work in Estonia, IT Wonderland. Much more than a start-up.*, <https://www.youtube.com/watch?v=qv0wdWBb2nY> (онлайн). (прегледан 16.08.2017)
- Work in Estonia, Living in Estonia. Kind and Friendly.*, <https://www.youtube.com/watch?v=kD7fxMez48E> (онлайн). (прегледан 16.08.2017)
- Work in Estonia – Meet the Companies*, <https://www.youtube.com/watch?v=K0jO619Zs6U> (онлайн). (прегледан 16.08.2017)
- Work in Estonia – Portugal*, https://www.youtube.com/watch?v=0_V6cseyGD8 (онлайн). (прегледан 16.08.2017)
- Work in Estonia – There is no limit to IT specialists who want to come to Estonia*, <https://www.workinestonia.com/no-limit-specialists-want-come-estonia/> (онлайн). (прегледан 16.08.2017)
- Work in Estonia – Toomas Hendrik Ilves*, <https://www.youtube.com/watch?v=ljvGBghPLJ0> (онлайн). (прегледан 16.08.2017)
- Work in Estonia – Toomas Hendrik Ilves (2006 – 2016)*, <https://www.youtube.com/watch?v=-cGfUQOKGfo> (онлайн). (прегледан 16.08.2017)
- Work in Estonia - Ukrainian specialists share their experience*, <https://www.youtube.com/watch?v=sYoIKdQCP7M> (онлайн). (прегледан 16.08.2017)
- Work in Estonia – USA*, https://www.youtube.com/watch?v=QwVzVmPV_yo (онлайн). (прегледан 16.08.2017)
- Work in Estonia – Venezuela*, <https://www.youtube.com/watch?v=mw-JRhDO5dY> (онлайн). (прегледан 16.08.2017)
- Work in Estonia – Welcome to the Opinion Festival!*, <https://www.workinestonia.com/welcome-opinion-festival/> (онлайн). (прегледан 16.08.2017)
- Work in Estonia Why Estonia?*, <https://www.youtube.com/watch?v=AхwxPnbXf7I> (онлайн). (прегледан 16.08.2017)
- Work in Estonia - Why Estonia? (short version)*, <https://www.youtube.com/watch?v=RO97mjCSbRI> (онлайн). (прегледан 16.08.2017)
- Youtube канал на Work in Estonia: <https://www.youtube.com/channel/UCWVjpu-NkHTaQW1dNanFseA> (онлайн). (прегледан 16.08.2017)

МЯСТОТО НА МУЛТИМЕДИЙНАТА АКАДЕМИЧНАТА ПРЕЗЕНТАЦИЯ В ОБУЧЕНИЕТО

Анита Петрова Николова

[Авторката е докторант в редовна форма на обучение, зачислена през 2016 г.
Разработва дисертация на тема „Реторични особености на съвременната
академична комуникация“.]

Анотация. Основната цел на статията е да представи мултимедийната презентация в академичната комуникация. За създаването ѝ най-често се използват PowerPoint и Prezi. Ще бъде обърнато внимание на реторическите особености на презентацията. Статията представя резултати от наблюдение по време на симулативна игра с докторанти.

Ключови думи: презентация, обучение, програми, PowerPoint, академична комуникация

THE PLACE OF THE MULTIMEDIA ACADEMIC PRESENTATION IN THE EDUCATION

Anita Petrova Nikolova

Abstract. The main aim of the article is to highlight the role of the multimedia presentation in the academic communication. The most commonly used programs for its creation are PowerPoint and Prezi. Particular attention will be paid to the rhetorical features of the presentation. The article presents results from an observation during a simulation game with PhD students.

Keywords: presentation, education, programs, PowerPoint, academic communication

Въведение

Презентацията отдавна има свое място в обучението и бизнес средите. Тя е предпочитано средство за представяне на нови продукти и учебен материал. Предмет на изследване е мултимедийната академична презентация, а обект е мястото ѝ в образователния процес. Темата е актуална с оглед на присъствието на мултимедийния продукт в хода на обучението на студенти. Презентацията

се използва както за преподаване на нов учебен материал, така и за оценяване на студентите. Дипломните работи обикновено се представят с помощта на презентации, като за тази цел са важни и съответните презентационни умения. За целите на настоящия доклад ще бъдат съпоставени възможностите на две от най-често използваните софтуерни програми – PowerPoint и Prezi, като ще бъдат изведени предимствата и недостатъците на всяка една от тях с помощта на методологията на сравнителния анализ. В изследователската част ще бъдат коментирани най-често срещаните грешки от страна на студентите по време на подготовката на презентациите и презентирането. Наблюдението е реализирано по време на учебна игра с докторанти в курса „Академично писане“.

Същност на презентацията

Изготвянето на една презентация изисква познания не само на теоретичния материал, но и умения за работа с различни програми. Оттук произтичат повечето трудности, свързани със създаването на презентацията. Copy/paste подходът не дава добри резултати. Освен това се пренебрегва представянето на презентацията пред аудиторията, което е друг съществен недостатък.

Самото наименование на презентацията идва от латински. *Presentatio* означава представяне. Иванка Мавродиева в своята книга „Как да презентираме успешно?“ дефинира презентацията като процес, при който се осъществява „общуване с аудиторията“¹. Това показва, че презентацията има две основни цели – да запознае аудиторията с даден продукт или нов учебен материал, и втората – по време на презентиране да се поддържа контакт с аудиторията. Оля Харизанова я определя като „информационен продукт“², който отговаря на определени цели. В книгата „PowerPoint 2007 в лесни стъпки“ презентацията е видяна като средство, което да „представи голямо количество информация за кратко време“³. На базата на тези определения може да се заключи, че се цели представянето на максимум информация за малко време и се поддържа постоянен контакт с аудиторията.

Презентацията е средство за представяне на информация с текст, изображения, аудио и видео файлове. По време на презентиране вниманието на слушателите се задържа по-лесно, тъй като едновременно са активирани две сетива – слух и зрение. За тази цел доста често презентаторите използват различни изображения, но това невинаги е правилно, защото те или са неподходящи за конкретната аудитория, или постигат обратния ефект – разсейват слушателите. Представянето и изготвянето на презентация трябва да бъде интригуващо, за да се постигне нужния резултат. За целта могат да се използват различни цве-

¹ Мавродиева, Иванка. (2007). *Как да презентираме успешно?* София: Сема ПШ, с. 20.

² Харизанова, Оля. (1997). Условия за успешна презентация. В: *Връзки с обществеността*, 1997, № 1, с. 40.

³ PowerPoint 2007 в няколко лесни стъпки, София: Софтпрес, 2008, с. 153.

тове, схеми, изображения, анимации. По този начин се привлича вниманието на аудиторията и то се задържа по-дълго време. Има различни възможности за оформяне на визуалното съдържание на една презентация, но в мултимедийната академична презентация много внимателно трябва да се борави с тях, за да не се стигне до обратния ефект – показаното да не е съобразено с възрастта на аудиторията и целите на лекцията.

Теоретичен обзор

Презентацията присъства както в процеса на обучение, така и в бизнес средите. Научният интерес към нея започва още преди две десетилетия. Днес този проблем рядко е изследван, но неумението за изготвяне на презентации и тяхното представяне показва, че има нужда от нови научни статии. Сред изследователите, писали за презентацията, са Оля Харизанова, Иванка Мавродиева, Иво Пиперков, Тодор Симеонов, Йовка Тишева, Виолета Тачева и др. Оля Харизанова и Иво Пиперков насочват интересите си към изследване на мястото и ролята на презентацията в сферата на връзките с обществеността, докато Иванка Мавродиева, Йовка Тишева, Виолета Тачева и Тодор Симеонов се съсредоточават върху ефективността на презентацията в обучението. Тодор Симеонов се занимава с изследване на скрийнकाстинг, което е по-особен вид презентация, при който акцентът е поставен върху интерактивността. От своя страна Иво Пиперков коментира изготвянето на презентацията с оглед на своя опит, натрупан по време на работата със студентите в статията „Комуникационен модел за използване на мултимедиа в дистанционното обучение”. След проучвания по темата става ясно, че повече изследвания са посветени на презентацията в бизнес средите. Именно това доказва необходимостта от научни занимания с академичната презентация. Подобен опит правят Иванка Мавродиева и Йовка Тишева в книгата „От реферата до магистърската теза. Академично писане за студенти”. В нея те изясняват най-важните особености на презентацията.

Дефиниции за презентацията

За презентацията може да се даде следната работна дефиниция - презентацията е мултимедийен продукт, при който се представя текст и изображения, съчетани с подходящ дизайн и анимация. Според Иванка Мавродиева „Смисълът, който се влага в това понятие, е представяне на нещо в различни сфери: бизнес, наука, образование, изкуства, обучения, връзки с обществеността, публична и медийна комуникация, социални дейности, медицина и други”⁴. Във френския речник Larousse срещу презентация може да се прочете, че това е продукт, който трябва да бъде представен на аудиторията. В случая акцентът

⁴ Мавродиева, Иванка. (2007). *Как да презентираме успешно?* София: Сема РИШ, с. 79.

е поставен върху взаимодействието с аудиторията, защото по своята същност презентацията е „общуване с аудиторията”⁵. В Оксфордския речник за презентацията е посочено следното - това е реч, в която пред публика се представя нов продукт, идея или част от изследване. Тони Джери извежда следната дефиниция: презентирането е „действие, с което се цели да бъдат променени мислите и възприятията на друг човек или хора в определен момент и на определено място”⁶. Йовка Тишева и Виолета Тачева отбелязват, че добрата презентация се отличава с „логическа последователност, подходяща лексика, ефикасност, достъпност, постоянен контакт с аудиторията”⁷. Иванка Мавродиева обръща внимание, че „Мултимедийната презентация съчетава постиженията на три вида технологии. Тя комбинира аудио-визуалните средства на телевизията, силата на печатните издания и възможностите за интеракция чрез компютъра”⁸. От дадените определения проличава следното - изследователите се съсредоточават около идеята за постоянната връзка с аудиторията. Това показва, че презентацията е продукт, използван преди всичко в бизнес средите. Целта на настоящето изследване е да се съсредоточи върху мултимедийната академична презентация и приложението ѝ в образователния процес.

Мултимедийната академична презентация – същност и дефиниции

Мултимедийната академична презентация успешно се интегрира в образователната система както у нас, така и в чужбина. Презентациите за обучение са два вида. Едните се използват по време на лекционни курсове. При тях основната информация е изведена на слайдовете, като преподавателят допълва и разяснява съдържанието. При тези презентации се разчита активно на работата на преподавателя. Вторият вид презентации е за самостоятелна подготовка. В този случай студентите имат за задача самостоятелно да разгледат представените им работни материали. Недостатък е липсата на обратна връзка с преподавателя. На студентите в дистанционна форма на обучение се изпращат презентациите, за да се подготвят по тях, но не е ясно до каква степен този модел е ефективен, тъй като няма възможност за обратна връзка.

За нуждите на академичното обучение презентациите могат да бъдат изготвени, за да се използват самостоятелно. За тази цел преподавателят най-напред записва своите обяснения на аудио файл, който вмъква в презентацията и след пускането автоматично започват неговите разяснения. Така докато се четат слайдовете, се слушат и обясненията, което намалява времето за учене.

⁵ Пак там, с.20.

⁶ Цит. по: Алексиева, Мария, Евелина Динева. (2007). За някои аспекти на Power Point презентацията. В: *Годишник на Бургаски свободен университет*, с. 143.

⁷ Тишева, Йовка, Виолета Тачева. (2005). Ефективната бизнес презентация. В: *Европейски перспективи на националното стопанство*, Варна: Наука и икономика, с. 846.

⁸ Мавродиева, Иванка. (2007). *Как да презентираме успешно?* София: Сема ПИИ, с. 50.

Приложението Office Mix позволява освен аудио да се вмъкнат видео файлове или различни упражнения под формата на куизове. Възможно е лекторът да запише своята лекция със студентите. По този въпрос пише Тодор Симеонов в статията „Скрийнкастинг: трансформация на педагогическата презентация през погледа на киберетнографията”. Това доказва, че презентацията отдавна не е единствено *copy/paste* на текстово съдържание, а мултимедиен продукт, който дава разнообразни възможности в процеса на обучение. Тя включва както вербални, така и визуални елементи. Такива са снимките, схемите, диаграмите, таблиците, графиките, видео и аудио файловете.

Етапи при подготовка на презентацията

По време на цялостната работа върху изготвянето на една презентация и представянето ѝ пред публиката могат да бъдат приложени петте реторически етапа. Този проблем е разгледан от Иванка Мавродиева в статията „Реторични и PR особености на презентациите в бизнеса и образованието”⁹. Затова тук са споменати накратко. Това са *inventio*, *dispositio*, *elocutio*, *memoria* и *pronunciatio*.

Inventio се свързва с търсенето на материали, които да се използват за подготовка на презентацията. В случая *inventio* не се ограничава единствено до събирането на материали, а се свързва с подготовката на материал на вербално и визуално равнище при презентациите, както и подпомагане на изграждането на следващ етап на аргументация. Това включва не само намирането на подходяща информация, а също и подбора на снимков материал и онагледяването на информацията с помощта на диаграми и схеми. На този етап трябва да се обърне внимание на визуалната страна на презентацията. За академичните презентации не са подходящи ярки цветове. Препоръчително е да се използват лесни за възприемане от човешкото око цветове. Анимациите също разсейват аудиторията.

Вторият етап при създаване на една презентация е *dispositio*. В случая трябва да се има предвид как да се разположат отделните елементи. Необходимо е да се търси баланс между текстово и визуално съдържание. Има и презентации, които разчитат само на визуално съдържание, но в академичните среди това е трудно за прилагане. Подобни презентации могат да се използват в инженерните специалности, в които е важно запознаването с технически устройства, за които са необходими схеми.

Elocutio е третият етап по време на работа върху презентацията. При него са важни изразните средства. При презентиране в академичните среди обикновено се използват повече въпроси, за да се задържи вниманието на аудито-

⁹ Мавродиева, Иванка. (2011). Реторични и PR особености на презентациите в бизнеса и образованието. В: *Инфраструктура и комуникации*, II, № 4.

рията, а продължителността на презентацията е по-дълга заради големия обем информация, която трябва да се представи. По време на презентирание е важен темпът на говорене. Ако презентаторът говори равно и монотонно, това оказва влияние върху аудиторията, която бързо губи интерес.

Четвъртият етап при изготвяне на презентацията е *memoria*. Този етап е свързан със запаметяването. При презентирание е задължително презентаторът да знае коя информация на кой слайд е разположена. Обикновено опитните презентатори имат умения за импровизация. В обратния случай се чете написаното, като така се губи връзка с аудиторията. Именно подходът към аудиторията е много важен. При мултимедийната академична презентация е добре да се има предвид, че за студентите това е нова информация, която те трябва да усвоят. Затова бързото преминаване през слайдовете не е добър подход.

Последният етап при изготвяне на презентация е *pronunciatio*. Буквалното четене на написаното на слайдовете не е добро решение, тъй като всеки може да го прочете. Предпочита се активното взаимодействие с аудиторията. Това може да се постигне с помощта на задаване на въпроси, които непременно изискват даването на отговор от аудиторията. Темпът и тонът от презентатора също са много важни, затова не трябва да се пренебрегват.

Програми за създаване на презентации

Сега накратко ще бъдат споменати предимствата и недостатъците на някои програми за създаване на презентации. Сред тях са PowerPoint, Google Slides, Movie Maker, Prezi, Corel Presentation и други. PowerPoint е сред най-често използваните. Повечето студенти смятат, че единствено с него могат да създадат презентация, като не познават уеб приложението Prezi, Keynote или Corel Presentation.

PowerPoint е най-използван по няколко причини - работи се лесно, а качеството на презентациите е високо. Възможностите за анимации и цветово оформление са много и именно оттук произтичат грешки - неправилен избор на цвят за фон, труден за четене шрифт, малък кегел на буквите и други. Слайдовете са с хоризонтална ориентация, което прави работата лесна. Дизайнът на слайдовете е с достатъчно свободно място, за да може информацията лесно да се възприема от аудиторията. В академичната презентация е добре да се ограничи анимирането, тъй като няма образователна стойност. Цветовете също имат много голямо значение. Редица изследвания доказват, че употребата на правилните цветове може да подобри запаметяването на информацията. Например тъмният текст на светъл фон по-дълго време ще задържи вниманието на слушателите. Ако обаче това, което се представя, е нечетимо от разстояние и трудно за възприемане, още в първите минути ще бъде изгубен интересът към презентацията. Препоръчителна е употребата на несерифните шрифтове от типа на Helvetica или Arial. Могат да се използват аудио и видео

файлове, които да онагледят представяната информация на аудиторията. Това улеснява когнитивния процес. Пример е лекционният курс на Любомир Стойков, посветен на културните теми. Модните икони са представени с помощта на кратки откъси от видеа по темата, включени в неговите презентации.

Мултимедийната академична презентация следва утвърдени модели за създаване и представяне пред аудиторията. На първия слайд, който има „имиджова“¹⁰ функция, обикновено се изписва името на университета, учебната дисциплина и темата, по която е работено. На втория слайд се дава кратка информация за изследвания проблем, а останалите подробно запознават аудиторията с учебния материал. Предимство на подобни мултимедийни средства за обучение е синтезираното количество информация, което се представя на студентите.

Google Slides много наподобява на PowerPoint. Налице е разнообразие от теми за презентации, анимации и видеоклипове. Особеното е, че Google Slides е уебприложение от пакета на Google, което може да се изтегли и да се работи с него дори и без интернет връзка. Направените промени се запазват автоматично, като има възможност за споделяне и редактиране в реално време между няколко потребители.

Prezi е уебприложение за създаване на презентации. То има десктоп версия, като може да се използва безплатно и платено приложение, като при работата с безплатното остава водният знак долу вдясно. Prezi позволява създаването на нелинейни презентации с увеличаване на мащабите и изображенията. Работата с Prezi е лесна. След като се отвори приложението, се виждат три страници. В първата са създадените до момента презентации, във втората и в третата съответно има съвети, които да помогнат за създаване на видео презентации. Разрешено е и използването на готови шаблони. Благодарение на Prezi и опцията Insert могат да се вмъкват готови изображения, клипове, снимки и всичко, необходимо на презентатора. Prezi дава свобода по време на презентиране. На презентатора може да му се наложи да промени началото на презентацията. Това е лесно, тъй като всички изображения са на една плоскост и погледът на човек лесно може да се насочи към една или друга част. При презентиране аудиторията вижда всичко, а презентаторът е този, който трябва да насочва вниманието ѝ към конкретна информация.

Създаването на презентация е възможно и чрез Movie Maker, Keynotes и Corel Presentations. С Movie Maker може да се създаде видео, докато Keynotes и Corel Presentations се използват основно за презентации. Corel Presentations е копие на PowerPoint, а Keynotes дава възможност за използване на забавни темплейти, които не отегчават аудиторията.

¹⁰ **Мавродиева**, Иванка, Йовка **Тишева**. (2016). *От реферата до магистърската теза. Академично писане за студенти*. София: БГ Учебник, с. 65.

Резултати и наблюдения

В тази част са обобщени наблюдения върху презентации, изготвени от докторанти в курса „Академично писане”, воден от Иванка Мавродиева. Задачата е да се създаде презентация, която да се представи по време на симулативната игра под формата на тренинг, с който курсът завършва. Използва се методът на контент анализа, за да може всички презентации да бъдат сравнени по едни и същи показатели. В тази част реално става ясно кои от вече споменатите критерии са приложени в презентациите и над кои от тях още трябва да се работи. Те са сравнени по критерии като софтуерен продукт, съдържание, визуално оформление, презентиране.

По критерия софтуер за изготвяне на презентацията всички 20 участници са използвали PowerPoint. За докторантите това е единствената позната програма от офис пакета, с която могат да разработят презентация, която да представят пред останалите.

За да бъде успешна една презентация, е много важно как е оформена нейната съдържателна страна. По критерия съдържание се наблюдава висок процент на докторанти, подхождали отговорно към поставената задача. Само в 2 от презентациите съдържанието не е добре представено. Фактът, че останалите 18 докторанти са се справили със задачата, показва, че имат изградени умения за селектиране на информация и нейното представяне. В този критерий влизат – добра теоретична основа, адекватно изложение на материала, проявено умение за анализ и обобщение.

По критерия визуално оформление се констатира, че не се познават и спазват основни правила, свързани с оформлението на текста и слайдовете. Сред тях са нечетим шрифт, малък кегел на буквите, неподходящ фон или анимации, използване на много текст. Това показва, че ако докторантите презентират пред публика, аудиторията бързо би изгубила интерес, тъй като посланието няма да стигне до нея. Наблюдава се, че на слайдовете има цели изречения, което е признак за неумение за селектиране на важната информация. Обикновено презентаторите не илюстрират данните, които представят със схеми, а това затруднява рецептивния процес. В редките случаи, в които се използват графики, не е избран един правилен вариант, който да се следва, а се появяват както хоризонтални, така и вертикални стълбове. В една от презентациите слайдовете са подготвени по-скоро като за обучителна лекция, отколкото за представяне на конференция. С визуалното оформление са се справили добре седем от участвалите в симулативната игра докторанти. В дванадесет от презентациите визуалното оформление не е добро, като проблемите включват неподходящи изображения, тъмен фон, много текст на екрана, малък кегел. Една от презентациите се отличава с много добър подбор на цвят за фон, шрифт и илюстрация на поднесения теоретичен материал.

Друг показател от контент анализа е презентирането пред аудитория. На-

блюдава се буквално четене, като така се губи връзката с аудиторията. Презентаторът се фокусира върху написания текст и няма контакт с останалите, което показва, че комуникацията не се реализира. Подобна практика е регистрирана в две от представените презентации. В седем от случаите е налице адекватно презентиране, при което се поддържа контакт с аудиторията и има диалог. В единадесет от презентациите говоренето е монотонно, което е признак за неразвити презентаторски умения.

На базата на тези наблюдения може да се заключи, че презентацията не е лесен за усвояване жанр. Необходими са специални курсове, в които студенти и докторанти да се запознаят с най-същественото, което да им е от полза както в академичното израстване, така и в професионалния им път. До тези заключения се стига след наблюдение на симулативната учебна игра в курса „Академично писане” за докторанти.

Заключение

Презентацията е комплексен мултимедиен продукт. Затова тя е предпочитано средство както за преподаване на нов учебен материал, така и за оценяване на студенти и презентиране по време на защиты. Появата ѝ не е скорошна, но въпреки това се наблюдават грешки, свързани с нейното създаване и представяне пред аудиторията. Настоящата статия представя някои от най-често срещаните проблеми, като целта е да се потърси възможното им решение. Сред тях са представяне на материала на съдържателно и визуално равнище, липса на контакт с аудиторията по време на презентиране, неумело използване на функционалностите на конкретната програма или приложение. Важно е студентите и докторантите да усвоят тези умения, защото са необходими в тяхното академично израстване.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексиева, Мария, Евелина Динева. (2007). За някои аспекти на Power Point презентацията. В: *Годишник на Бургаски свободен университет*.
- Мавродиева, Иванка. (2007). *Как да презентираме успешно?* София: Сема РШ.
- Мавродиева, Иванка. (2011). Реторични и PR особености на презентациите в бизнеса и образованието. В: *Инфраструктура и комуникации*, II, № 4.
- Мавродиева, Иванка, Йовка Тишева. (2016). *От реферата до магистърската теза. Академично писане за студенти*. София: БГ Учебник.
- Сименов, Тодор. (2015). Скрийнкастинг: трансформация на педагогическата презентация през погледа на киберетнографията. В: *Реторика и комуникации*, бр. 20, ноември 2015, hetic.org, rhetoric.org/скрийнкастинг-трансформация-на-педа>, (онлайн). (прегледан 16.10.2017).

- Тишева, Йовка, Виолета Тачева. (2005). Ефективната бизнес презентация. В: *Европейски перспективи на националното стопанство*, Варна, с. 846–871.
- Харизанова, Оля. (1997). Условия за успешна презентация. В: *Връзки с обществеността*, №1.
- PowerPoint 2007 в няколко лесни стъпки, София: Софтпрес, 2008.

Секция

Психология

ЗНАЧИМОСТ И ПРОЯВЛЕНИЯ НА ЕМОЦИОНАЛНАТА ИНТЕЛИГЕНТНОСТ В ОБРАЗОВАТЕЛНА СРЕДА

Десислава Пламенова Петрова

[Авторката е докторант в редовна форма на обучение, зачислена през 2017 г.
Разработва дисертация на тема „Подходи към ученето и емоционална
интелигентност при юноши“.]

Анотация. В статията се разглеждат някои проявления на емоционалната интелигентност в образователна среда, за да се установи кое определя значимостта на феномена в дадения контекст. За целта са дефинирани понятията „емоция“, „интелигентност“ и „емоционална интелигентност“, след което е престъпено към теоретичен анализ и съпоставка на основните модели, разглеждащи емоционалната интелигентност като когнитивна способност (П. Саловеј, Дж. Майер), личностна черта (К. Петридес, Е. Фърнам) или комбинация от способности, черти и поведенчески модели (Д. Голман, Р. Бар-Он). Успоредно с водещите теоретични постановки са представени акценти от предишни емпирични изследвания, посветени на въздействието, което емоциите и емоционалната интелигентност оказват върху образователния процес и учебните резултати. Направените изводи са повод за допълнителна рефлексия относно предпоставките за постигане на ефективно учене в рамките на т.нар. формално образование.

Ключови думи: емоции, интелигентност, емоционална интелигентност, учене, учебно представяне, образователна среда

THE RELEVANCE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE AND ITS MANIFESTATIONS IN EDUCATIONAL CONTEXT

Desislava Plamenova Petrova

Abstract. The purpose of this article is to explore the importance and the manifestations of emotional intelligence in educational context. After defining the terms “emotion”, “intelligence” and “emotional intelligence”, the paper presents an overview and a theoretical analysis of the basic models of emotional intelligence: ability models (P. Salovey, J. Mayer); trait models (K. Petrides, A. Furnham); and “mixed” models (D. Goleman, R. Bar-On). In addition, there are also highlights from empirical research findings related to the influence of emotional intelligence on the learning process and outcomes. The conclusions derived from this review enable further reflection on the factors that play a critical role, when it comes to ensuring effective learning in the context of formal education.

Keywords: emotion, intelligence, emotional intelligence, learning, learning performance, education

Въведение

Известната фраза на Рене Декарт – „Мисля, следователно съществувам!“ – по лаконичен начин онаглеждава широко разпространеното от древността допреди няколко десетилетия разбиране, че интелектът има доминираща роля в психичния живот на човека. Оказва се обаче, че в условията на динамично променящата се среда начинът, по който съвременният човек се справя с предизвикателствата на ежедневиия си живот, както и това доколко успешно той се реализира в личен и професионален план, зависят не толкова от неговата когнитивна интелигентност, колкото от умелото оползотворяване на емоциите. В резултат на засиления интерес, на който т.нар. емоционална интелигентност се радва в практиката и в научните среди, тя се превръща в един от най-популярните и изследвани психологически конструкти на 21. век.

Настоящата разработка е с обзорен характер и има за цел да се разгледат същността, водещите научни възгледи и модели за емоционалната интелигентност, с фокус върху нейните проявления в образователен контекст. Избраната проблематика е от особена значимост по две причини: от една страна, заради свидетелствата за влиянието на емоционалните преживявания върху учебния процес и резултатите от него; а от друга – с оглед на все по-големите очаквания, които широката общественост отправя към образователните институции във връзка с необходимостта от усилия не само в посока натрупване на фактологически познания у подрастващите, но и по отношение на тяхното социоемоционално и личностно развитие.

Емоции и интелигентност

Както става ясно от самото название, терминът „емоционална интелигентност“ се състои от две отделни понятия – „емоция“ и „интелигентност“, запознаването с които е важна предпоставка за задълбоченото разбиране на неговата същност. В психологията е прието емоциите (от *emoveo* – лат. ез. вълнувам) да се разглеждат като клас психически процеси и състояния, които под формата на непосредствено преживяване отразяват значимостта на дадено явление за отделния индивид (Янкулова 2012). Три важни особености трябва да бъдат посочени относно същността на емоциите. Първата се отнася до наличието на два компонента в структурата на емоцията: (1) обективен (познавателен), който се свързва с отражението на обекта; и (2) субективен, който се отнася до предаването на информация за актуалното емоционално състояние на индивида (Янкулова 2012). На второ място, става въпрос за състояние на възбуда, което е с голяма интензивност, възниква неочаквано и намира израз под формата на експресивни, субективни и физиологични прояви (Костадинова 2013; Гитуни 2003). В допълнение следва да се има предвид, че емоциите

са неразривно свързани с всяка проява на активност и играят ключова роля за задоволяването на потребностите посредством вътрешната регулация на психичната дейност и поведението (Десев 2003).

Чарлз Дарвин (Charles Darwin) е сред учените, които първи акцентират върху важноста на емоционалната експресия за успешното приспособяване и оцеляване на човешкия вид, членовете на който имат множество индивидуални различия (Кардашева 2012). Той обръща внимание върху факта, че от биологична гледна точка емоциите служат като своеобразен индикатор за това кога нуждите не са оптимално удовлетворени. Същевременно, ако даден сигнал от човешките сетива е достатъчно силен, той няма да бъде преведен през таламуса (структура от междинния мозък) до отговарящия за рационалната мисъл неокортекс, а направо до т.нар. амигдала (емоционалния център в мозъка). В резултат на това, още преди човек да бъде в състояние да подложи случващото се на рационална преработка, ще се задейства емоционален отклик под формата на реакция от типа бягство/борба, съпътствана от отделянето на стресови хормони (адреналин и кортизол) (Петрова 2016). Направените от Дарвин изводи са в синхрон със закона за емоционалната възбуда на Робърт Йеркс и Джон Додсън. Успоредно с това те извеждат на преден план необходимостта от осъзнатост по отношение на емоциите, тъй като преминаването на критичната точка на емоционална възбуда се свързва с намаляване на продуктивността и концентрацията; както и с чувство на умора, разсеяност и др. (Янкулова 2012).

Във връзка с второто понятие, което се съдържа в термина „емоционална интелигентност“, в науката се срещат разнообразни разбирания за същността на интелекта. Докато Алексей Леонтиев (Alexei Leontiev) го приравнява с натрупаните знания, то Вадим Крутецкий (Vadim Krutetsky) защитава тезата, че става въпрос само за онази част от знанията, които индивидът е в състояние да приложи на практика в реалния си живот. Според други учени в основата на интелекта стои способността за приспособяване към нови условия, работа с абстрактни символи и постигане на разбиране. А в част от останалите тълкувания се акцентира върху гъвкавостта на мисленето, способността за обучение, устойчивостта, самостоятелността, степента на осъзнатост на мисловните операции и на обобщеността на мисловната дейност (Петрова 2016; Джонев & Димитров 2014).

До началото на 20. век преобладава тезата, че не е възможно интелектът и емоцията да бъдат обвързани под обща парадигма. Затова и първоначално понятието „интелигентност“ се свързва с когнитивните процеси, имащи отношение към решаването на проблеми и паметта, и се измерва с тестове за изчисляване на коефициент на интелигентност. Едва по-късно, когато вниманието на учените се насочва към изследването на интелигентността като показател за индивидуалните различия при хората, се установява, че успоредно с когнитивните фактори важно значение имат и некогнитивни такива, каквито са общу-

ването, адаптацията, афективните и мотивационни способности (Кардашева 2012; Sternberg 1985; Sternberg & Detterman 1986; Wechsler 1981).

Водещи възгледи и модели за емоционалната интелигентност

Основополагащи за съвременните тълкувания на понятието „емоционална интелигентност“ са резултатите от изследванията, посветени на същността на емоциите. Например Зигмунд Фройд (Sigmund Freud) е сред първите учени, които обръщат внимание, че в човешката психика е налице емоционален заряд, който действа успоредно с рационалното мислене (Янкулова 2012). От друга страна, корените на идеите за емоционалната интелигентност могат да бъдат проследени до 1920 г., когато Едуард Торндайк (Edward Thorndike) въвежда понятието за т.нар. социална интелигентност (Thorndike 1920). Съгласно тази концепция, която е част от по-общата теория за интелигентността, за социално интелигентен се приема човек, който е способен да разбира и управлява другите хора и междуличностните отношения (Кардашева 2012).

По-късно Хауърд Гарднър (Howard Gardner) представя своята теория за множествената интелигентност (Gardner 1983), която гласи, че под интелигентност следва да се разбира широк набор от независими способности (лингвистични, логико-математически, музикални, телесно-кинестетични, пространствени, интерперсонални, интраперсонални и натуралистични (природни)). По отношение на емоционалната интелигентност авторът обръща внимание, че тя се състои основно от способността за разбиране и оценка на собствените и чуждите чувства, мотивация, очаквания и желания (интер- и интраперсонални интелигентности) (Костадинова 2013; Кардашева 2012).

Терминът „емоционална интелигентност“ е предложен от Питър Саловей (Peter Salovey) и Джон Майер (John Mayer) в опит да дефинират способностите за разпознаване, разбиране, изразяване и управление на собствените и чуждите емоции, които мотивират определени поведения (Salovey & Mayer 1989/1990). Независимо от свидетелствата за широкото приложение на явленияето в сфери като психологията, физиологията, бизнеса, политиката и др., продължават разногласията сред изследователите и практиците доколко научно обосновано е да се говори за наличието на отделен феномен, както и дали заради прекомерното разширяване на обсега на понятието не се стига до размиване на неговото съдържание и невъзможност прецизно да се определи влиянието му върху поведението (Петрова 2016). Проблем от особена научна значимост са множеството противоречиви мнения дори сред тези учени, които приемат категорията „емоционална интелигентност“ за научно значима. Затова в резултат на различните изходни позиции в литературата се срещат различни дефиниции, модели и методи, в които емоционалната интелигентност се разглежда като специална когнитивна способност (П. Саловей & Дж. Майер), като комбинация между личностни детерминанти, когнитивни способности и

социални компетентности („смесени модели” – Д. Голман; Р. Бар-Он) или като личностна черта (Е. Фърнам & К. Петридес).

Повлияни от теорията за множествената интелигентност на Гарднър, Питър Саловей и Джон Майер създават модел, според който емоционалната интелигентност е вид специална когнитивна способност, която е с генетичен произход, има връзка с процеса на личностно развитие и се разглежда като съставна част на конфигурация от социална, практическа и личностна интелигентност (Костадинова 2013; Кардашева 2012). В този модел емоциите се дефинират посредством взаимовръзката им с интелигентността, а емоционалната интелигентност се възприема като „съвкупност от независими способности за възприемане, разбиране, изразяване, регулиране и оценяване на емоциите” (Янкулова 2012: 140). Значимостта на тези способности се състои в това, че благодарение на тях човек е в състояние да подхожда интелигентно към емоциите, както и да взема адекватни обмислени решения при наличието на положителен емоционален фон (Янкулова 2012).

Значително по-малко рестриктивни от моделите на способностите са т.нар. „смесени” модели за емоционалната интелигентност, които са конструирани на база на разбирането, че към състава на феномена следва да се причислят не само емоционални състояния и когнитивни способности, а и личностни черти и определени поведенчески модели за успешно справяне с изискванията на околната среда (Кардашева 2012). Сред по-известните модели от този тип са моделът на Даниъл Голман (Daniel Goleman) и този на Рувен Бар-Он (Reuven Bar-On). Стъпвайки върху постиженията на психологията и невронауката, Голман разработва система от пет компонента (познание и управление на собствените емоции; самомотивиране; разпознаване на емоциите у другите; управление на взаимоотношенията), които се отнасят до способността на индивида да разбира, управлява и оползотворява своите и чуждите емоции (Goleman 1998). По отношение на другия известен „смесен” модел – този на Бар-Он, е важно да отбележим, че конструираният на негова основа метод EQ-i спомага за изчисляването на т.нар. коефициент за емоционална интелигентност. Това става посредством оценяването на 15 лични, емоционални и социални компетенции и умения, които се причисляват към 5 области (себевъзприятие, себеизразяване, междуличностни умения, вземане на решения, справяне със стрес). Въпреки че Голман е признат за това, че съумява да популяризира явлението емоционална интелигентност извън рамките на научните среди (Костадинова 2013), разработките му биват критикувани, че в резултат на широките граници на разсъждение и фокусирането върху поведенчески отклонения е налице загуба на основната цел и посока на проучването (Янкулова 2012). От друга страна, Бар-Он успява да създаде основополагащ за създаването на други методи инструмент за измерване на емоционалната интелигентност, който позволява въз основа на различните нейни равнища да се профилират групи и да се изследват различия, свързани със субективното убеждение за притежаван от

индивида емоционален баланс. Същевременно обаче в литературата се срещат и критики към метода, отнасящи се до преобладаването на умения за справяне с изискванията на средата, както и до начина на проектиране и психометричните характеристики на част от скалите (Кардашева 2012).

Третият тип модели, които разглеждат емоционалната интелигентност като личностна черта, са сравнително по-нови. Особено популярен е този на Ейдриан Фърнам (Adrian Furnham) и Константин Петридес (Konstantin Petrides), разработен въз основа на задълбочен анализ на съществуващите теории и данни от изследвания, както и на тезата, че емоционалната интелигентност е свързана по-скоро с личностните особености, отколкото с когнитивните способности. Структурата на феномена като констелация от личностни черти включва 15 дименсии, които са конструирани в 4 личностни диспозиции (благополучие, самоконтрол, емоционалност, общителност) и чиято съвкупност дава представа за субективното възприятие на отделната личност по отношение на ефективността на убежденията, чрез които възприема, обработва и използва емоционално наситена информация (Кардашева 2012). Сред предимствата на метода TEIQue, конструиран въз основа на този модел, биват посочени неговата всеобхватност и съответствие със субективната природа на емоционалното преживяване (Watson 2000), както и релевантността на айтемите по отношение на голям брой личностни диспозиции и дименсии (Кардашева 2012). При инструментите, свързани с другите типове модели за емоционална интелигентност, се подлага под съмнение доколко адекватно е компетентности или способности да бъдат измервани посредством самооценъчен личностен въпросник. В случая с TEIQue обаче това се счита за предимство, тъй като самооценъчните методи се приемат за единствено подходящите при оценяването на субективни убеждения и възприятия (Кардашева 2012).

Емоции и емоционална интелигентност в образователната среда

За да можем ясно да идентифицираме значимостта и проявленията на емоционалната интелигентност в образователен контекст, е необходимо първо да направим някои уточнения по отношение на образованието и мястото на емоциите в процесите на учене и обучение. Поначало образованието се свързва с процеси на максимално развиване на вътрешни качества и насочване към поведения, които водят до положителни промени както за отделния индивид, така и за обществото като цяло. Следователно, имайки предвид, че значителна част от проблемите, с които съвременният човек се сблъсква в ежедневието си, са породени от неспособността за адекватно навигиране на чувства и емоции от страна на отделни хора, групи или нации; не е учудващо, че все повече учители и родители акцентират върху необходимостта от превръщането на емоционалната интелигентност в приоритетна задача на формалното образование (Behera 2016).

Успоредно с това проведени емпирични изследвания (Pekrun, Goetz, Titz & Perry 2002; Ruthig, Hladkyj, Hall, Pekrun & Perry 2002; Ziegler 2001) потвърждават влиянието на емоциите върху учебната ефективност, постиженията, целеполагането, саморегулацията, адаптацията към промени и превръщането на намеренията в действие. Установена е положителна корелация между наличието на положителните емоции (гордост, радост, надежда) и използването на по-креативни модели на учене, по-висока вътрешна мотивация за постижения и допълнителни усилия в посока самонасочване и саморегулация в учебната работа. В сравнение, негативните емоции (гняв, скука, тревожност) се свързват с по-слаби учебни резултати, нежелание за участие в учебния процес и нерелевантни начини на мислене (Янкулова 2012).

Имайки предвид потенциала на многообразния емоционален опит, придобит в образователна среда, изглежда уместно да се разгледат по-конкретно начините, по които емоционалната интелигентност може да спомогне ефективността на учебния процес, резултатите и субективното благополучие на участниците в него. На първо място, изследвания върху юноши (Aritzeta et al. 2016) сочат, че при по-високо равнище на възприета емоционална интелигентност на индивидуално ниво се наблюдават по-добро учебно представяне и по-добра приспособимост към психосоциалната среда в училище. На второ място, значимостта на емоционалната интелигентност се определя от важната роля, която отношенията в класната стая/учебната среда играят за развиването на емоционалното благосъстояние на младите хора. В тази връзка два от начините, по които феноменът се проявява, са посредством емоционалната интелигентност на преподавателите и тази на класа/групата като цяло.

Работата с голям кръг хора и емоционалните изисквания са сред множеството фактори, обуславящи високите равнища на стрес и бърнаут сред упражняващите учителската професия. В тази връзка е установено, че това води до влошаване на здравето на учителя, по-ниска ефективност на работата и влошени постижения и поведение у учениците (Илиева & Бурлянова 2014). Затова се правят опити за прилагане на т.нар. рационално-емотивна поведенческа терапия (създадена от Албърт Елис (Albert Ellis), при която се спомага намаляването на равнището на възприет стрес от страна на преподавателите и се улеснява достъпът до по-богат репертоар от адекватни реакции при предизвикателни ситуации (Илиева & Бурлянова 2014). Забелязва се, че когато е налице висока емоционална интелигентност у учителя, той е в състояние да прояви отзивчивост и внимание към потребностите на своите ученици. Това от своя страна осигурява условия за един ползотворен учебен процес, по-малко нарушения на дисциплината и хармонични отношения (Илиева & Бурлянова 2014).

Тъй като класната стая представлява комплексна комбинация от елементи, чието влияние върху обработката на информация и емоционалния отклик се отразява и на учебния процес, някои изследователи (Moos & Trickett 1987) си поставят за задача да изградят конструкт за измерване на колективната

емоционална интелигентност на класа/групата въз основа на споделените субективни емоционални преживявания. Въпреки предизвикателствата, свързани с по-слабата хомогенност на класа в сравнение с един работен екип, както и с ограничените възможности за идентифициране на интраперсонални специфики, резултатите от изследванията потвърждават положителната взаимовръзка между равнището на групова емоционална интелигентност и колективното учебно представяне (Aritzeta et al. 2016). Тези изводи са в синхрон със заключенията и от други проучвания, според които наличието на положителни афективни преживявания и положителен климат в класната стая спомагат развитието на обучаваните индивиди и постигането на по-добри учебни резултати (Ruthig et al. 2008; Jennings & Greenberg 2009).

Заключение

В заключение си заслужава да подчертаем още веднъж наличието на значителен брой свидетелства, според които феноменът емоционална интелигентност представлява ключов фактор за цялостното благополучие и за успешната реализация на индивида в съвременни условия. Въпреки това остават редица неизяснени въпроси, свързани с проявленията на явлението в образователен контекст. До някаква степен това се дължи на обективни трудности при изследването на емоциите в сферата на образованието. Като такива могат да бъдат посочени напр. тяхната флуидност и етични съображения, възпрепятстващи умишленото предизвикване на негативни емоции за експериментални цели (Янкулова 2012). Същевременно зачестяват дискусиите за и против извеждането на социоемоционалното и личностно развитие на подрастващите като водещ приоритет на формалното образование. Сред аргументите против биват посочени множеството изисквания, с които заетите в сферата вече трябва да се съобразяват, както и рискът от влошаване качеството на преподаване в отделните дисциплини, ако от преподавателя се очаква да работи и в посока развиването на емоционална грамотност в обучаваните от него. От друга страна, изследвания в образователна среда (Aritzeta et al. 2016) сочат, че по-високото индивидуално равнище на възприета емоционална интелигентност се свързва с по-добра приспособимост и по-добри учебни резултати. Следователно не е пресилено да се допуска, че работа в посока развиването на емоционална интелигентност може да допринесе за по-ефективното участие и изява на подрастващите в рамките на самия учебен процес. За да може потенциалът на феномена да бъде трансформиран в практически ползи обаче, са необходими допълнителни научни изследвания върху неговите специфики, както и единна визия и системни усилия от страна на различните специалисти в сферата на образованието.

ЛИТЕРАТУРА

- Гитуни, М. (2003). *Емоционалната интелигентност*. София: Просвета.
- Десев, Л. (2003). *Речник по психология*. София: Издателство 2003.
- Джонев, С., & Димитров, П. (2014). *Организационно консултиране. Мениджмънт. Управление на човешките ресурси* (Том 1). София: Ей Джи Би Консултинг.
- Илиева, С., & Бурлянова, В. (2014). Емоционалната интелигентност и бърнаут при учители в мултикултурна училищна среда. *СБОРНИК НАУЧНИ ДОКЛАДИ ОТ VII НАЦИОНАЛЕН КОНГРЕС ПО ПСИХОЛОГИЯ СОФИЯ* (31.10.–2.11.2014 г.). Съст. С. Джонев, П. Димитров, Н. Матеева. София: Процентски център ЛМ ЕООД, с. 642–653.
- Кардашева, А. (2012). *За емоционалната интелигентност и индивидуалните различия на българите*. София: Ковачев.
- Костадинова, И. (2013). Дефиниране на категориите „емоционална и социална интелигентност“ за целите на практикоприложни изследвания. *Научни трудове на Русенския университет* (Том 52), 5.1., с. 84–89.
- Петрова, Д. (2016). *Стилове на учене и емоционална интелигентност в организация с доброволчески характер* (Непубликувана дипломна работа). София: ФФ, СУ „Св. Кл. Охридски“.
- Янкулова, Й. (2012). *Педагогическа психология*. София: Парадигма.
- Arizeta, A., Balluerka, N., Gorostiaga et al. (2016). Classroom emotional intelligence and its relationship with school performance. *European Journal of Education and Psychology*, 9, 1–8. (онлайн). (прегледан 03.09.2017), <http://dx.doi.org/10.1016/j.ejeps.2015.11.001> 1888-8992.
- Behera, A. (2016). Understanding Emotional Intelligence in Educational Context. *International Journal of Humanities and Social Science Invention*, 5 (2), 17–28.
- Gardner, H. (1983). *Frames of mind*. New York: Basic Books.
- Goleman, D. (1998). *Working with emotional intelligences*. New York: Bantam Books.
- Hunt, J. (1961). *Intelligence and experience*. New York.
- Jennings, P. A., & Greenberg, M. T. (2009). The prosocial classroom: Teacher social and emotional competence in relation to student and classroom outcomes. *Review of Educational Research*, 79 (1), 491–525. (онлайн). (прегледан 15.05.2015) <http://dx.doi.org/10.3102/0034654308325693>.
- Johnson, G.D. K. (2008). Learning styles and emotional intelligence of the adult learner. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 30, 1461–1466.
- Moos, R. H., & Trickett, E. J. (1987). *Classroom environment scale manual* (2nd ed.). Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
- Neisser, U. (1967). The concept of Intelligence. *In Human Intelligence*.
- Pekrun, R., Goetz, T., Titz, W. & Perry, R. P. (2002). Academic Emotions in Students' Self-regulated Learning and Achievement: A program of Qualitative and Quantitative Research. *Educational Psychologist*, 37 (2), 91–105.

- Ruthig, J. C., Perry, R. P., Hladkyj, S., Hall, N. C., Pekrun, R., & Chipperfield, J. G. (2008). Perceived control and emotions: Interactive effects on performance in achievement settings. *Social Psychology of Education*, 11, 161–180. (онлайн). (прегледан 15.05.2015) <http://dx.doi.org/10.1007/s11218-007-9040-0>.
- Ruthig, J. C., Hladkyj, S., Hall, N.C., Pekrun, R. & Perry, R.P. (2002). Profiling voluntary course withdrawal among college students: A longitudinal study with motivational implications. *Annual meeting of The American Educational Research Association*, New Orleans, USA.
- Salovey, P., & Mayer, J. D. (1989/1990). Emotional intelligence. *Imagination, Cognition, and Personality*, 9, 185–211.
- Sternberg, R. J. (1985). Human Intelligence. The model is the message. *Science*, 230, 1111–1118.
- Sternberg, R. J., & Detterman, A. P. (1986). Social Intelligence and decoding skills in nonverbal communication. *Social Cognition* 2, 168-92.
- Thorndike, E. L. (1920). Intelligence and its uses. *Harper's Magazine*, 140, 227–235.
- Watson, D. (2000). *Mood and temperament*. New York: Guilford Press.
- Wechsler, D. (1981). *Manual for the Wechsler Adult Intelligence Scale – Revised*. New York: Psychological Corporation.
- Ziegler, C. (2001). *Analysis of emotions, personality variables, social environments, and drop-out rates in university students*. Munich: University of Munich.

ЕМПАТИЯ И СЕМЕЙНО ФУНКЦИОНИРАНЕ

Росица Йорданова Йорданова

[Авторката е докторант в задочна форма на обучение, зачислена през 2017 г. Разработва дисертация на тема „Семейно функциониране и просоциално поведение в юношеска възраст“.]

Анотация. Настоящият доклад очертава водещите дефиниции на емпатията в научната литература. Емпатията е онова явление, което е в тясна взаимовръзка с успешната адаптация на индивида в обществото, позитивната комуникация и ефективните междуличностни отношения. В допълнение са посочени основните характеристики на някои от най-популярните модели за семейно функциониране, в чиято концепция се търси присъствието на емпатията. В заключение се посочва, че поставена в системен контекст емпатията повлиява някои от аспектите на семейното функциониране.

Ключови думи: емпатия, функциониране, симпатия, психология, семейство, комуникация, кохезия, адаптация

EMPATHY AND FAMILY FUNCTIONING

Rositsa Yordanova Yordanova

Abstract. This following work outline the leading definition of empathy in scientific literature. Empathy is a phenomenon which is tightly connected to successful adaptation of the individual, positive communication and effective interpersonal relationships. Additionally, main characteristics of some popular family functioning models are listed. In this context empathy is sought. In conclusion, empathy within systemic framework has an impact on some family functioning aspects.

Keywords: empathy, functioning, sympathy, psychology, family, communication, cohesion, adaptation

Въведение

Като човешки същества ние се раждаме във връзка. През остатъка от живота си ние сме отново във връзки – кооперативни, приятелски, любовни, семейни. Това очертава необходимостта от разбиране вътрешните състояния на

другите и от придаване на индивидуално значение и смисъл на поведението им в конкретен контекст.

Терминът „емпатия“ за първи път е въведен в полето на психологията, като днес има широко приложение. Използва се както от експерти в областта на благополучието и щастието, от духовни и религиозни водачи, така и от социални активисти, политици и хора на бизнеса. Според Krznaric съществуват три основни фактора, които обясняват популярността на емпатията.

Като първи фактор той посочва новите изследвания в областта на невронауката, еволюционната биология и поведенческата психология. Направените разкрития показват, че способността за емпатизиране е основна човешка черта, която съществува едновременно с присъщите ни егоистични тенденции. Близко 98% от хората са развили способността за емпатизиране, въпреки че много малка част от тях използват пълния си емпатиен потенциал (Krznaric 2015).

Вторият фактор е изведен от изследванията на Goleman, Daniel (1996), които показват, че емпатията е ключово умение за емоционалната интелигентност и заема съществено място в изграждането на отношенията.

И третият произлиза от твърдението на Konrath и колеги (2011) за влиянието на политическите лидери, които подкрепят идеята за справяне с нарастващия дефицит на емпатия у хората.

Поради очертаната широкогледност, в настоящия доклад ще се фокусираме върху факторите, твърденията и изследванията, които поставят емпатията в контекста на психологическата наука като цяло.

В контекста на психотерапията емпатията също има своето значение. Резултатите от изследването на R. Eliat (2011) с 3599 клиенти в терапевтичен процес показват, че емпатията е умерено към силен предиктор за резултата на терапията. Въпреки че според различните школи резултатите за нивата на емпатизиране от страна на терапевта се различават, те се оказват ключови за добрата връзка клиент–терапевт, което пряко влияе върху терапевтичния процес (Elliott 2011).

Изследователски търсения

Настоящият доклад цели да проследи отделните системни школи и модели, поетапно достигайки до общите възгледи за елементите на семейно функциониране. Това ще позволи да се направи бърз обзор за присъствието на понятието „емпатия“ в тях. Същевременно това ще посочи дали да бъдат продължени търсенията в очертаната посока и дали да се извършва последващ дълбинен индивидуален обзор на всяка от тях поотделно.

Така именно се очертават основните области, върху които се фокусира работката: 1) дефиниране на понятието „емпатия“; 2) преглед на системните школи и модели; 3) определяне на елементите на семейно функциониране и 4) проследяване връзката на емпатията с елементите на семейно функциониране.

Емпатия

Според Titchener (1909/2014) и Vittorio Gallese (2003) корените на понятието „емпатия“ се намират в Древна Гърция, където дума *εμπάθεια* (*empathia*) според гръцко-английския тълковен речник означава „физическа привързаност или страст“ (Titchener 1909, 2014; Gallese 2003; Greek-English Lexicon).

През 19. век обаче в хода на философските дебати по естетика в Германия Robert Vischer въвежда концепцията за *Einfühlung* във връзка с изкуството. Впоследствие Theodor Lipps, чието мислене е повлияно от философи като Husserl, Dilthey, Weber и Edith Stein, разширява концепцията от изкуството към идеята за междуличностното разбиране. Той отбелязва, че *Einfühlung* в същността си е отдавна познатата „симпатия“. Американецът Edward Titchener обаче вярва, че двата термина имат различно значение. Тогава той обединява философските идеи за симпатията и теориите за проникновението на E. Cliford и T. Lips и формулира английския термин „емпатия“ (Jahoda 2005).

Съществуват много дефиниции за емпатия почти толкова, колкото изследователи разглеждат този феномен. Автори като Basch посочват, че е недолговима концепция, а други, че е трудно да бъде дефинирана и измервана. Все пак много дефиниции споделят важни характеристики, включително идеята, че емпатията не е единен, а комплексен феномен, съставен от различни суб-умения и системи (Swan, Philip 2015).

Прегледът на литературата показва, че съществуват три основни елемента, включени в емпатийния опит за разбиране ума на другия. Първият е възможността да разбираме намеренията и целите на другите, вторият е възможността да разбираме вярванията и мислите на другите и третият е способността да разбираме чувствата на другите чрез преживяване на емпатия.

В полето на психологията, емпатията е разглеждана като важна човешка характеристика, чрез която един човек идентифицира емоциите и мислите на друг, като същевременно им отговаря с подходящата емоция – начин да предвидиш и да предадеш смисъл на поведението на другия (Cohen 2003).

Редица изследователи в областта на психологическата наука са дали своята дефиниция за емпатията. З. Фройд разглежда емпатията в поведението на терапевта в контекста на психоаналитична сесия „Ние отчитаме психичното състояние на пациента, поставяме себе си в това състояние и се стараем да го разберем, сравнявайки го със своето собствено“ (превод Р. Милева)(Ребер 2002, 105).

Карл Роджърс разглежда емпатията като субективно състояние, в което един човек си представя или преживява какво чувства друг човек, сякаш е на неговото място, но с ясното съзнание, че е „като че ли“. По-късните му формулировки обаче допускат идеята, че емпатията не е състояние, а процес на взаимодействие (Георгиева 2008).

Хайнц Кохут казва: „Емпатията определяме като „интроспекция чрез съ-преживяване” или по-просто казано, като опита на един човек да преживее вътрешния живот на друг, като същевременно запази позицията си на обективен наблюдател” (Кохут 1999, 231).

Wakabayashi дефинира емпатията като „склонността да се идентифицират емоциите и мотивите на другия и да им се отговаря със сходна емоция“ (превод: В. Коун)(Wakabayashi et al. 2006, 929).

Р. Krznaric (2015) говори за емпатията като за „въображаемо действие на влизане в обувките на друг човек, разбиране на неговите чувства и перспективи и използване на това разбиране за ръководене на собствените ни действия“ (превод мой) (Krznaric 2015, 3).

Накратко ще очертаем рамките на видовете емпатия, без да влизаме в детайлите на афективните и когнитивни елементи, които емпатията съдържа. В литературата някои автори (Ginger W. Evans Dorothy L. Wilt Mar. 1998; Alligood, M R. 1992) говорят за два вида емпатия, а други като D. Goleman за три.

Въз основа на направен литературен преглед на изследванията за изкуството на сестринството Alligood, M R. (1992) предлага два вида емпатия: базова/основна и придобита/тренирана. Douglas Hollan и D. Zahavi (2012) говорят за базова и комплексна емпатия.

Dziobek, Isabel, Kimberley Rogers, Stefan Fleck, Markus Bahnemann, Hauke R. Heekeren, Oliver T. Wolf, and Antonio Convit (2008) определят емпатията като мултидименсионален конструктор, който се състои от когнитивни и емоционални компоненти. В съответствие с това редица автори разделят емпатията на емоционална (афективна) и когнитивна (Rogers K, Dziobek I, Hassenstab J, Wolf, Convit A.; Simone G. Shamay-Tsoory; Judith Aharon-Peretz; Daniella Perry; Frans B. M. de Waal; Gerace, A.; Day, A.; Casey, S.; Mohr, P. и др.). Когнитивната емпатия е възможността да разбираме психичните състояния на другия. Афективната емпатия е способността на човек да реагира на менталното състояние на другия с подходяща емоция. Според авторите способността да емпатизираме емоционално е свързана с начина, по който се повлияваме от емоционалното състояние на другия. D. Goleman (2006) разглежда и трети вид емпатия – емпатийната загриженост. Тя се активира тогава, когато има израз на загриженост към друг човек. Виктор Шапарь (2004) от руската школа говори освен за емоционална и когнитивна и за предикативна емпатия – способността да се предвидят емоционалните реакции на другия в определена ситуация.

А. Goldman (2009, 2011) изказва хипотезата, че имайки повече от един компонент, емпатията притежава и повече от едно нива – висша и нисша емпатия. За Goldman „нисшата“ емпатия е отговорна за разпознаването на емоциите на другите, като търси отговор на въпроса „Какво преживява другия?, а „висшата“ – с въображаемо изграждане на психичните и телесни преживявания на другия, като отговаря на въпроса „Защо?“ (Коун 2017).

Фамилна системна теория

Фамилният системен подход акцентира на семейния контекст и начина, по който той взаимодейства с по-общия контекст – на обществото и културата. Според Лин Хофман, когато разглеждаме семейството като система, виждаме една цялост, съставена от отделни елементи, които непрестанно си взаимодействат, запазвайки целостта. Във фамилната системна терапия това се нарича „хомеостаза“ и се смята за основна характеристика на всяка система. Понятието означава, че системата винаги се стреми да се запази и да не се разпадне.

Наред с „хомеостазата“ системният подход дава своя принос като предлага и нов модел за разбиране на системните отношения – циркулярността (Маринова 2011).

Направлението на системната фамилна терапия е представено от школи като трансгенерационната, стратегическата, структурната, системната Миланска и пост-Миланска (Дюлгерова и др. 2008). Като всяка една от тези теории разглежда системата с акцент върху определени нейни аспекти. Така например в трансгенерационната теория на Боуен важно място заемат понятия като „емоционална диференциация“, „триангулация“, „семейна проекция“ и „емоционално скъсване“. Стратегическата школа е с фокус върху комуникацията, докато структурната, чийто основател е Салвадор Минучин обръща внимание на границите, свързаността и йерархията в системата. Миланският и пост-Миланският подход се фокусират най-общо казано върху наратива, който системата съставя. Настоящият доклад няма за цел да опише същността на тези теории, тъй като поетапното им представяне би изисквало специално внимание.

Поради разнообразието от школи, подходи и направления, предлагащи перспектива за разбиране на системите, ще се насочим към моделите, които обединяват конструкти от всички тях. Изложените по-долу теоретични модела са подбрани на база предлаганите от тях измерими конструкти на семейно функциониране, в които хипотетично да се обследва присъствието на емпатията.

1. Beavers System Model of Family Functioning

Beavers System Model е разработен на база 25-годишни клинични наблюдения както на здрави, така и на дисфункционални семейства. Този модел изследва връзката между семейните функции и напрежението в семейната система (Crane et al. 2005).

Двете основни дименсии в модела на Бийвърс са семейната компетентност и семейният стил. Семейната компетентност се отнася до структурата на семейството, наличната информация и адаптивната гъвкавост на системата. Колкото по-отворена е семейната система, толкова повече информация получава от външния свят, и толкова повече се подпомага поддържането на структурата и гъвкавостта ѝ както и способността да се справя със стресови ситуации. Размерът на компетентността варира от оптимално до адекватно, средно

и гранично до тежко дисфункционално. Според другата дименсия семейният стил се отнася до качеството на семейните интеракции и изследва къде семействата изпитват по-висока степен на удовлетвореност – от семейството или от външния свят. Това очертава двата края на континуума – центробежен и центростремителен. Според Бийвър оптималните семейства попадат в средата на континуума, т.е. изпитват удовлетворение както от семейството, така и от външния свят. С отпадането в някой от двата края на континуума семейството става дисфункционално. Взаимното включване на двете дименсии води до появата на девет вида семейни групи, от които три са функционални и шест са дисфункционални (Beavers 2000).

2. Circumplex Model of Family Functionin

Моделът на Олсън се фокусира върху три централни дименсии на брачни и семейни системи: кохезия, гъвкавост и комуникация. Основната хипотеза в този модел е, че балансираната двойка и семейна система обикновено са по-функционални в сравнение с небалансираните системи (Olson, David H. 2000).

Кохезията е емоционалното свързване, което семейните членове имат (Olson, Gorall 2003). Според Frisad (1986) то включва понятията: „емоционална връзка“, „семейни граници“, „коалиции“, „време“, „пространство“, „приятели“, „вземане на решения“, „интереси“ и „отдых“.

Anderson и Gavazzi (1990) определят гъвкавостта като качеството и изразяването на лидерство и организация, ролевите взаимоотношения и връзката между правилата и преговорите. Комуникацията според двамата автори включва позитивните комуникативни умения, използвани в двойката или в семейната система (Anderson, Gavazzi 1990).

Счита се, че кохезията и гъвкавостта са върху криволичещ континуум от вплетеност до отдалеченост (за кохезията) и ригидност до хаотичност за гъвкавостта. Оптималното функциониране е това, при което има балансирана нива на кохезия и гъвкавост. Попадайки в края на континуумите, семейството става дисфункционално (Craddock 2001).

3. McMaster Model of Family Functioning (MMFF)

Теорията на MMFF е предложена от Epstein през 1987 г. Той разглежда процеса на семейната система като ядро и изказва предположението, че основната функция на семейството е именно да осигури подходяща среда и условия за развитие на отделните семейни членове в различни аспекти от индивидуалното им функциониране – физически, психологически, социални и др. За да изпълни това обаче, системата е изправена пред необходимостта първо да изпълни редица задачи – базови (материални нужди), задачи на развитието и кризисни задачи (Crane et al. 2005).

Epstein отбелязва, че MMFF се опитва да интегрира системната теория, използвайки концепциите на комуникативната теория, теорията на ученето и транзакционния подход.

Този модел използва пет ключови компонента в подпомагането на работа-

та със семейства: 1). Частите на семейството са свързани помежду си. 2) Една част на системата не може да бъде разбрана изолирано от останалите части на системата. 3) Семейното функциониране е повече от сбора от частите на системата. 4) Семейната структура и организация са важни при детерминиранието на поведението на отделните семейни членове. 5) Транзакционните патерни на семейната система участват в оформянето на начините на поведение на отделните семейни членове (Epstein et al. 1978).

Тази теория разглежда шест основни области на влияние на семейството: 1. Решаване на проблеми. За да се поддържа семейната функция, семейството решава проблеми, които застрашават хомеостазата. 2. Комуникация. 3. Семейни роли. 4. Афективен отговор. 5. Афективна включеност. 6. Поведенчески контрол.

Дотук описаните теоретични модели показват, че елементите на семейното функциониране, акцентирани в посочените модели, до голяма степен не се прекриват. Това налага повторно стесняване на перспективата чрез очертаване на общата пресечна точка за елементите на семейното функциониране между отделните модели.

Ще се опрем на предложения опит от D. Crane и колеги за разбиране на фамилното функциониране. За целта той предлага няколко дименсии: фамилна структура, фамилна комуникация, адаптивност, кохезия и решаване на проблеми. Семейната структура се отнася до семейната цялост, броя на членовете в домакинството, броя на братята и сестрите и ранга на сиблингите. Семейната комуникация се отнася до набора от норми, като регулира обмена на информация между неговите членове.

Авторите определят като най-широко подчертаните дименсии на семейното функциониране в литературата на системната терапия адаптивността и кохезията. Семейната адаптивност се отнася до способността семейството да променя своята функционална структура, когато се появят промени в рамките на семейството или от външната среда. Семейното сближаване отразява степента, до която семейните членове са свързани и ангажирани един с друг. В допълнение изследователите в областта на семейното функциониране говорят и за аспекта „решаване на проблеми“. Това е способността на семейството да разреши проблема, същевременно поддържайки ефективно семейното функциониране. Емоционалният тон в семейството е репрезентация на способността на семейството да насърчава експресията и да отговаря на тази емоция на отделния семеен член. Решаването на проблеми и емоционалният тон са свързани с подобряването на семейното функциониране (Crane et al. 2005).

Така очертаните елементи на семейно функциониране ни карат да се замислим за начина на търсене на присъствието на емпатията в тях: като вътрешна способност или като контекстуално обусловена?

В литературата емпатията често е разглеждана като „вътрешна способност“, която има своя специфичен път на формиране и развитие, който намира

своето обяснение с теорията на привързаността, а „ученето“ се случва чрез опита. В опит да мислим циркулярно следва да потърсим и отговор на загатнатия по-рано въпрос: контекстът влияе ли върху изразяването на емпатия?

Paul Swan & Philip Riley (2015) казват, че изразяването на емпатия може да е както спонтанно, така и в зависимост от контекста. От една страна, хората често възприемат вътрешните състояния на другите рефлексивно и извън съзнанието. Тук репрезентациите за собствените и за таргетираните действия съвпадат напълно. Формите на имитация често отговарят на критериите за автоматична обработка.

Двамата изследователи допълват, че има случаи, в които невинаги човек емпатизира автоматично/спонтанно. Вместо това емпатийните процеси са дълбоко контекстуални – характеристики на ситуацията на наблюдаващия, преживявания и взаимовръзки към цели, системно променят преживяването за емпатия (Swan, Riley 2015).

Емпатията е конструктор в процеса ментализация. Фоаги и колеги (1991) въвеждат концепцията като мислене и чувстваване за преживяването в един и същ момент. Те допълват, че възможността да мислим за нашите чувства, докато ги преживяваме, е есенцията на регулацията и контрола върху емоционалните ни състояния. И емпатията, и ментализацията изискват разбиране на менталните и емоционални състояния на другия, но емпатията в допълнение предполага споделяне на емоционалния опит на другия (Swan, Riley 2015).

Обсъждане

Емпатията като теоретична постановка и индивидуална способност съществува в пряка връзка с процеса на комуникация. Колкото по-адекватен е емпатийният отговор спрямо преживяването на другия, толкова по-осезаемо е преживяването му, че е разбран. Същевременно се подобрява усещането за принадлежност и свързаността към система. Те водят след себе си повишаване на кохезията в семейството и възможността за ефективно справяне с проблеми.

Опирайки се на директната връзка, която откриваме между емпатията, семейната комуникация и кохезията, нивото на адаптивност на системата също зависи от способността за емпатизиране на отделните нейни членове. Така например способността ни да се „адаптираме“ към преживяването на другите, да му отговорим по подходящ начин и да придадем смисъл на неговото поведение, повишава гъвкавостта на индивидуалните граници. Това прави индивида по-адаптивен към промените. Разбира се, добрата емоционална регулация на отделните елементи на подсистемите не прави автоматично цялата система адаптивна.

Макар че не говорят конкретно за връзката на емпатията със семейното функциониране, системните теории и модели говорят за дисфункция, за променено семейно функциониране. Разгледаната по-горе взаимовръзка ни дава

основание да допуснем, че способността за емпатизиране на семеен член има отношение и влияе на поне един от елементите в семейното функциониране, разгледани по-горе – фамилна структура, фамилна комуникация, адаптивност, кохезия и решаване на проблеми. Промяната в способността за емпатизиране на елемент от системата (поради травма, кризисна ситуация, нов етап от жизнения цикъл) внася различие, което води до промяна във функционирането на семейството. Докато системата търси начин как да върне хомеостазата, извършва нови поведения, различни от обичайните, чийто обхват варира широко. Това дава основание за последващо по-дълбинно търсене на присъствието на отделните елементи на емпатията в системните теории.

Комплексността на емпатията като проявление и съдържание е основание понятието да бъде разгледано и от развитийна перспектива, т.е. кое допринася за развитието на тази вътрешна способност. В контекста на настоящата разработка и базирайки се на твърденията на редица автори (Krznaric 2015, Goleman 1996, Goldman 2009 et. al), че емпатията е естествено присъстваща в човешките отношения, насочваме изследването по посока влиянието на отделните елементи на семейното функциониране върху способността за емпатизиране. Това очертава широко поле за по-нататъшно научно изследване, включващо както теоретичен обзор на съществуващите теоретични постановки и емпирични изследвания за влиянието на семейното функциониране върху развитието на емпатията, така и контекстуалното значение на наблюдаваните проявления.

Заклучение

Емпатията се определя от теоретици и изследователи като индивидуално преживяване, което обаче намира своя израз в контекста на отношенията. Като такава, както видяхме, емпатията е основен „инструмент“ за разбиране ума на другия, за разбиране смисъла на неговите поведения и за повишаване на емоционалната респонзивност.

Така с основание в контекста на настоящата разработка може да се заключи, че емпатията като част от междуличностните взаимоотношения дава своето отражение върху аспектите на семейното функциониране, повлиявайки комуникацията, справянето с проблеми, семейната кохезия и адаптация.

ЛИТЕРАТУРА

- Георгиева, Росица. (2008). *Емпатията – необходима или достатъчна за терапевтичната промяна*. Н .с . I ст., Институт по психология – БАН.
- Голман, Даниъл. (2000). *Емоционална интелигентност*. София: Кибеа.

- Дюлгерова, Мариета, Златка Михова, Зоя Михайлова, Румен Георгиев, Милена Жекова, Камелия Ханчева. (2008). *Обучение и практикуване на фамилната терапия в България – стандарти и дилеми*. E-book. София. <https://bjop.files.wordpress.com/2008/10/marieta-diulgerovazlatkamihovazoiamihailovarumengeorgiev.pdf>.
- Коун, Виолета. (2017). *Емпатия и родителски стил при студентите в България и САЩ*. Доктор, СУ „Св. Климент Охридски“.
- Кохут, Хайнц. (1999). *Как лекува анализата*. София: ЛИК.
- Маринова, Валентина. (2011). *Структура и функции на семейства с дете, употребяващо психоактивни вещества*. Доктор, СУ „Св. Климент Охридски“. Педагогически факултет. Катедра теория на възпитанието.
- Ребер, А. (2002). *Оксфордский толковый словарь по психологии*.
- Шапарь, Виктор. (2004). *Словарь практического психолога*.
- Anderson, Stephen, A., and Stephen M. Gavazzi. (1990). A Test of the Olson Circumplex Model: Examining Its Curvilinear Assumption and the Presence of Extreme Types. *Family Process* 29 (3): 309–24. doi:10.1111/j.1545-5300.1990.00309.x.
- Beavers, R, and R B Hampson. (2000). The Beavers Systems Model of Family Functioning. *Journal of Family Therapy* 22 (2): 128–43. doi:Doi 10.1111/1467-6427.00143.
- Craddock, Alan E. (2001). Family System and Family Functioning: Circumplex Model and FACES IV. *Journal of Family Studies* 7 (1): 29–39. doi:10.5172/jfs.7.1.29.
- Crane, D. Russell, So Wa Ngai, Jeffrey H. Larson, and McArthur Hafen. (2005). The Influence of Family Functioning and Parent-Adolescent Acculturation on North American Chinese Adolescent Outcomes. *Family Relations* 54 (3): 400–410. doi:10.1111/j.1741-3729.2005.00326.x.
- Dai, Liangtie, and Lingna Wang. (2015). Review of Family Functioning. *Open Journal of Social Sciences* 3 (3): 134–41. doi:10.4236/jss.2015.312014.
- Elliott, Robert, Arthur C. Bohart, Jeanne C. Watson, and Leslie S. Greenberg. 2011. “Empathy.” *Psychotherapy* 48 (1): 43–49. doi:10.1037/a0022187.
- Epstein, Nathan B., Duane S. Bishop, and Sol Levin. (1978). The McMaster Model of Family Functioning. *Journal of Marital and Family Therapy* 4 (4): 19–31. doi:10.1111/j.1752-0606.1978.tb00537.x.
- Folkman, Susan. (1984). Personal Control and Stress and Coping Processes: A Theoretical Analysis. *Journal of Personality and Social Psychology* 46 (4): 839–52. doi:10.1037/0022-3514.46.4.839.
- Krznicar, Roman. (2015). *The Empathy Effect: How Empathy Drives Common Values*. E-book. Social Justice and Environmental Action. <https://www.foe.co.uk/sites/default/files/downloads/empathy-effect-roman-krznicar-76075.pdf>.
- Mccubbin, Hamilton I. (1979). Integrating Coping Behavior in Family Stress Theory. *Journal of Marriage and Family* 41 (2): 237–44. doi:10.2307/351693.
- Moos, Rudolf H. (2002). The Mystery of Human Context and Coping: An Unraveling of Clues. *American Journal of Community Psychology* 30 (1): 67–88. doi:10.1023/A:1014372101550.
- Nicole Maria Catharina van As. (1968). *Family functioning and child behavior problems*. Nijmegen.

-
- Olson, David. (2000). Circumplex Model of Marital and Family Systems. *Journal of Family Systems* 22: 144–67. doi:10.1111/1467-6427.00144.
- Olson, D. H, and D M Gorall. (2003). Circumplex Model of Marital and Family Systems. In *Normal Family Processes*. http://www.facesiv.com/pdf/circumplex_article.pdf.
- Rogers K, Dziobek I, Hassenstab J, Wolf OT, Convit A (2007). *Who cares? Revisiting empathy in Asperger syndrome* (PDF). *J Autism Dev Disord*. 37 (4): 709–15.
- Swan, Paul, and Philip Riley. (2015). *Social Connection: Empathy and Mentalization for Teachers*. *Pastoral Care in Education* 3944 (October): 1–14. doi:10.1080/02643944.2015.1094120.
- Titchener E.B. (1909/2014) *Introspection and empathy Dialogues in Philosophy, Mental and Neuro Sciences* 2014; 7: 25–30.

ОТНОСНО ПРОБЛЕМА ЗА ЗАЩИТНИТЕ МЕХАНИЗМИ

Светослав Борисов Карабельов

[Авторът е докторант в редовна форма на обучение, зачислен през 2016 г.
Разработва дисертация на тема „Защитни механизми на личността,
справяне със стреса и удовлетвореност от работата“.]

Анотация. Не един и два са случаите, в които изследователи от областта на психологията се обръщат към художествената литература. Правят това, за да илюстрират по-добре определено явление. Самият Зигмунд Фройд нерядко в текстовете си е изразявал своята признателност към големите майстори на словото, които успяват чрез своите герои в произведенията си да пресъздадат по най-достовоерен начин някои психологични феномени. Защитните механизми са едно от най-значимите открития на З. Фройд. Дъщерята на З. Фройд – Ана Фройд – продължава психоаналитичния интерес към защитните механизми, превръщайки съответната област в една от основните за работата си. Чрез настоящия доклад ще представим някои примери от художествената литература, на които сме попадали и които илюстрират действието на психичната защита. Чрез тези примери създадохме методика и проведохме изследване, чиито резултати съпоставихме с получените данни от паралелна диагностика с утвърден инструментариум за защитни механизми.

Ключови думи: защитни механизми, художествена литература, психоанализа

THE CHALLENGE OF FICTION ON PSYCHOLOGY ABOUT THE PROBLEM OF DEFENCE MECHANISMS

Svetoslav Borisov Karabelyov

Abstract. Not one or two are the cases where psychology researchers turn to the fiction. They do this as they have found inspiration for their discovery in some text, and as a reference to illustrate a better-defined phenomenon. Sigmund Freud himself has often expressed his gratitude to the great masters of the word, who through their heroes succeed in reproducing in some of the most reliable ways some psychological phenomena. Defence mechanisms are one of the most significant discoveries of S. Freud. Freud's daughter, Anna Freud, continues the psychoanalytic interest on the defence mechanisms, turning the field into one of the main areas for her work. Through this report we will present some examples from fiction that we have encountered and that illustrate the effect of psychic defence. Through these examples, we created a methodology and conducted a study, the results of which we compared with the obtained data from parallel diagnostics with approved instrument for defence mechanisms.

Keywords: defence mechanisms, fiction, psychoanalysis

Увод

През 1922 г. Мориц Шлик слага началото на събирания във Виенския университет, които продължават до 1936 г., и остават в историята под името *Виенски кръг* (Stadler, F., 1997). Събиранията се посещават от около 30 учени, предимно философи от Виенския университет, като първоначалният повод е дискусии и беседи върху *Логико-философски трактат* на Лудвиг Витгенщайн. Впоследствие, през годините, учените дискутират всякакви проблеми от областта на философията, като опорна нишка си остава философията на Витгенщайн.

През 1927 г. виенските учени решават да поканят самия Витгенщайн на своите дискусии, като той приема. На съответния семинар отново всеки един след друг дискутират различни проблеми. Идва ред и на Витгенщайн да говори. Тогава той става, завърта си стола, изважда от самото си *Гитанджали* на Рабиндранат Тагор и се зачита – на себе си, наум. През 1996 г. в едно немско списание Питър Френч публикува статия, озаглавена *Защо Витгенщайн зачете Тагор на Виенския кръг?* (French, P., 1996).

Той зачита, защото няма как да е имало някога и няма как да има в бъдеще учен, достатъчно проникателен и достатъчно признателен, който да не обръща поглед към всичко онова, подарено ни от писатели, поети, мистици и мислителци, въобще хора, достигнали по един или друг начин до истини, предали ги чрез думите и словата си.

Геният Зигмунд Фройд е категоричен: *... писателите са ценни съюзници и техните прозрения трябва високо да се ценят, защото обикновено те знаят твърде много за нещата между небето и земята, за които нашата школка мъдрост не е и сънувала. В психологията те дори далеч са ни изпреварили, нас, обикновените хора, тъй като черпят от извори, все още останали неразкрити за науката ...* (Фройд, З., 2017).

I. Защитните механизми и писменото творчество

1. Позициите на психолози за възможностите на литературата

Зигмунд Фройд често е изтъквал факта, че големите майстори на словото, писателите, поетите, мистиците и т.н. много често, благодарение на високата си сензитивност, предшестват научните открития, като интуитивно ги описват в творбите си – в романи, стихосбирки, есета (Фройд, З., 1991; 1997; 1998; 2013; 2014; 2017). Гениалният психоаналитик – признателен на своите предшественици – поддържа тезата, че основните теми на неговите теории са извлечени от прозренията на поетите и писателите и цитира често гръцките трагичи, Гьоте, Хайне, Шекспир, Ницше. Когато драматургът Ленорман посещава З. Фройд в работния му кабинет, Фройд му показва трудовете на Шекс-

пир и на гръцките трагички по рафтовете, и заявява: *Тук са моите учители* (Lenormand, H. R, цит. по А. Еленбергер, 2006).

Твърде прозорливо Хайнц Кохут обръща внимание на факта, че писателите и поетите понякога могат да изразяват психологични истини по-уместно и в определени граници по-релевантно, отколкото учените са способни да го направят (Кохут, Х., 1999), а думите на Юлия Гипенрайтер са, може би, още по-показателни: в която и да е психологическа лаборатория никога няма да бъде възпроизведена човешката съдба така, както го прави художествената литература (Гипенрейтер, Ю. Б., 1998).

На механизма, по който се случва претворяването на психичното достижение от страна на твореца, обръща внимание Никола Атанасов (предговор към З. Фройд, 2017): писателите и поетите насочват вниманието си върху собственото си несъзнавано, долавяйки възможността за неговото развитие. Вместо да потиснат чрез съзнателна критика тази възможност за развитие, те ѝ дават художествен израз. И не е необходимо творецът да познава законите, по които се движи несъзнаваното, нито дори да ги разбира, тъй като вследствие толерантността на неговата интелигентност, те се съдържат въплътени в творбите му.

2. Защитни механизми и интуитивни допускания в писменото творчество за тяхното съществуване

Едно от най-големите достижения на психоанализата са защитните механизми, защото точно тя – в лицето на своя създател Зигмунд Фройд – първа дава системен и научен обяснителен принцип за същността и особеностите на психичната защита. Началото в тази посока се случва през 1894 г., когато в *The Neuro-Psychoses of Defence* (Freud, S., 1962) З. Фройд използва понятието за *защита*, а окончателно формулира възгледа си за същото през 1926 г. в *Inhibitions, Symptoms and Anxiety* (Freud, S., 1990) като всички техники, до които прибегва Азът в конфликти, можещи да доведат до невроза. Психоаналитично обучена от баща си, Анна Фройд, насочвайки клиничния си и теоретичен интерес към психичната защита, издава през 1936 г. един от основните си трудове – *Егото и защитните механизми* (Фройд, А., 2017), където чрез примери от практиката си онагледява специфичността в проявите и динамиката на психичните защиты, допълвайки споменатото вече определение на Зигмунд Фройд с уточнение за характера на конфликтите (срещу които се надигат защитните механизми) – породен от представителите на инстинктите и свързаните с тях афекти.

Разбира се, към днешна дата защитните механизми не са обект на интерес единствено в психоанализата. Теории и проучвания върху тях правят представителите на нейните модификации (Klein, M., 1932; Kohut, H., 1971; Reich, W., 1972), а също и на хуманистичното (Шулц, Д., 2004), когнитивното (Мадолев, В., 2006; Kreidler, H., Kreidler, S., 1972), социалното (Иванов, П., 2007) и други

направления в психологията и дори във философията (Николова, В., 2006).

Можем да опишем защитните механизми като несъзнавани автоматични психични конструкти, имащи за цел да възпрепятстват осъзнаването на тревожещи индивида чувства, мисли, намерения за или следствия от поведение, неприятни преживявания от конфликти или събития и случки, имащи стресогенен и/или фрустриращ характер.

Ще представим няколко откъса от текстове, чрез които, вероятно, авторите са изразили своето усещане за феномена на психичната защита.

През 1884 г. се появява романът на Александър Дюма-баща *Граф Монте Кристо*. В момента, в който отмъщението на графа застига в пълни размери кралския прокурор Вилфор, *душевното крушение* на последния авторът описва чрез специфични регресионни модели: крещене, бурен и неадекватен смях, безцелно тичане (Дюма, А., 1987). Няколко социално-психологически изследвания правят опит за систематизирано описание на регресионните форми на защита (Зимбардо, Ф., Ляйппе, М., 2000; Bull, R., Ramsey, N., 1998): сред последните спадат и набелязаните от Дюма.

Ако тръните изсмукват водата на твоята съзнателност, как ще отгледаш зрял плод? пита суфи поетът Руми в главното си произведение *Маснави*, писано през 13. в. (Руми, 2006). Несъзнаваната природа на защитните механизми е може би единствената допирна точка във възгледите на различните изследователи относно същността на психичната защита (Бренър, Ч., 1999). Не се отрича потенциалът за градивност на несъзнаваното (Юнг, К., 2001), но се приема, че съзнателните подходи при различните човешки дейности и в различните ситуации са по-конструктивни (Фром, Е., 2001; Jourard, S., 1974).

През 1916 г. (докато З. Фройд усилено изгражда своята психоанализа) първият неевропеец, носител на Нобелова награда за литература – Рабиндранат Тагор – в стихосбирката си *Залутани птици* реторично пита *Ако затвориш вратите си за всички грешки, откъде ще влезе истината?* (Тагор, Р., 1985). Мощни защити като изтласкването и отрицанието или изкусни като рационализацията могат въобще да не допуснат до съзнанието или да изопчат тревожещата информация (а съответно и да поддържат психичното равновесие), но цената е голяма – обедняване на знанието за себе си, за отсрещния, за света (Бренър, Ч., 1993; Vaillant, G., 1992).

II. Емпирично изследване възможностите на художествената литература за диагностика на психичната защитна система

1. Методология

Цел: да се разкрие характерът на връзката между склонността към защитните механизми и възприемането на проявите на същите в текстове от художествената литература. Откъсите текст са от романи на Елиф Шафак.

Хипотеза: нарастването в склонността към определени защити се свързва преимуществено с неидентифицирането им като такива в примерите от романите на Елиф Шафак.

Основанието за това допускане е, че както склонността към защитните механизми, така в не малко случаи и разгръщащата им се проява, остават далеч от съзнанието на личността. Основната им функция – да се справят с тревожността по несъзнаван начин – може да бъде ефективно изпълнена при поддържане именно на неосъзнатост в изпълнението им. Логично изведено от това изглежда предположението, че идентифицирана защита в съответния литературен пример ще бъде по-слабо разпознаваема като такава или поне няма да бъде сред честия психичен защитен репертоар на изследваното лице.

Методики:

1) *Пет примера на защитни механизми в романите на Елиф Шафак.* Поради невъзможност от гледна точка на изискването за броя страници тук, самите примери ще бъдат накратко преразказани с посочена страница, на която могат да бъдат открити в самите романи. Ограничихме се до пет примера, защото предположихме, в случай че бяха повече, вероятно биха довели до демотивация на ИЛ поради обема на инструментариума. Дори и в този вариант останаха някои непопълнени.

Пример за регресия: Алекс или Искендер – затворник, убиец, открива съкилийника си мъртъв, открива най-близкия си човек тогава починал на сантиметри от себе си. Неадекватен смях, скубане и удряне по себе си, дъвчене и гълтане на една хартиена бележка: такава е първоначалната реакция на Искендер (Шафак, Е., 2012, с. 201–206).

Пример за рационализация: такава откриваме в една сцена от детството на близначките Джамила и Пембе, където двете момичета се радват на хора, хвърлящи монети във *фонтан на желанията*, докато Пембе не изчаква момент, в който няма никой наблизко, награвва набързо всички монети и двете хукват да бягат (Шафак, Е., 2012, с. 44–45). Пред вида на изпитващата вина Джамила, че не просто са откраднали монетите на хората, но са откраднали и желанията им, Пембе ѝ отвръща: *Я не се размеквай Те вече са се разделили с монетите, ние просто ги прибрахме, това е.*

Пример за проекция: една жена, пристигайки за първи път в Истанбул, оплетена в собствените си враждебно-агресивни чувства, прехвърля последните върху града. Резултатът е, че последният се превръща в негостоприемен, враждебен, отхвърлящ, заплашителен и мрачен (Шафак, Е., 2013-а, с.35–36).

Пример за отрицание: краят на *Светецът на неизбежната лудост* е край и на живота на една жена. Тя се самоубива, скачайки от мост. Прави го в Истанбул, родния град на своя мъж, където е отишла на гости с него при роднините му. На няколко метра от нея съпругът ѝ се опитва да я достигне през колите по моста. Гледа я, докато тича, и говори сам на себе си, че тя няма да го направи, че не може да скочи, че няма да се самоубие (Шафак, Е., 2013-б,

с. 302–303).

Пример за отрицание във фантазията: Такава проява срещаме в *Дворецът на бълхите*, където, в една от разказаните в книгата истории, се запознаваме с вдовица, „облагородяваща“ починалия си съпруг и заменяща всичките му негативни черти с приятни и желани от самата нея (Шафак, Е., 2013-а, с. 218–219).

След всеки един от тези примери зададохме три въпроса. Първият въпрос насочихме към чувствата и емоциите, които изследваното лица изпитва след прочитането на текста. С втория въпрос опитахме да потърсим отговор какво – според изследваните лица – изпитва героят. И с третия въпрос – същностният – защо героят от романа реагира по този начин. Отговорът на третия въпрос взехме като критерий за идентифициране на реакцията на героя като защитна или – не от страна на ИЛ. Примерите така подбрахме, че да отразяват класическия вариант в разгръщането на всяка една от петте защиты.

2) Методика за диагностика на защитните механизми – *Life Style Index* – на Р. Плутчик и Х. Келерман. Единодушно определян (Вассерман, Л. И. и др., 2005) за най-адекватен инструмент в диагностиката на защитните механизми, *Life Style Index* е създаден върху основите на психоеволюционната теория на Р. Плутчик и структурната теория за личността на Х. Келерман (Plutchik, R., Kellerman, H., Conte, H., 1979). В оригиналния си вид методиката включва осем скали за диагностика на изтласкване, отрицание, компенсация, проекция, формиране на реакция, интелектуализация, регресия, изместване. Към оригиналния вариант добавихме девет айтема, за да създадем скала *рационализация*. Скалата получи удовлетворителен коефициент (Анастаси, А., Урбина, С., 2001; Ганева, З., 2016; Стоянова, С., 2007) по Алфа на Кронбах ($\alpha = 0,688$), което ни даде възможност да я включим в интерпретирането и да допуснем, че сме осъществили адекватна модификация на оригиналния въпросник.

Изследвани лица: N=87; 56% – мъже, 44% жени; възраст: от 18 до 41 г.; със средно и висше образование. Избрахме лицата така, че да не бъдат психолози или следващи психология, за да избегнем обучителна подготвеност по проблематиката.

Статистически процедури: средноаритметични стойности; корелационен анализ.

2. Резултати и обсъждане

2.1. Склонност към защитни механизми при изследваните лица

Съответната склонност проверихме чрез извеждане на средноаритметичните стойности по получените данни от методиката за диагностика на психичната защитна система – *Life Style Index*. Поради желанието ни да се вместим в определения обем, ще се наложи да изпишем резултатите без таблично пред-

ставяне. В низходящ ред (от най-често прилаганата от ИЛ защита към най-слабо използваната) резултатите са: формиране на реакция ($M=57,44$); отрицание ($M=56,72$); компенсация ($M=56,67$); изтласкване ($M=56,32$); интелектуализация ($M=56,18$); рационализация ($M=56,06$); изместване ($M=54,93$); регресия ($M=54,37$); проекция ($M=54,13$).

От така представените стойности прави впечатление голямото сходство на получените резултати. Налице е една определена изравненост в предпочитанията на защитните стилове у различните изследвани лица към настоящото проучване. Това разкрива разширени възможности за несъзнавано защитно отреагиране, където в едни или други случаи защитната мярка може да бъде различна. Водещо място все пак заема формирането на реакция. Това е защитен механизъм, чрез който предимно агресивни и/или сексуални намерения, желаниа, чувства и тенденции биват отричани, изтласкани и съответно пратени в несъзнаваното, като на тяхно място в съзнанието се „извикват“ точно противоположните им (Романова, Е. С., Гребенников, Л. Р., 1990; Фройд, А., 2017). Така чрез свръхласкателството и свръхлюбезността често се прикриват враждебни тенденции, а агресивни прояви от всякакъв тип маскират сексуални желаниа, копнежи за близост и интимност.

2.1.1. Полът като детерминант на склонността към различни защитни механизми при ИЛ

Регистрират се статистически значими различия в склонността към два от защитните механизми при ИЛ в зависимост от пола: при регресия ($p=0,001$) и проекция ($p=0,006$). Регресия използват повече жените ($M=64,89$) в сравнение с мъжете ($M=41,34$). Към проекцията също по-голяма склонност имат жените ($M=65,86$), отколкото мъжете ($M=46,46$).

2.2. Идентифициране на защитните механизми в примерите от романите на Елиф Шафак

Отново ще опишем средноаритметичните в низходящ ред (от най-разпознаваемата от ИЛ реакция на герой като защитна, към най-неразпознаваемата): регресия ($M=79,43$); отрицание ($M=78,92$); отрицание във фантазията ($M=78,64$); рационализация ($M=76,13$); проекция ($M=75,00$).

Като цяло е налице сравнително сходство във възможността за идентификация на защитната проява от страна на изследваните лица. Това наблюдение корелира положително с данните за това, че макар притежаващи свои отличителни характеристики, защитните механизми имат и относително общ, единен принцип във функционирането си. Последното тълкуваме в насоката, че вероятно ИЛ, носейки знание за единния принцип на защитата, успяват да разпознаят защитното мислене или действие в различните му варианти. Дали

това важи и за собствената най-използвана защита или пък именно тя не бива разпознавана и така да може да продължи да функционира ефективно в саморегулативната система, ще представим в следващата точка.

2.2.1. Полът като детерминант на възможността за идентифициране на защитни механизми

Статистически значими разлики тук се откриват единствено по отношение възможността за идентифициране на отрицанието ($p=0,034$). Примерът на отрицанието е по-достъпен от страна на изследваните жени ($M=86,85$) за идентифицирането му като защитна проява, отколкото от страна на мъжете ($M=68,17$).

2.3. Корелации между склонността към защитни механизми и идентифицирането им в текстове от романите на Елиф Шафак

Тук отсъства корелация, свързана с отрицанието във фантазията (не присъства към *Life Style Index*).

	Пример на отрицание	Пример на регресия	Пример на проекция	Пример на рационализация
Отрицание	-0,063	0,095	-0,072	0,064
Регресия	0,160	0,017	-0,073	-0,034
Проекция	0,210	0,060	-0,029	-0,015
Рационализация	0,038	-0,128	-0,096	-0,098

Таблица 1. Корелационни коефициенти между защитните механизми от диагностичната методика (описани са петте, които са използвани в другата методика) и примерите от романите на Елиф Шафак (в потъмнен шрифт са обозначени отрицателните корелации между съвпадащите защити)

В три от четирите възможни случая са налице отрицателни корелации (макар слаби по сила). Единствено в склонността към регресия и възможността за идентифицирането ѝ като защитна мярка е налице положителна корелация, която също е слаба ($r=0,017$). Тези резултати дават възможност да се приеме, че склонността към определен защитен механизъм се свързва преимуществено с неидентифицирането му като такъв, представен – в случая на изследването – чрез пример от роман на Елиф Шафак (изпълняване целта на изследването и потвърждаване на хипотезата). Става ясно, че ИЛ по-лесно разпознават защити, които те самите не използват често. В същото време, защитата, към която ИЛ имат най-голяма склонност, бива по-трудно разпознаваема, кога-

то им бъде предложена като реакция на герой от текст, а вероятно и когато я срещнат у друго лице в ежедневното си функциониране. За да бъде запазена ефективността, включването и действието на защитния механизъм следва да останат неосъзнати. Саморегулативната ни система се стреми да поддържа тази неосъзнатост и да противодейства в някаква степен на стимулите, имащи потенциал да нарушат това поддържане. В този смисъл появата на такива стимули вероятно се възприема като заплаха. Което, от своя страна, съдейства за автоматичното включване на защитен механизъм в опита за справяне със заплахата. Тази затвореност на кръга в допълнение обяснява намалената възможност на ИЛ да разпознаят собствения най-предпочитан защитен механизъм, срещайки го у героя в текста.

Заклучение

Подкрепяйки твърдението на Гордън Олпорт, че художествената литература има равностойна на останалите научни методи тежест в психологията (Allport, G., 1955), реализирахме нашето изследване, постигайки неговата скромна научна цел и потвърждавайки хипотезата, че между склонността към определен защитен механизъм и възможността за идентифициране на същия в текст от художествената литература съществува обратнопропорционална зависимост.

Смятаме, че предизвикателство към утвърдените въпросници за диагностика на защитните механизми може да бъде разработването и внедряването на инструментариум, включващ текстове от писменото творчество (разбира се, тук не включваме клиничните наблюдения, тъй като *нищо не може да замени тяхната стойност и да достигне тяхната достоверност* Фройд, З., 2017). Разработването на такъв инструментариум може да стане при наличие на относително утвърдени показатели относно особеностите при подобно идентифициране на защитни механизми.

ЛИТЕРАТУРА

- Анастаси, А., Урбина, С. (2001). *Психологическое тестирование*. Москва: Питер.
- Бренър, Ч. (1993). *Психоанализа – основен курс*. София: Отворено общество.
- Бренър, Ч. (1999). *Увод в психоанализата*. София: Планета 3.
- Вассерман, Л. И. и др. (2005). *Психологическая диагностика индекса жизненного стиля*. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский научно-исследовательский психоневрологический институт им. „В. М. Бехтерева”.
- Ганева, З. (2016). *Да преоткрием статистиката с IBM STATISTICS*. София: Елестра ООД.

- Гиппенрейтер, Ю. Б. (1998). Введение в общую психологию. *Курс лекций*. Москва: ЧеРо.
- Дюма, А. (1987). *Граф Монте Кристо*. София: Народна младеж – издателство на ЦК на ДКМС.
- Еленбергер, А. (2006). *Откриване на несъзнаваното*. Плевен: Лега Артис.
- Зимбардо, Ф., Ляйппе, М. (2000). *Социално влияние*. Санкт-Петербург: Питер.
- Иванов, П. (2007). *Приложна социална психология*. Русе: Ахат.
- Кохут, Х. (1999). *Как лекува анализата*. София: Лик.
- Мадолев, В. (2006). *Защитни механизми и когнитивни процеси*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски”.
- Николова, В. (2006). *Матрицата на несъзнаваното*. София: ИК „Петко Венедиков”.
- Романова, Е. С., Гребенников, Л. Р. (1990). *Механизмы психологической защиты. Генезис. Функционирование. Диагностика*. Мытищи: Талант.
- Руми, Маулана Джалал ал-Дин. (2006). *Океанът Руми*. Варна: Зограф.
- Стоянова, С. (2007). *Основи на психологическите измервания. Адаптация на тест*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски”.
- Тагор, Р. (1985). *Избрани творби*. Том 3. София: Народна култура.
- Фройд, А. (2017). *Егото и защитните механизми*. София: Изток-Запад.
- Фройд, З. (1991). *Един спомен от детството на Леонардо*. София: Български художник.
- Фройд, З. (2017). *Изкуство и литература*. София: Колибри.
- Фройд, З. (1998). *Изкуството на психоанализата. Автобиография*. София: Евразия.
- Фройд, З. (2013). *Лекции за въведение в психоанализата*. София: Колибри.
- Фройд, З. (2014). *Психология на несъзнаваното*. София: Колибри.
- Фройд, З. (1997). *Тълкуване на сънищата*. София: Евразия.
- Фром, Е. (2001). *Бягство от свободата*. София: ИК „Захарий Стоянов”.
- Шафак, Е. (2013-а). *Дворецът на бълхите*. София: Егмонт.
- Шафак, Е. (2013-б). *Свещецът на неизбежната лудост*. София: Егмонт.
- Шафак, Е. (2012). *Чест*. София: Егмонт.
- Шулц, Д. (2004). *Психология на растежа. Модели на здравата личност*. София: Наука и изкуство.
- Юнг, К. (2001). *Динамика на несъзнаваното*. Плевен: ЕА.
- Allport, G. (1955). *Becoming: Basic consideration for a psychology of personality*. New Haven: Yale University Press.
- Bull, R., Ramsey, N. (1988). *The social psychology of facial appearance*. New York: Springer-Verlag.
- French, P. (1996). Why Did Wittgenstein Read Tagore to the Vienna Circle? In: *Protosozologie im Kontext* (Ed.), G. Preyer, G. Peter, A. Ulfig. Würzburg: Verlag Koningshausen and Neumann, 241–250.
- Freud, S. (1990). *Inhibitions, Symptoms and Anxiety. The Standart Edition*. New York: Norton, W.W. and Company, Inc.

- Freud, S. (1962). *The Neuro-Psychoses of Defence. The Standart Edition, III*. London: Hogarth Press.
- Jourard, S. (1974). *Healthy personality: An approach from the viewpoint of humanistic psychology*. New York: Macmillan.
- Klein, M. (1932). *The psychoanalysis of children*. London: Hogarth Press.
- Kohut, H. (1972). *The analysis of the Self*. New York: International Universities Press.
- Kreitler, H., Kreitler, S. (1972). The cognitive determinants of defensive behavior. *British Journal of Social and Clinical Psychology, 11*, 259–273.
- Plutchik, R., Kellerman, H., Conte, H. (1979). A structural theory of ego defenses and emotion. In C. E. Izard (Ed.), *Emotions in personality and psychopathology* (pp. 229–257). New York, NY: Plenum Press.
- Reich, W. (1972). *Character analysis*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Stadler, F. (1997). *Studien zum Wiener Kreis*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Vaillant, G. (1992). *Ego mechnisms of defese: A guide for clinicians and researchers*. Washington, DC: American Psychiatric Press.

„НОВАТА“ КАРИЕРА – ВЪЗГЛЕДИ И ДЕФИНИЦИИ

Галя Красиминова Захариева

[Авторката е докторант в редовна форма на обучение, зачислена през 2015 г.
Разработва дисертация на тема „Емоционална интелигентност,
самооценка и кариерно развитие при млади хора“.]

Анотация. Технологичните иновации, глобализирането на бизнеса, структурните и функционални промени в организациите през последните повече от 20 години постепенно променят разбирането и значението на традиционната кариера. Учените в областта на организационното поведение започват да говорят за появата на „нова“ кариера, която е по-гъвкава, многопосочна и мобилна. Тази кариера все по-често излиза извън рамките на конкретната организация и нейното изграждане и управление става приоритетна отговорност на самия човек. Въвеждат се термини като „протеанска кариера“, „кариера без граници“, „интелигентна“, „посткорпоративна“ и „калейдоскопична“ кариера, които целят да опишат как настъпилите промени в икономически и социален аспект в световен мащаб водят до различни възможности за кариерно развитие и нови измерения за кариерен успех.

Ключови думи: кариера, традиционна кариера, многолика кариера, кариера без граници, интелигентна кариера, посткорпоративна кариера, калейдоскопична кариера

THE ‘NEW’ CAREER: PERSPECTIVES AND DEFINITIONS

Galya Krasimirova Zaharieva

Abstract. Technological innovation, business globalization, structural and functional changes in organizations over the last more than twenty years have gradually changed the understanding and meaning of the traditional career concept. Scientists in the field of organizational behavior describe the emergence of ‘new’ career that is more flexible, multidirectional and mobile. This type of career more frequently goes beyond the boundaries of a specific organization and its construction and management become main responsibility of the individual. As a result, new career concepts are introduced by prominent authors and they start to depict career as: ‘protean’, ‘boundaryless’, ‘intelligent’, ‘post-corporate’ and ‘kaleidoscopic’. These new career concepts aim to describe how changes in economic and social terms lead to different career opportunities and new dimensions of career success.

Keywords: career, boundaryless career, protean career, intelligent career, post-corporate career, kaleidoscopic career

Въведение

Кариерата като понятие възниква по време на Индустриалната революция в края на 19. век и се свързва основно с работата на преобладаваща част от населението в големите бюрократични организации, позиционирани в градовете. В тях кариерното развитие следва предвидим път и се свързва с постепенното изкачване на служителите в по-високите нива на организационната йерархия, което осигурява по-високо заплащане, по-висок социален статус и бонуси, обвързани с натрупания стаж в компанията (Savickas, 2000, p. 54). Привързаността към организацията става основен център на личната идентичност и ядро на мрежата от социални контакти на индивида (Collin & Watts, 1996, p. 387). Трудовите отношения се характеризират с лоялност от страна на служителите в замяна на негласно обещание за сигурна работа от страна на организацията (Sullivan & Varuch, 2009, p. 1542).

Този тип бюрократична кариера е преобладаващ през 20. век, но бързото развитие на новите технологии през 80-те и 90-те години на миналия век води до постепенно глобализиране на икономиката чрез възможната комуникация и изпълнение на основни за организациите дейности в реално време. Като резултат възниква висока конкуренция и натиск върху организациите да бъдат по-гъвкави поради непрекъснатите промени. Те търсят нови пазари, нови продукти и начини да намалят разходите си, за да надминат своите конкуренти. Стремят се да реагират бързо и да отговорят на изискванията на своите потребители, като им предлагат по-висококачествени стоки и услуги в сравнение с конкурентните марки (Collin & Watts, 1996, pp. 387–389).

Гъвкавостта на организациите обаче изисква тяхното намаляване и трансформиране, затова вземането на решения се децентрализира, премахват се цели йерархични нива на управление и супервизия, което често е придружено от съкращения на голяма част от персонала. Целта е намаляване на основното ядро от постоянни служители и увеличаване на използването на аутсорсинг услуги и временно наемане на служители за изпълнение на определени проекти. Това позволява на компаниите да се съсредоточат върху основната си дейност, да се учат непрекъснато и да усъвършенстват своята работа (Collin & Watts, 1996, p.389; Sullivan & Varuch, 2009, p. 1542). Като резултат все по-малко компании предлагат „наемане на работа за цял живот“ с ясен кариерен път. Тясно специализираните служители се заменят с работни екипи, в които всеки член изпълнява множество функции. Така става възможно бързото вземане на решения и усвояването на нови умения по време на работа (Savickas, 2000, p. 56).

Съкращенията на служители често водят до „принудително предприемачество“, при което хората създават работа сами за себе си чрез използването на интернет, за да намерят бизнес партньори, да рекламират своите продукти

и да се свързват с доставчици (Sullivan & Baruch, 2009, p. 1543). Промяната на организационната структура от вертикална към по-хоризонтална увеличава броя на временно наетите служители и съответно преходите в кариерата, при които се налага сравнително честа смяна на работодателя. С намаляване на сигурността в работата отговорността за кариерното развитие се прехвърля от организацията към индивида. Това поражда необходимостта от по-голяма самоинициатива и управление на собствената кариера. Работодателите стават „клиенти“ на бъдещите служители и те трябва да се научат да продават своите преносими умения, за да бъдат наети отново на работа след приключване на настоящия им договор. Придобиването на „пригодност за работа“ е новата „сигурност“ на пазара на труда и заменя пожизненото наемане на работа за голяма част от хората (Savickas, 2000, p. 57).

Тези събития променят психологическия договор между организацията и служителите – в замяна на своята работа хората получават възможност да усвоят нови умения, които повишават тяхната пригодност за работа и увеличават техния шанс да бъдат наети от друга организация (Collin & Watts, 1996, p. 391). Кариерните пътища като цяло стават по-неясни, появяват се нови типове кариера и значително се разширява значението на кариерния успех. Вследствие възникват нови възгледи за кариерата, които отразяват настъпилите промени в икономически и социален план (Baruch, 2004b, p. 60) и предлагат нов фокус в практиката на кариерното консултиране, който се премества от избора и търсенето на съответствие с работата в дадена организация към придобиването на умения за справяне с кариерните преходи (Savickas et al., 2009, p. 240), управление на собствената кариера и търсене на смисъла и мястото на работата в личния живот (Savickas, 2000, p. 59).

Дефиниции за кариерата

Терминът „кариера“ произлиза от латински и френски език и означава път, pista за конни надбягвания, бързо движение на хора и животни и начин на действие. В ранните години на 19. век започва да се използва във връзка с определени характеристики на западното общество, а през средата на 20. век с процъфтяването на бюрократичните организации започва да се използва по-широко в научната литература и практиката. Въпреки това конструктът все още не е ясно и еднозначно дефиниран и често се използва взаимозаменяемо с „професионален“ при употреба и на други свързани термини като „развитие“ и „ориентиране“ (Greenhaus & Callanan, 2006, p. 60, p. 62). Така например, когато се говори за „кариерно развитие“ и „професионално развитие“, нерядко се приема, че става дума за един и същ процес, но в действителност кариерното развитие е с по-широко значение и обхваща професионалното.

Най-общо под традиционното понятие за „кариера“ се разбира последователността или сборът от типовете работа (Brown & Lent, 2013, p. 8), профе-

сиите, трудовите позиции, които човек е заемал, и напредъкът в тях. Обикновено се използва по отношение на трудовите биографии на професионалисти и мениджъри. Конструктът се употребява преобладаващо в социологията, трудовата икономика, професионалната, кариерната и трудова психология. Социолозите разглеждат кариерата през перспективата на характеристиките на контекста и тяхното влияние върху работата, докато психолозите акцентират върху това как индивидуалните качества и поведение повлияват посоката на развитие и личната интерпретация на събитията от трудовия живот (Greenhaus & Callanan, 2006, p. 60).

Психолозите най-общо определят кариерата през погледа на индивида, който я гради, като индивидуален „модел на трудова опитност, придобит през жизнения път на човека“ (Baruch, 2004a, p. 3). В тази насока е и дефиницията за кариерата на Артур, Хол и Лоурънс, които я определят като „развиваща се във времето последователност от трудови опитности на човек“ (Arthur, Hall, & Lawrence, 1996, p. 8) Централни за тези определения са индивидуалният опит, свеждане на кариерата до трудовия живот и времето, в което той се реализира.

Традиционното понятие за кариерата се използва и в по-тесен смисъл за означаване избора на определена професия. В този контекст може да се говори за промяна на индивидуалната кариера при преминаване от една професия в друга (Brown & Lent, 2013, p. 8). Друго значение на термина се извежда от английския речник на Оксфорд от 1961 г., в който кариерата се отнася само до тези аспекти на работата, при които „пътят на професионалния живот или работа... позволяват възможности за прогрес и напредък в света“ (Arthur et al., 1996, p. 9). Критиката към тези традиционни възгледи е по отношение на ограниченото използване на термина във връзка изключително с професионалния трудов живот на човека (Patton & McMahon, 2014, p. 4) и с идеята за кариерното развитие като процес на изкачване в организационната йерархия (Brown & Lent, 2013, p. 10).

Поради ограниченията на подобни дефиниции някои автори предлагат терминът „кариера“ да се замени с „трудова живот“ или с „трудова биография“, за да се обхванат по-добре конструктите, които са цел на изследване – работата и времето (Arthur et al., 1996, p. 9) и да се опише последователността от заеманите от човек видове работа, а кариерата като конструкт да се използва за значението, което хората придават на придобития трудов опит (Patton & McMahon, 2014, p. 5). Блушайн предлага да се използва терминът „работа“, тъй като според него кариерата е свързана с избор на определен вид труд, който не всеки човек може да си позволи поради етнически, полови, социални и културни характеристики. Според него кариерата като понятие трябва да се използва при поява на благоприятни възможности за избор на образование и работа, които биха довели до възможност за изграждане на кариера (Blustein, 2011, p. 3).

Според много автори обаче замяната на понятието „кариера“ с друг термин би довело до дисоциация на новите теоретични разработки с натрупаната до момента научна литература, която го използва (Arthur et al., 1996, p. 9). Приема се, че кариерата е добър компромисен вариант при липса на друго понятие, което да е универсално прието от всички професионалисти в областта (Brown & Lent, 2013, p. 9). Освен това все повече изследователи приемат възгледа, че кариерата като понятие се отнася до всеки човек, който работи или активно търси работа (Arnold, 1997, p. 17; Arthur et al., 1996, p. 9). Някои автори дори предлагат неплатеният труд и грижата за близките да се приемат като толкова значими и важни в кариерния живот, колкото и платената работа (Patton & McMahon, 2014, p. 6).

Много учени предлагат разширяване на определението за кариера, като в него се включат различни дейности, житейски роли и видове контекст, свързани с работата. Така например през 1976 г. Супър разглежда кариерата като „последователността от основни позиции, заемани от човека по време на неговия предпрофесионален, професионален и постпрофесионален живот и включва роли, свързани с труда като студент, служител и пенсионер, заедно с допълнителни професионални, семейни и граждански роли“ (as cited in Patton & McMahon, 2014, p. 4). Сходно определение предлага Арнолд, според когото кариерата е „последователност от свързаните с работата на човек позиции, роли, дейности и преживявания“. Според автора кариерата е много по-широко понятие, отколкото се предполага, и може да включва дейности от свободно време, образователни занимания, домашни задачи, семейни роли, ако те са свързани с трудовия живот (Arnold, 1997, p. 16).

В други дефиниции на конструкта се обръща повече внимание на контекста на развитие на трудовия живот като опит за компенсация на доминиращите в психологията определения с индивидуална насоченост. Барук и Розенщайн определят кариерата като „процес на развитие на служителя чрез придобиване на опит и работа в една или повече организации“. Тази дефиниция подчертава индивидуалната и организационна перспектива за кариерата, която принадлежи на самия човек, но нейното планиране и управление често е дело на организацията (Baruch, 2004b, p. 59). По-скорошна дефиниция, предложена от Барук и Съливън описва кариерата като „индивидуалните трудови и други свързани преживявания на индивида в организациите и извън тях, които формират уникален модел от опитности през времето на жизнения път“. Тук акцентът се поставя върху мобилността на индивида по отношение възможна промяна на трудовия статус, работа, работодател или професия и върху личната интерпретация на кариерните събития (Sullivan & Baruch, 2009, p. 1543).

Може да се обобщи, че употребата на термина „кариера“ се използва основно в три смисъла: институционален, обективен и субективен. Под институционална кариера се разбира последователността от свързани работни

позиции, които с изкачване на организационната йерархия повишават притежавания престиж. Обективната кариера се отнася до публично наблюдаемите позиции, които човек заема през трудовия си живот. Субективната кариера може да се разбере само през личната интерпретация (Collin & Watts, 1996, p. 392). Други автори разграничават използването на кариерата от организационна и индивидуална перспектива, като първата може да се каже, че обхваща споменатите по-горе институционална и обективна кариера, а индивидуалната се приравнява до субективната. Като индивидуалната кариера освен придаване на личен смисъл на трудовия живот предполага поемане на отговорност от индивида за планиране и управление на собствената кариера (Korsakiene & Smaliukiene, 2014, p. 423).

С настъпване на технологични, икономически и социални промени в края на 20. век отговорността за кариерата се прехвърля от организацията към индивида и възникват нови възгледи за кариерата (Baguch, 2004b, p. 59; Greenhaus & Callanan, 2006, p. 62), които се стремят да опишат как настъпилите промени влияят върху трудовите очаквания, ценности и модели на поведение. Популярни стават идеите за протеанската (многолика) кариера, кариерата без граници, интелигентната, посткорпоративна и калейдоскопичната кариера. Общото между тези модели е личната инициативност, отговорност и планиране на трудовия живот, както и приемането на субективен възглед за успеха, който не се подчинява на идеята за йерархично изкачване в структурата на организацията, а се свързва с личния смисъл и удовлетворение от извършваната работа.

Протеанска кариера

Дъглас Хол представя идеята си за протеанския тип кариера още през 1976 г. в книгата си „Кариера в организацията“, в която излага възгледите си за появяващ се нов тип кариера, при който отговорността за трудовия живот е на индивида, не на организацията, в която той работи, а водещите ценности са свобода и стремеж към развитие. Основните критерии за успех при тази кариера са субективни и могат да варират в широки граници за разлика от обективните критерии, които се свеждат до заеманата позиция и големина на получаваната заплата.

През 70-те години възгледите на Хол за протеанската кариера остават сравнително пренебрегнати, тъй като по това време доминира идеята за „организационната кариера“, която следва определен йерархичен модел на развитие в стабилна бизнес среда. Петролната криза през 1979 г. обаче слага началото на масово реструктуриране на икономиките в цял свят. Внезапно започват съкращения, структурни и функционални трансформации в организациите, при които се премахват цели нива на управление с цел намаляване на разходите и подобряване на ефективността. Много от компаниите местят основни звена от своята дейност в страни с ниска цена на труда и същевременно търсят нови

пазари. Тези събития, наред с развитието на технологиите през 80-те години водят до глобализиране на икономиката. По това време става ясно, че компаниите, които са намалили или премахнали комплексните бюрократични структури, са тези, които са станали гъвкави и са „оцелели“ на пазара. Така едва през 90-те години на 20. век идеите на Хол за протеанската кариера добиват популярност (Hall, 2004, pp. 4–5).

Според Хол е необходимо понятието за кариерата да бъде освободено от връзката си с работата в конкретна организация и с идеята задължително да се асоцира с платения труд. Названието „протеанска кариера“ идва от името на гръцкия бог Протей, който има способността да променя своята форма (Mirvis & Hall, 1994, p. 369). Същността на идеята за този тип кариера е, че човек трябва да променя и разширява своите знания, умения и способности по начин, който му позволява да се адаптира към променящата се трудова среда. Хората с протеанска кариера ценят свободата си, гъвкави са, непрекъснато учат, търсят вътрешно удовлетворение от работата и са поели отговорност за управлението на собствената си кариера (Sullivan & Varuch, 2009, pp. 1544–1549).

Хол (Hall & Mirvis, 1995, p. 271) дава следното определение за кариерата:

Протеанската кариера е процес, при който управлението е в ръцете на човека, не на организацията. Състои се от всички индивидуални преживявания, образование, обучение, работа в различни организации, промени в професионалната област и др. Протеанската кариера не е това, което се случва на човека, в която и да е организация. Интегративните елементи в живота на човек с такъв тип кариера са кариерните избори, търсенето на начини за самоизява и постигане на личните цели. Критериите за успех са вътрешни (психологичен успех), не външни.

Промяната на дефиницията за кариерен успех идва като резултат на структурните промени в организациите. Липсата на висока организационна йерархия в повечето компании променя посоката на кариерния път. Служителите започват да се местят хоризонтално в различни отдели и да бъдат ангажирани с по-голямо разнообразие от задачи и проекти, което разширява техните познания и умения. Успехът започва да се определя в по-широки граници – време за семейството, свободно време, възможност за участие в обществени дейности, постигане на лични цели, личностно развитие, удовлетворение, качество на трудовия живот (Hall & Isabella, 1985, pp. 10–11).

Голяма част от хората, загубили своята работа след съкращение, започват да се занимават с предприемачество и стават самонаети лица. Други работят на временни договори или започват работа в разрастващите се сектори на услугите и информационните технологии. По-разпространена става и работата от вкъщи, независимо дали е на свободна практика, или като уговорка с компа-

нията, в която човек работи. Според Хол обаче хората, които са принудени да работят по този начин, нямат протеанска кариера, тъй като свободният избор и стремежът към удовлетворение са ключови елементи в нея (Hall & Mirvis, 1995, pp. 270–274).

Множеството промени в организациите водят до ново разбиране за психологическия договор между работодателя и служителя и до необходимост от нови компетентности, които позволяват по-голяма гъвкавост както на организациите, така и на работещите в тях.

Договорът на отношенията, който се основава на дълговременно наемане на служителя в замяна на неговата лоялност към организацията, се заменя от транзакционен договор – при него организацията предлага работа и възможности за продължително учене, подобрявайки пригодността за работа на служителя, който от своя страна дава своето време и умения за работа по определен проект и повишава продуктивността на организацията (Hall & Moss, 1998, pp. 24–26).

Новата кариера става един непрестанен процес на учене, който изисква развитието на нови компетентности, наречени „метакомпетентности“ (табл. 1), тъй като се отнасят до умения, необходими за учене на това как се учи (Hall & Moss, 1998, p. 31). Според Хол много от компаниите грешат, като се опитват да оценяват и обучават хора на установен набор от умения, тъй като промените се случват много бързо. Той предлага като по-добра идея развитието на метакомпетентностите „адаптивност“ и „самоосъзнатост“, с помощта на които хората ще могат да се учат от опита си и да развиват сами нови умения (Hall, 2004, p. 6).

<i>Трудово поведение</i>		Адаптивност	
		висока	ниска
Самоосъзнатост	висока	Проактивност; „Умно“ изпълнение	Парализа; Блокиране; Избягване на действия
	ниска	Реактивност; „Хамелеонство“	Ригидност; Изпълняване на нареждания

Таблица 1. Видове трудово поведение според степента на притежаваните метакомпетентности (Hall, 2004, p. 7)

Адаптивността помага на човек да бъде по-гъвкав спрямо новите изисквания на средата без да чака формално обучение и развитие от организацията.

Без самоосъзнатост обаче, Хол смята, че адаптивността може да се превърне в реактивен процес, при който предприетата от индивида промяна може да не бъде консистентна с неговите цели и ценности (Hall & Moss, 1998, p. 31). Това поведение той нарича „хамелеонство“, тъй като човек следва не своя, а нечий друг път. Обратното, високата самоосъзнатост и ниска адаптивност водят до самоосъзната „парализа“, тъй като човек избягва да предприема действия, макар да знае какво е най-добре да се направи. Ако и самоосъзнатостта, и адаптивността са ниски, то човек е ригиден в работата си и само изпълнява чужди нареждания. Високите стойности по двете дименсии са най-желателни, тъй като те водят до проактивно поведение (Hall, 2004, pp. 6–7), което помага за нови начини на справяне с новите предизвикателства в работата.

Кариерата на 21. век според Хол не се измерва с хронологичната възраст или с настъпване на определен етап на зрелост, а с продължително учене и промени в идентичността. Процесът на учене се разделя на кратки етапи, всеки от които включва: проучване, опит, установяване и майсторство. Това, което има значение е кариерната възраст, не хронологичната. Кариерното развитие представлява продължителен процес на учене, чиито източници са трудовите предизвикателства и отношенията на работното място с колеги, подчинени, клиенти, висшестоящи, членове на различни формални и неформални мрежи. Новите и разнообразни трудови задачи и сътрудничеството с членовете на екипа, който работи по тях, ще заместят по-голяма част от формалните обучения и програми, които са скъпи, отнемат много време и не отговарят на новите потребности на бизнеса (Hall, 1996, pp. 9–10).

Протеанската кариера се основава повече на хоризонталното развитие, на разширяване обхвата на индивидуалните компетентности и свързване по нови начини с работата и хората в нея. Целите са насочени към продължително учене, психологичен успех и разширяване на идентичността (Hall & Mirvis, 1995, p. 278). Ключови моменти са мобилността, по-неясните граници между работа и личен живот, самонасочеността и ценностно ориентираните нагласи в управлението на кариерата. Тези хора се ръководят от собствените си ценности, а не от организационните, и са проактивни и независими в управлението на трудовото си поведение (Briscoe, Hall, & Frautschy DeMuth, 2006, p. 31).

Кариера без граници

За първи път терминът „кариера без граници“ се споменава на публична среща на Академията по мениджмънт в Атланта през 1993 г. Темата на конференцията е „Управление на организацията без граници“ и става популярна след като тогавашният главен изпълнителен директор на „Дженеръл Електрик“ Джек Уелш насърчава своите служители да бъдат по-мобилни и да поддържат по-широка мрежа от професионални контакти, за да постигат по-добри резултати в работата си. Въдъхновени от тази идея, Де Филипи и Артър

организируют симпозиум на тема „Кариера без граници“, след който през юли 1994 г. се публикува специално издание на списанието по Организационно поведение със статии по темата, а през 1996 г. от печат излиза и книгата „Кариера без граници“ с редактори Майкъл Артър и Дениз Росау. Оттогава терминът се популяризира и броят на изследванията на кариерата без граници се увеличава (Arthur, 2014, p. 627).

Артър и Росау определят кариерата без граници по-скоро като „независима, отколкото зависима, от традиционните за организационната кариера уговорки“ (Arthur & Rousseau, 1996, p. 6) и като „последователност от възможности за работа, които са извън границите на конкретен работодател“ (Arthur, 2014, p. 628).

Авторите извеждат 6 различни значения на понятието за „кариера без граници“. Първото се отнася до работа при различни работодатели и организации; второто – до възможност за спечелване на признание и способност да се „продават“ собствените умения на различни от настоящия работодател хора и организации; третото – работа, която може да се поддържа от външна мрежа от контакти и информация, независими от определена организация; четвърто значение е, когато се нарушават традиционните организационни очаквания за йерархията и за напредъка в кариерата; пето значение на кариерата без граници е, когато индивидът отхвърли наличните кариерни възможности поради лични или семейни причини; шестото значение се основава на личната интерпретация на индивида и се изразява във възприемане на една бъдеща кариера без граници, независимо от настоящите структурни ограничения (Arthur, 2014, p. 628; Arthur & Rousseau, 1996, p. 6).

Съливън и Артър (Sullivan & Arthur, 2006, p. 21) разграничават два типа мобилност в този тип „безгранична“ кариера – физическа и психологична. Първата се отнася до преходите между различни видове работа, работодатели, професии и индустрии, а втората до индивидуалното възприятие за способността да се направят преходи в кариерата. Според авторите повечето изследователи възприемат кариерата без граници като отнасяща се само до физическата мобилност и като резултат преобладаваща част от изследванията за този тип кариера се фокусират върху нея. Значително по-пренебрегната остава психологичната мобилност, при която интерес представлява личното възприятие за способността за промяна.

Съливън и Артър предлагат допълнителна дефиниция на кариерата без граници, която „включва физическа и/или психологична кариерна мобилност“. По този начин според авторите кариерата може да се разглежда като характеризираща се с различни нива на физическа и психологична мобилност (табл. 2), а не като отнасяща се само до единия или другия тип.

Психологична мобилност	висока	Квадрант 3	Квадрант 4
	ниска	Квадрант 1	Квадрант 2
		ниска	висока
	Физическа мобилност		

Таблица 2. Дименсии на кариерата без граници
(Sullivan & Arthur, 2006, p.22)

В първи квадрант попада кариерата, при която мобилността е ниска и по двете измерения. Като пример авторите посочват работата на инженер в НАСА, който притежава висококвалифицирано знание, но с ниска преносимост, тъй като то е от полза само на НАСА. В тази група също така попадат постоянно безработните и хората без основно образование.

Във втори квадрант се позиционира кариерата с висока физическа, но ниска психологична мобилност. Като пример може да се посочи жена, която сменя работата си, но не заради кариерна възможност, а за да бъде със своя партньор, който започва работа на друго място.

В квадрант три са кариерите, при които физическата мобилност е ниска, но психологичната е висока. Хората в тази група имат висока оценка и очаквания за пригодността си за работа и смятат, че са уважавани професионалисти в своята област, но не планират да сменят работодателя си. Други видове психологична мобилност в тази група могат да бъдат търсенето на лично развитие извън работата (доброволна работа или допълнително обучение) или предлагането на нови идеи на работното място.

В последния четвърти квадрант попада кариерата, при която е налице както висока физическа, така и висока психологична мобилност. Като пример може да се посочи човек, който често сменя работата си, за да натрупа обширен опит и увереност преди да започне определен бизнес, който ще му донесе чувство на независимост и удовлетворение. В този квадрант са и всички видове кариери, които придобиват смисъл само през перспективата на конкретния човек и може да се различават от очакванията на работодатели, семейство, приятели или обществото като цяло. Като пример може да се посочат родители, които работят по-ниско квалифицирана работа или такава с неудобно работно време, за да имат време за децата си или човек, който предпочита по-лека работа, за да има време да се развива в личен план (Sullivan & Arthur, 2006, p. 23–24).

Може да се каже, че протеанската кариера и кариерата без граници в известна степен се припокриват, но са различни по същност понятия. Макар мобилността и ученето да са характерни за хората с многолика кариера, то те не са нейни задължителни компоненти (Briscoe et al., 2006, p. 31). В основата на протеанския тип кариера е промяната, трансформиране на знанията, уменията и способностите по начин, който позволява адаптация към нестабилната трудова среда и постигане на психологичен успех. Управлението на кариерата се базира на личните ценности на индивида (Sullivan & Baguch, 2009, p. 1545). Така човек с протеанска кариера може да е независим и да се ръководи от собствените си ценности, но да не предпочита сътрудничество с друга организация. Кариерата без граници от своя страна представя различни възможности на индивида за физическа и психологична мобилност. Психологичната мобилност е нагласа за работа извън границите на една организация, и когато тя е висока, служителят приема с радост и ентузиазъм тази идея, но това не означава, че той ще предприеме конкретни действия в тази посока. Човек с кариера без граници може да има готовност за повече мобилност, но да разчита на организацията, в която работи, да му я осигури (Briscoe et al., 2006, p. 32).

„Интелигентната“ кариера

Теорията за интелигентната кариера е предложена от Артър, Кламан и Де Филипи (Arthur, Claman, & De Fillippi, 1995, p. 7) и е повлияна от идеите на Джеймс Куин за „интелигентната организация“. Авторите извеждат три типа компетентности, които се основават на три вида знание и са необходими на индивидите, за да могат ефективно да управляват своята кариера (Baguch, 2006, p. 128). Интелигентната кариера се изразява в приложението на тези типове знание, за да се оползотворят възникващите кариерни възможности (Arthur et al., 1995, p. 9).

Първата компетентност е „да знаеш защо“ и включва знание за индивидуалната мотивация, идентичност, личност, интереси, Аз-концепция, нагласи и ценности, които се инвестират в желаната кариера. Азът тук заема централна позиция (Parker, Kharova, & Arthur, 2009, p. 292) и отговаря на въпроса какво го мотивира да избере и да остане в определена професионална област или работа (Baguch, 2004a, p. 87). Тази компетентност включва знание за семейната ситуация и други несвързани с работата обстоятелства, които могат да повлияят адаптацията към определена трудова ситуация (Arthur et al., 1995, p. 9).

Втората компетентност е „да знаеш как“ и се отнася до знанията и уменията, които човек използва в работата си. Тук се включват формалното професионално образование, различни самообучения и придобит опит от извършвани трудови дейности. Хората често използват работата си, за да прилагат, но и да разширяват своите трудови умения. Така желанието за придобиване на нови знания може да подтикне човек да търси нови кариерни възможности на

различни места (Arthur et al., 1995, p. 10).

Третата компетентност е „да знаеш с кого“ и се основава на професионалните и лични контакти на индивида. Те помагат за получаване на информация за кариерни възможности и изграждане на репутация (Parker et al., p. 293). Чрез тази компетентност се осъществява връзката между доставчици и купувачи, между професионалисти и клиенти. Тя прави възможно осъществяването на трудови отношения (Arthur et al., 1995, p. 11).

Към тези компетентности на интелигентната кариера Джоунс и Де Филипи (Jones & De Fillippi, 1996) добавят още три – „да знаеш какво“, „да знаеш къде“ и „да знаеш кога“. „Да знаеш какво“ се свързва с разбиране на възможностите, заплахите, несигурността, нивата на конкуренция и изискванията за успех в дадена сфера на работа. „Да знаеш къде“ се отнася до разбиране на географските, пространствени и културни граници за започване на работа, обучение и напредък в дадена професионална област. Докато при традиционната организационна кариера тези граници са ясни, при кариерата без граници те са по-дифузни и преценката откъде да се започне и как да се продължи е сравнително по-трудна. „Да знаеш кога“ се свързва с подходящия избор на време за започване на определени дейности, важни за индивидуалната кариера. В кариерата без граници това отново е по-трудно, тъй като напредъкът и кариерният успех може да имат различно от традиционното значение – разширяване на набора от умения, работа по по-предизвикателни проекти, повече отговорност и/или по-висока финансова печалба.

Посткорпоративната кариера

Теорията за посткорпоративната кариера на Барук и Пайпърл (as cited in Sullivan & Varuch, 2009, p. 1555) е опит за интегриране на идеите от протеанската кариера и кариерата без граници в резултат на множество критики от различни изследователи за тяхното значително препокриване.

Посткорпоративната кариера се реализира извън големите организации и предлага множество алтернативни кариерни възможности като работа за по-малка и гъвкава фирма, работа по проекти, собствен бизнес или работа на временен договор. Този вид кариера се отнася както до хората, които по собствено желание са напуснали голямата организация, защото не искат да градят корпоративна кариера, така и до тези, които не са имали избор и са били съкратени. Много от тези хора са принудени да търсят алтернативна заетост, дори да не се чувстват комфортно с несигурността, която тя носи. (Sullivan & Varuch, 2009, pp. 1546–1547). Те поемат отговорност и сами управляват кариерното си развитие, като търсят различни кариерни възможности, които им предлагат вътрешно удовлетворение и добро финансово заплащане (Sullivan & Varuch, 2009, p. 1555). Посткорпоративната кариера се свързва основно с временната трудова заетост и се отнася предимно до работата на про-

фесионалисти от различни области, консултанти и мениджъри (Varuch, 2015, p. 130), които нямат постоянна работа, но имат „постоянна“ кариера (Sullivan & Varuch, 2009, p. 1547).

Калейдоскопична кариера

Теорията за калейдоскопичната кариера е предложена от Майнеро и Съливън (Mainiero & Sullivan, 2005) като опит за обяснение на тенденцията много високообразовани жени със значителен трудов опит да напускат големите организации и да търсят кариерни възможности, които съответстват на техния начин на живот. Създадена е независимо от възгледите за протеанската кариера и кариерата без граници (Varuch, 2015, p. 130) и разглежда влиянието на половите различия и средата върху избора на кариерен път и развитие.

Според авторите (Mainiero & Sullivan, 2005) жените често имат прекъснати, нетрадиционни типове кариера поради необходимостта да се грижат за децата, възрастните си родители, болни партньори или необходимостта като цяло да съобразяват трудовия си живот с индивидуалните потребности на своето семейство. Освен това те често са обект на дискриминация на работното място. Това подтиква много от тях да изследват възможностите и ограниченията на трудовата среда и да търсят свой подход към кариерата, без да вземат предвид стандартните критерии за успех.

В своето изследване Майнеро и Съливън откриват, че кариерата на жените има *релационен* характер – те взимат решения за своята работа, след като внимателно обмислят всички хора и обстоятелства в техния живот, на които тези решения ще повлияят. Така жените често се съобразяват с потребностите на своите деца, съпрузи, родители, приятели, колеги и клиенти, които заедно формират „гещалта“ на кариерния им живот. За разлика от тях мъжете са по-независими и вземането на решения в работата е тясно обвързано с постигане на определени кариерни цели. При тях трудовият и семейният живот са по-ясно разграничени.

Калейдоскопичният модел за кариерата включва три основни параметъра – автентичност, баланс и предизвикателство, които подобно на огледалата в калейдоскоп се комбинират по различни начини, за да отразят уникалните кариерни модели в живота на всяка жена. Всеки от тези параметри доминира през определен жизнен етап и води до напасване на останалите спрямо него, за да се създаде уникална картина на кариерната ситуация. В ранната си кариера жените търсят предизвикателства – стимулираща работа и напредък в кариерата. В средата на кариерата си се стремят към баланс между работата и личния живот, а в края на кариерния си път търсят автентичност – да вземат решения, като останат верни на себе си (Varuch, 2015, p. 130; Mainiero & Sullivan, 2005).

Теорията за калейдоскопичната кариера показва особеностите в мотивите на жените при избора на определен тип кариера. Предимството на този въз-

глед е, че поставя кариерното развитие в контекста на социалните взаимоотношения и роли, които наред с индивидуалните характеристики повлияват по своеобразен начин трудовия живот и създават уникален кариерен модел, който съответства на начина на живот и личните предпочитания на жената.

Заключение

Разгледаните нови модели за кариерата целят да представят алтернативни възгледи за начина, по който трудовият живот се разгръща през 21. век. Това не означава, че традиционната организационна кариера е престанала да съществува, но предвид настъпилите технологични и икономически промени от края на миналия век може да се каже, че тя не е толкова преобладаваща, и че все по-често се наблюдават кариерни преходи от различен характер.

Доброволното или „принудително“ предприемачество, смяната на работното място, на работодателя, професията или работата в чужда културна среда са примери за физическа мобилност с цел адаптация към нестабилния пазар на труда и търсене на нови възможности за кариерно развитие. Липсата на психологична готовност за такива промени обаче може да доведе до проблеми и отчаяние при търсещия работа човек.

В условията на нестабилност и нововъведения в организациите и извън тях са необходими нови качества и компетентности на работещите хора, които, от една страна, да помогнат за преносимост и разширяване на професионалните им знания и умения, а от друга, за подобряване познанието на собствените ценности и потребности с цел избор на подходящ кариерен модел, който да съответства на личния им живот.

„Новата“ кариера може да предложи по-голяма автономия, по-гъвкаво управление на работното време и по-добър баланс между работа и личен живот, но може да доведе и до по-голяма несигурност, страх и съмнение в собствените способности. Освен това тя поставя и редица нови изисквания пред личността за кариерна адаптивност, пригодност за работа, учене през целия живот и умения за управление на собствената кариера, за да може работещият човек да се задържи на пазара на труда в несигурните и динамични условия на днешния глобален свят.

В тази насока е необходима промяна и обогатяване на популярните практики в кариерното консултиране, базирани почти изцяло на механичното търсене на съответствие между характеристиките на индивида и изискванията на работата. Усилията може да се насочат към разбиране на настъпилите „кариерни преходи“, усвояване на необходими умения за адаптация, справяне с обективните и субективни ограничения пред кариерното развитие и оползотворяване на кариерни възможности, които носят вътрешно удовлетворение.

ЛИТЕРАТУРА

- Arnold, J. (1997). *Managing careers into the 21st century*. London: Sage Publications.
- Arthur, M. B. (2014). The boundaryless career at 20: Where do we stand, and where can we go? *Career Development International*, 19(6), 627–640.
- Arthur, M. B., Hall, D. T., & Lawrence, B. S. (1996). Generating new directions in career theory: The case for a transdisciplinary approach. In M. B. Arthur, D. T. Hall, & B. S. Lawrence (Eds.), *Handbook of career theory* (7–25). NY: Cambridge University Press.
- Arthur, M. B., & Rousseau, D. M. (1996). Introduction: The boundaryless career as a new employment principle. In M. B. Arthur, & D. M. Rousseau (Eds.), *The boundaryless career: A new employment principle for a new organizational era* (3–20). NY: Oxford University Press.
- Arthur, M. B., Claman, P. H., & DeFillippi, R. J. (1995). Intelligent enterprise, intelligent careers. *Academy of Management Executive*, 9(4), 7–20.
- Baruch, Y. (2004a). *Managing careers: Theory and practice*. UK: Prentice Hall.
- Baruch, Y. (2004b). Transforming careers: From linear to multidirectional career paths. Organizational and individual perspectives. *Career Development International*, 9(1), 58–73. doi:10.1108/13620430410518147
- Baruch, Y. (2006). Career development in organizations and beyond: Balancing traditional and contemporary viewpoints. *Human Resource Management Review*, 16, 125–138. doi:10.1016/j.hrmr.2006.03.002
- Baruch, Y. (2015). Career development: Multilevel perspective. In J. D. Wright (Ed.), *International encyclopedia of the social & behavioral sciences* (2nd ed.), (pp. 128–134). US: Elsevier.
- Blustein, D. L. (2011). A relational theory of working. *Journal of Vocational Behavior*, 79(1), 1–17. doi:10.1016/j.jvb.2010.10.004
- Briscoe, J. P., Hall, D. T., & Frautschy DeMuth, R. L. (2006). Protean and boundaryless careers: An empirical exploration. *Journal of Vocational Behavior*, 69, 30–47.
- Collin, A., & Watts, A. G. (1996). The death and transfiguration of career – and of career guidance? *British Journal of Guidance and Counselling*, 24(3), 385–398. doi:10.1080/03069889608253023
- Greenhaus, J. H., & Callanan, G. A. (Eds.). (2006). *Encyclopedia of career development*. US: Sage Publications.
- Hall, D. T. (1996). Protean careers of the 21st century. *Academy of Management Executive*, 10(4), 8–16.
- Hall, D. T. (2004). The protean career: A quarter-century journey. *Journal of Vocational Behavior*, 65, 1–13. doi:10.1016/j.jvb.2003.10.006
- Hall, D. T., & Isabella, L. A. (1985). Downward movement and career development. *Organizational Dynamics*, 14(1), 5–23.
- Hall, D. T., & Mirvis, P. H. (1995). The new career contract: Developing the whole person at midlife and beyond. *Journal of Vocational Behavior*, 47, 269–289.
- Hall, D. T., & Moss, J. E. (1998). The new protean career contract: Helping organizations and employees adapt. *Organizational Dynamics*, 26(3), 22–37.

- Jones, C., & DeFillippi, R. J. (1996). Back to the future in film: Combining industry and self-knowledge to meet the career challenges of the 21st century. *Academy of Management Executive*, 10(4), 89–103.
- Korsakiene, R., & Smaliukiene, R. (2014). The implications of contemporary approaches toward career development. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 109, 422–426. doi:10.1016/j.sbspro.2013.12.484
- Lent, R. W., & Brown, S. D. (2013). Understanding and facilitating career development in 21st century. In S. D. Brown & R. W. Lent (Eds.), *Career development and counseling: Putting theory and research to work* (2nd ed.), (pp. 1–26). NJ: John Wiley.
- Mainiero, L. A., & Sullivan, S. E. (2005). Kaleidoscope careers: An alternate explanation for the “opt-out” revolution. *Academy of Management Executive*, 19(1), 106–123.
- Mirvis, P. H., & Hall, D. T. (1994). Psychological success and the boundaryless career. *Journal of Organizational Behavior*, 15, 365–380.
- Parker, P., Khapova, S. N., & Arthur, M. B. (2009). The intelligent career framework as a basis for interdisciplinary inquiry. *Journal of Vocational Behavior*, 75, 291–302.
- Patton, W., & McMahon, M. (2014). *Career development and systems theory: Connecting theory and practice* (3rd ed.). Rotterdam: Sense Publishers.
- Savickas, M. (2000). Renovating the psychology of careers for the twenty-first century. In A. Collin & R. Young (Eds.), *The future of career* (pp. 53–68). UK: Cambridge University Press.
- Savickas, M. L., Nota, L., Rossier, J., Dauwalder, J., Duarte, M. E., Guichard, J., . . . van Vianen, A. E. M. (2009). Life designing: A paradigm for career construction in the 21st century. *Journal of Vocational Behavior*, 75(3), 239–250. doi:10.1016/j.jvb.2009.04.004
- Sullivan, S. E., & Arthur, M. B. (2006). The evolution of the boundaryless career concept: Examining physical and psychological mobility. *Journal of Vocational Behavior*, 69, 19–29.
- Sullivan, S. E., & Baruch, Y. (2009). Advances in career theory and research: A critical review and agenda for future exploration. *Journal of Management*, 35(6), 1542–1571. doi:10.1177/0149206309350082

Секция

Политически науки

ПОПУЛИЗМЪТ КАТО ДИСКУРСИВЕН СТИЛ

Атанас Бориславов Ждребев

[Авторът е докторант в редовна форма на обучение, зачислен през 2015 г. Разработва дисертация на тема „Популизъмът като фактор за дисфункция на политическите институции в България (2001 – 2018)“.]

Анотация. Докладът се спира върху съществуващата терминологична неяснота и методологическата противоречивост, присъстващи в научноизследователските подходи към популизма. Представени са концепциите на Маргарет Канован и на Ернесто Лакло за същността на популисткия дискурс. Поставя се специален акцент върху проблематичния въпрос за съвместимостта между популизма и принципите на функциониране на представителната демокрация.

Ключови думи: популизъм, дискурсивен стил, представителна демокрация

POPULISM AS A DISCOURSIIVE STYLE

Atamas Borislavov Zhdrebev

Abstract. This report is focused on the existing terminological unclarity and methodological contradiction, which present in scientific researches of the populist approach. They are presented the conceptions of Margaret Canovan and Ernesto Laclau about the populist discourse. The report emphasizes on the problematic issue on the compatibility between the populism and the principles of functioning of the representative democracy.

Keywords: populism, discursive style, representative democracy

Понятието „популизъм“ е трудно за дефиниране, тъй като е твърде разнообразно, многоаспектно и нееднозначно. Дори във водещи статии, посветени на литературата върху популизма, няма единодушие между авторите относно това кои са основните методологически подходи за неговото изучаване, не е достатъчно добре прецизиран понятийният апарат, с който боравят отделните изследователи. Ноъм Гидрън и Барт Бониковски приемат, че съществуват три подхода за изследване на популизма – като идеология, като дискурсивен стил

и като стратегия за политическа мобилизация.¹ Двамата учени предлагат общени въвеждащи дефиниции за същността на популизма от гледна точка на всеки подход, чрез които в синтезиран вид е очертана основната теза: популизмът като идеология е „място на взаимосвързани идеи относно природата на политиката и обществото“; като политически стил той е „отправяне на твърдения относно политиката, които се характеризират чрез начина на говоренето“; като политическа стратегия е „форма на мобилизация и организация“.² Такис Папас също разграничава три научноизследователски подхода към изучаването на популизма. Социално-структуралистският разглежда феномена като резултат от настъпилите социални промени в процеса на индустриализация на недостатъчно икономически развитите страни. Той е пространствено-времево ограничен до авторитарните режими в Латинска Америка, не може да бъде прилаган към страни с политически плурализъм. Културноидеологическият се опира върху манихейския дискурс, противопоставящ единната воля на народа на волята на корумпираните елити. При политико-институционалния популизмът е стратегия за политическа мобилизация за спечелване на властта.³ Една съвсем бегла съпоставка между двете класификации показва следното: Първата е хомогенна и непротиворечива, тъй като се основава на единен класификационен критерий – дефинитивният. При втората се намесват два критерия – контекстуален по отношение на социално-структуралисткия подход и дефинитивен по отношение на културноидеологическия и политико-институционалния. Посочената хетерогенност прави уязвима научната методология на Папас. Докато Гидрѐн и Бониковски разграничават популизма като идеология и популизма като дискурсивен стил, при Такис Папас се наблюдава смесване на понятията, като манихейският дискурс се явява основен структуроопределящ елемент на културноидеологическия подход. Независимо от терминологичната неуточненост, с която ще започнем същинската част от нашето изложение, популизмът се развива като мощен политически дискурс, насочен срещу елитите, партиите и държавните институции. Той се възползва от механизмите на представителната демокрация, за да направи пробив в политическата система. Настоящият доклад се фокусира върху тази сложна и противоречива проблематика.

В подхода, разглеждащ популизма като дискурсивен стил, съществен проблем се явяват неуточнените значения на термините в публикациите по темата

¹ **Bonikowski, B., N.**, Gidron. Varieties of Populism: Literature Review and Research Agenda. *Weatherhead Center for International Affairs, Harvard University*, № 13-0004, <http://scholar.harvard.edu/files/gidron_bonikowski_populismlitreview_2013.pdf>, p. 17 (онлайн). (прегледан 03.01.2016)

² **Bonikowski, B., N.** Gidron, op. cit., p. 17

³ **Pappas, T.** (2012). Populism Emergent: A Framework for Analyzing its Contexts, Mechanics, and Outcomes. *EUI Working Paper RSCAS*, 2012/01, <http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/20114/RSCAS_2012_01b.pdf?sequence=1>, pp. 1–2, (онлайн). (прегледан 22.01.2016).

на авторитетни учени. Гидрън и Бониковски в своя преглед върху литературата са включили автори, които използват понятията „реторика”, „дискурс”, „стил”, „начин на изразяване”.⁴ От цитираните дефиниции става ясно, че Гидрън и Бониковски слагат знак за равенство между термините „дискурс”, „реторика”, „политическо говорене”, „начин на изразяване”. Ще приемем различните понятия като общи за парадигмата, разглеждаща популизма като дискурсивен стил, и ще се спрем върху текстовете на двама автори, които я представляват – Маргарет Канован и Ернесто Лакло.

Публикацията на Канован „Вярвайте на народа! Популизъмът и двете лица на демокрацията” е оказала широко влияние върху развитието на академичния дебат. В нея популизъмът е разгледан като апел, отправен към народа, в противовес на „установените властови структури и господстващите в обществото идеи и ценности”⁵. За разлика от новите социални движения, които също отправят предизвикателства към политическата система, популизъмът е насочен

⁴ Ако се опитаме да прецизираме цялата тази терминология, бихме се отклонили съществено от изследваната тема за същността на популизма, преминавайки към друга научна област. В самата школа, разглеждаща популизма като дискурсивен стил, няма единство в използвания понятиен апарат. За Де ла Торе, който анализира популизма в Латинска Америка, популистката реторика разглежда политиката като „етична борба между народа и олигархията”. (*Преводът мой: А. Ж.*) Цитатът е по: **Bar**, R. (2009). *Populists, Outsiders and Anti-Establishment Politics. Party Politics*, 2009, Vol. 15 (1), pp. 29–48. In: Bonikowski, B., N. Gidron, op. cit., p. 7. За Хаукинс популистският манихейски дискурс е отражение на двойствеността на моралните конфликти. **Hawkins**, K. A. (2009). *Is Chavez Populist?: Measuring Populist Discourse in Comparative Perspective. Comparative Political Studies*, Vol. 42; **Hawkins**, K.A. (2010). *Venezuela's Chavismo and Populism in Comparative Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, In: Bonikowski, B., N. Gidron, op. cit., p. 8. За Кейзин популизъмът е език на претендиращите да говорят от името на мнозинството. **Kazin**, M. (1995). *The Populist Persuasion: An American History*. Cornell University Press, Ithaca: 1995, In: **Bonikowski**, B., N. Gidron, op. cit., p. 8. Дийгън-Краус и Хаугхтън, правейки разграничение между популизма като идеология и популизма като стил, твърдят, че разбирането на популизма като характерна черта на политическото говорене помага да се разбере дали една партия притежава повече или по-малко популистки характеристики. **Krause**, D., K. Naughton, T. Naughton (2009). *Toward a more useful conceptualization for populism: Types and degrees of populist appeals in the case of Slovakia. Politics & Policy*, 2009, Vol. 37(4), pp. 821–841, цитат по: **Bonikowski**, B., N. Gidron, op. cit., p. 9. За Хофстадтер популизъмът е „начин на изразяване и реторика”, характеризиращ се с омразно преувеличаване и апокалиптичен спекулативен поглед към света, при който основната заплаха за Америка е глобалната конспирация и рискът от подмяната на ценностите. **Hofstadter**, R. (1964). *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays*. Vintage Books, New York, 1964, pp. 4–6; цитат по: **Bonikowski**, B., N. Gidron, op. cit., p. 9. За Лакло разграничението между „нас” и „тях” създава един популистки дискурс с относително празни значения, които варират според социалния контекст. **Laclau**, E. (2005). *On the Populist Reason*. London, New York, Verso: 2005, In: **Bonikowski**, B., N. Gidron, op. cit., p. 10.

⁵ **Канован**, М. (2013). *Вярвайте на народа! Популизъмът и двете лица на демокрацията, Критика и хуманизъм*, № 41, извънреден бр., 2013, с. 190.

и срещу ценностите на елита. Там, където са се установили ценностите на либералната демокрация, популизмът оказва съпротива срещу тях и това е основанието да бъде разглеждан като идеология, но грешката на идеологическия подход е, че той не отчита обстоятелството, че „антиелитистката мобилизация може да е насочена срещу различна идеологическа среда”⁶. Апелът към народа представлява „обръщане към признат авторитет” и има три аспекта. Първо, народът е представен като единно цяло с общи интереси и като противоположност на разединяващите го партии и фракции. Второ, това е апел към народа като към хомогенна етническа група, която се противопоставя на чужденците и имигрантите. Трето, апелът е насочен към народа като съвкупност от обикновени хора, чиито интереси не се зачитат от привилегирования и корумпиран елит. Според Канован антиелитистката мобилизация обуславя определен стил и определена настроеност на популистите.⁷ Популисткият стил в политиката може да бъде определен като демократичен, защото популистите се обръщат към обикновените хора с прост и ясен изказ, който е контрапункт на бюрократичния жаргон на останалите политици. Популистката настроеност съдържа в себе си емоционален елемент, желанието за спасяване на страната с помощта на харизматичен водач. Така популистите разчитат на пряката връзка между лидера и неговите поддръжници. Те не оспорват универсалните демократични принципи като свободните и честни избори и референдумите, които дори приветстват, и имат „претенция за демократична легитимност”⁸.

На следващо място Канован дискутира въпроса дали популизмът представлява заплаха за демокрацията и предлага два възможни отговора. Единият, споделян от Бийтъм, е, че популизмът е опасен, защото е антилиберален, а демокрацията е либерална. Принципите на демокрацията като свобода на изразяването и върховенство на закона, както и налагането на някои ограничения, произтичат от либерализма, а според други автори популизмът пренебрегва тези ограничения.⁹ Вторият отговор, споделян от Сартори, е, че от гледна точка на характерното за демокрацията разминаване между идеал и действителност, има съвпадение между идеалната демокрация и популистките мечти.¹⁰ За Канован отношението между демокрацията и популизма е проблематично и популизмът се възползва от напрежението между „изкупителното” и „прагматичното” лице на демокрацията.¹¹

Майкъл Оукшот прави разграничение между два стила в европейската

⁶ Пак там. с. 191.

⁷ Пак там. с. 193–194.

⁸ Пак там. с. 192–194.

⁹ Beetham, D. (1992). Liberal democracy and the limits of democratization; in: Held, D. *Projects for democracy, political studies, Special Issue*, XL, 1992, pp. 40–53. В: Канован, М., цит. съч., с. 194.

¹⁰ Sartori, G. (1987). *The theory of democracy revisited*. Chatham NJ: Chatham House, Vol. 1, 1987; цитат по: Канован, М., цит. съч., с. 195.

¹¹ Канован, М. Цит. съч., с. 195.

политика – политика на вярата и политика на скептицизма. При първия стил политиката е „опит за постигане на съвършенство или спасение в този свят”, а спасението се разглежда и в светски, и в религиозен смисъл. Политическият израз на това спасение е обвързан с идеята, че то може да бъде осъществено от управляващите и на тази основа политиката на вярата мобилизира народния ентузиазъм. Вторият стил е подозрителен към властта и няма големи очаквания към управляващите, неговата цел е да поддържа законността. Оукшот е привърженик на стила на скептицизма, а тезата на Канован е, че „и двата стила са неотменим аспект на модерната политика”¹². Като се позовава на разграничението между тези два стила, Канован твърди, че модерната демокрация е основана върху напрежението между прагматичния и изкупителния аспект на политиката и това напрежение става стимул за популистка мобилизация, която следва демокрацията като сянка. Прагматичният аспект може да бъде изразен чрез формулировката: „бюлетини, а не куршуми” и отразява мирния и балансиран подход за разрешаване на проблемите. Изкупителният представлява „управление на народа, от народа, в името на народа”. Канован очертава точките на напрежение между двете лица на демокрацията, които генерират популизъм. Първо, от прагматична гледна точка демокрацията е начин на мирно съвместно съществуване чрез помощта на договорното начало, многопартийната система, свободните избори, а през призмата на спасителния възглед тя е несъвместима с месианската вяра в светското избавление на целия народ. Второ, спасителното лице обещава истинска власт на народа, а прагматичното вижда в това обещание непреодолим конфликт с принципите на демокрацията. Популизъмът не може да бъде изкоренен, тъй като се възползва от зейналата пропаст между обещанията на демокрацията и нейните резултати и когато стигне до властта, се оказва, че неговите собствени обещания не могат да бъдат реализирани и съответно политическият терен се отваря за нововъзникналите популистки формации. Трето, демократичните институции поражда напрежение, защото от прагматична гледна точка те са легитимният инструмент за реализацията на властта на народа, а изкупителният аспект отрича тяхната роля като посредник. Демокрацията обаче е немислима без институции и функционира в институционални форми, които стоят далече от непосредствения израз на волята на народа. Популистите negliжират институциите, за да дадат гласност на този израз и да се съобразят с него. Другият момент е, че, когато един харизматичен лидер съсредоточи твърде много власт в своите ръце, отхвърляйки ролята на институционалното посредничество, се появява известен дисонанс с демократичните принципи.¹³

Канован не дава еднозначен и недвусмислен отговор на въпроса дали по-

¹² Пак там, с. 195; Oukeshott, M. (1986). *The politics of faith and the politics of skepticism*. New Haven: 1996 Yale University Press – В: Канован, М., цит. съч.

¹³ Канован, М., цит. съч., с. 196–203.

пулизмът представлява заплаха или коректив за демокрацията. Тя разглежда популизма като вътрешно присъщ елемент на демокрацията, смята, че той е станал неотделим от нея и в известна степен засенчва нейните положителни страни. Спасителното и прагматичното лице на демокрацията са понятия с високо равнище на абстракция. Напрежението между тях, което е представено като генериращо популизъм, може да се тълкува като задаващо дилемата относно съвместимостта между популизма и демокрацията.

Ако погледнем от един различен и по-свободен интерпретативен ракурс на въпросното напрежение, бихме могли да констатираме, че се оформя раздвоение, в което прагматичният аспект отразява класическите идеи на демокрацията, а изкупителният съдържа в себе си типични характеристики на популизма. В този смисъл от реферативното изложение на тезите на Канован лесно могат да се изведат няколко прости дихотомии: 1. Демокрацията почива върху фундаменталните принципи на политическия плурализъм; популизмът разчита на месианската роля на един харизматичен лидер, призван да спаси целия народ. 2. За демокрацията бюлетините са универсалното средство за материализация на волята на народа; популизмът настоява за управление, което да изпълнява общата воля на народа, но при него, както видяхме в хода на изследването, това се случва с помощта на други обикновено недемократични средства като тоталното противопоставяне на елитите, партиите, конституционния ред. 3. За демокрацията институциите са единственият легитимен инструмент за упражняване на властта; популизмът не само не зачита институциите като посредници, но и negliжира зададените от тях правила.

В контекста на условно ситуираните от нас дихотомии, метафората на Канован, че популизмът следва демокрацията като сянка, задава противостоещото между визията за политиката и за демокрацията, такава, каквато трябва да бъде от прагматично гледище, и същата тази визия, интерпретирана през призмата на очакванията на народа да намери политическо избавление чрез помощта на демократичните инструменти. Този коментар не е достатъчен, за да проясни абстрактния и противоречив смисъл на метафората. На най-опростено равнище на интерпретация твърдението на Канован, според което популистите се противопоставят на ценностите на либералната демокрация, би могло да се тълкува, че това е механизъм, по който те я засенчват. От друга страна, отношенията между популизма и демокрацията не са представени в изцяло негативен план. Маргарет Канован отбелязва, че „обещанията на изкупителната демокрация съвсем не са илюзорни”¹⁴ и че: „В много държавни устройства, политическите възможности биват пропилены поради липсата на споделена вяра в изкупителната демокрация”¹⁵. Това твърдение би могло да се тълкува в следната посока: изкупителната демокрация разполага с ресурси за

¹⁴ Пак там, с. 201.

¹⁵ Пак там, с. 201.

изпълнение на големи политически, социални и икономически обещания, които обикновено са присъщи на популистката парадигма. Популистите наистина могат да докажат, че тези обещания не са илюзорни, както посочва Канован няколко реда по-надолу в цитирания абзац, но проблемът е, че изпълнението на тези обещания съвсем не е толкова проста задача, колкото е представена. Неяснотата на метафората за сянката се задълбочава, когато поставим въпроса дали с алтернативните си обещания популизъмът засенчва реализма на демокрацията, или той засенчва инструментите на демокрацията, предлагайки една реална алтернатива на тези инструменти. Отговорът на Канован, изведен от общата концепция на цитираната статия, е, че, въпреки съществуващата тенденция популизъмът да се разглежда като противоположност и извращение на демокрацията, съществуват общи допирни точки между двата феномена. За Канован популизъмът не е алтернатива на демокрацията, а е част от демокрацията и от нейното функциониране. Той върви след нея като сянка, съчетавайки в себе си демократични и антидемократични уклони, защото едновременно настоява за защита на интересите на народа и противостои на либералнодемократичните ценности.

Бенжамин Ардити дава възможна интерпретация на въпроса на Канован дали популизъмът представлява заплаха за демокрацията и тук ще се спрем на същността на тази интерпретация, без да навлизаме в сложната метафорика за призрака и сянката. И все пак, ако започнем с кратка препратка към метафоричния език в дискусиата между двамата учени, Ардити задава въпроса: ако популизъмът е сянка, хвърлена от демокрацията, върху какво е хвърлена тя, и се натъква на неизбежния отговор на либералите, че става дума „за сянка, хвърлена върху либералния компонент на модерните демокрации”¹⁶. (*Преводът мой – А.Ж.*) Доколкото, според Канован, популизъмът заобикаля принципите на либералната демокрация и не зачита нейните институционални посредници, Ардити защитава тезата, че популизъмът не е сянка върху демокрацията, а е сянка, хвърлена от демокрацията, от функциониращата демократична политика, за да може сиямските близнаци – изкупителното и прагматичното лице, да се превърнат в неин коректив. И бидейки сянка на демокрацията, популизъмът ще я следва винаги. Популизъмът като механизъм за представителство е съвместим, но не е идентичен с либералнодемократичната концепция за представително управление. Развитието на медиите дава възможност на новите политически лидери да осъществяват пряка връзка с народа, да отправят директен апел към него, без да се нуждаят от институционална и партийна легитимация, а същевременно популистките водачи се ползват от надпартийна легитимност. Популизъмът не прекрива институционалните параметри на демокрацията,

¹⁶ Arditi, B. (2004). Populism as a Spectre of Democracy: A Response to Canovan. *Political Studies*, 2004, vol. 52, <https://1arditi.files.wordpress.com/2012/10/arditi_populism_politicalstudies_2004.pdf>, p. 140 (онлайн). (прегледан 08.01.2016).

относително успява да се намести в нейните граници, а последното обстоятелство ѝ причинява дискомфорт. Той обаче застрашава функционалната рамка на съвременната демокрация; недоверието към институционалните и законодателните процедури отваря пътя към авторитаризма; демагогските атаки на популистите към корумпираните политически елити подхранват настроенята за управление на силната ръка и могат да се превърнат в алиби за прилагане на авторитарни практики; пряката връзка между лидера и народа превръща лидера в последна инстанция, в „безпогрешен суверен”, чиито решения не могат да бъдат оспорвани. Популизъмът е присъщ на модерните демокрации, но той ги заплашва и има потенциал да се засили.¹⁷

Критиката на Ардити към тезата на Канован може да се обобщи със следния аргумент, който ясно се чете между редовете на неговото есе: Популизъмът представлява заплаха за демокрацията, която идва отвътре, тъй като той е иманентно присъщ елемент на демократичната политическа система. Докато Канован разглежда популизма като част от демокрацията, която притежава своите положителни и отрицателни страни, Ардити очертава конкретните параметри на деструктуриращото му влияние. Двамата учени отбелязват, че популистите negliжират институциите; за Канован този акт е свързан със стремежа да се отдаде приоритет на реализацията на волята на народа; Ардити вижда в него пагубни последици, тъй като той влиза в колизия с функционалната институционална рамка на демокрацията. Канован допуска съществуването на противостоене между действията на институциите и волята на народа, до известна степен оправдава антиинституционалната насоченост на популисткия дискурс като инструмент за легитимация на народните искания. Ардити целелолага тази легитимация в нейните релевантни институционални форми; излизането извън параметрите на споменатите форми би могло да се изроди в девиантни проявления като управление на силната ръка и авторитаризъм. Проблемът се състои в следното: Демокрацията и представителното управление възприемат принципа, че цялата власт произтича от народа и нейната цел е да представлява народните интереси, докато популизъмът цели да даде повече власт на народа, като negliжира институционалните правила и спазва демократичните процедури предимно на входа на политическата система. Оттук произтича питането до каква степен популизъмът е демократичен. Ардити успява да артикулира двойствеността на популизма като процедурно съвместим с представителното управление и концептуално отдалечен от него; като реакция, породена от логиката на демократичния политически процес, която се изразява в директната конфронтация с него; като съществуващ в демократична среда и хвърлящ сянка върху демокрацията. Тезата на Ардити показва в каква посока популизъмът може да окаже влияние върху развитието на политическите институции и контекстът на цялостния анализ в настоящото

¹⁷ *Ibidem*, pp. 140–143.

изследване налага да се съгласим напълно с нея.

Ернесто Лакло предлага друга гледна точка за същността на популизма и отношението му към демократичните институции, която от своя страна също следва интуициите на подхода, който приехме да наречем дискурсивен стил. Според Лакло популизъмът има следните структурни аспекти: 1. Институционална уредба, основана на логиката на еквивалентността, която прегрупира всички неудовлетворени от властта искания във верига на еквивалентност. 2. При логиката на еквивалентността субектът се нарича народен. Популизъмът възниква, когато институциите не могат да отговорят на исканията отдолу. 3. Появява се вътрешна граница, която разделя социалното пространство по дихотомията елит–неелит. Конституирането на верига на еквивалентност между неудовлетворените искания и дихотомизацията на социалното пространство са условия за поява на популистки разрыв. Съвкупността от неудовлетворени искания, групирани във верига на еквивалентност, има антиинституционален характер, представянето на врага от другата страна на границата става чрез неговото дискурсивно конструиране. Популисткият дискурс и символи налагат хомогенна форма на еквивалентност върху хетерогенната реалност.¹⁸

Лакло прави обобщение на структурните характеристики, които дефинират понятието популизъм. 1. Първото необходимо условие за съществуването на популизма е наличието на политико-дискурсивни практики, които конституират народен субект. 2. Този субект се появява в резултат на оформилата се вътрешна разделителна граница на социалното пространство. Разделителната линия се очертава, когато разнородните искания се групират във верига на еквивалентност, която притежава универсалност и взема надмощие над тези хетерогенни искания. 3. Веригата на еквивалентност е консолидирана около някакъв елемент на вътрешна съгласуваност, който ѝ придава характера на тоталност. Лакло нарича предложеното определение „строго формално”, тъй като то е обвързано с определен модус на артикулация, в който логиката на еквивалентност надделява над логиката на различието, без да взема предвид конкретните съдържания, които са предмет на артикулация. Ако изследваме популизма от гледна точка на неговата форма, а не на неговото съдържание, той ще се окаже вездесъщ, защото има възможност за изразяване на социално-икономически искания от различни структури, чрез която се конституират вериги на еквивалентност.¹⁹

На базата на паралел между популизма и политиката Лакло твърди, че двете явления имат обща цел. Популизъмът конституира алтернативния образ на другия като представител на потиснатата класа, която застава срещу статуквото и срещу установения институционален ред. Политиката също предла-

¹⁸ Лакло, Е. (2013). Популизъмът: Какво ли значи това? *Критика и хуманизъм*, № 41, извънреден бр., 2013, с. 213–215.

¹⁹ Пак там, с. 218–219.

га алтернативи на/или в рамките на съществуващата политическа система. Социалното разделение поражда отношения на неравенство, които са властови по своя характер. То предполага частният интерес да бъде мислен като всеобщ чрез механизма на представителството на целия народ. Универсалността на представителството е предопределена от конституирането на веригите на еквивалентност. Вследствие на това народът се оказва конструкция, а не първична даденост и популистският дискурс създава народна идентичност; социалното е теренът, върху който се ситуират отношенията на представителството, а политическите трансформации са размествания на съставните части на това представителство.²⁰

Лакло повтаря с друга терминология вече набелязаните механизми, по които възниква популизъмът на базата на противопоставянето между елитите и народа. Това противопоставяне се дължи на две причини. Едната е съществуващото социално недоволство на народа поради факта, че неговите искания остават неудовлетворени. Другата е, че популизъмът винаги се възползва от наличието на такива неудовлетворени искания, за да противостои на съществуващия институционален ред и да предложи политическа алтернатива.

Различните социални искания, приведени под един общ знаменател, не могат да бъдат удовлетворени, защото влизат в противоречие помежду си. Те представляват хомогенна форма, тъй като имат единна насоченост срещу политическите институции, ситуирани са на единия полюс на условната граница на социалното пространство, а от друга страна са прекалено разнопосочни. Оттук произтича на пръв поглед противоречивото, но всъщност вярно твърдение на Лакло, че представляват хомогенна форма, която почива върху хетерогенна реалност. Целеполагането на популизма в дефинитивните рамки на модуса на артикулация на хетерогенните искания би могло да се тълкува в смисъл, че този модус е лишен от вътрешно спояващо ядро, т.е. от ядро от ценности, което да се ситуира еднозначно в координатната система на политическия спектър или поне в някаква матрица на логическо съответствие. В стремежа на популизма да се сблъсква с политическата система и с нейните институционални устои се появява опцията да се преодолеят различията и вътрешната несъгласуваност между тях чрез конституирането на универсална верига на еквивалентност. Ернесто Лакло вероятно разбира колко нестабилна идейна конструкция представлява една такава универсална верига на еквивалентност, когато формулира твърдението, че популизъмът може да се окаже вездесъщ от гледна точка на формата, а не на съдържанието. Активната форма на политическа артикулация на социални искания винаги се явява фактор за успеха на политическите проекти, особено на популистките, защото тя улавя и канализира настроенята, насочени срещу политическото статукво, като му се противопоставя пряко.

²⁰ Пак там, с. 222–223.

Лакло предлага оригинална интерпретация на популизма в паралел с политиката и представителството. Доколкото и популизъмът, и представителната политика изразяват интересите на целия народ, между тях Лакло намира допирна точка. Само че популизъмът търси израза на една обща воля, унифицира в себе си разнопосочните искания и идеи. И популизъмът, и представителството конституират вериги на еквивалентност, при които частният интерес се представя като всеобщ. Обаче Лакло не отчита това, че популизъмът е антиплуралистичен, а представителството се основава върху принципите на плурализма. В сравнението на популизма и политиката Ернесто Лакло не взема предвид обстоятелството, че основата, върху която частният интерес се представя като всеобщ при популизма и при представителната политика, е съвършено различна. В действителност и политиката, и популизъмът преследват една и съща цел – представянето на интересите на целия народ, но механизмите, по които те правят това, не са напълно идентични, а различията се състоят именно в отношението към плурализма.

В обобщен вид могат да се изведат следните характеристики на изследователския подход, разглеждащ популизма като дискурсивен стил. Необходимо е преди това да уточним, че когато говорим за популизма като дискурсивен стил, имаме предвид не само дискурсивния стил като тясно определение за популизма, но и научноизследователската парадигма, в чиито рамки той бива третиран по този начин. А изброените по-долу характеристики съществуват в пространството на парадигмата, което има по-широк обхват.

Популизъмът е апел към народа, политически дискурс, насочен срещу политическите елити, партии и институции, срещу етнически или социални групи. Популизъмът като апел към народа като колективно цяло представлява призив, в основата на който стои идеята за противопоставянето срещу някой друг. При популисткия дискурс образът на другия, на този, срещу когото е насочен апелът, е образът на врага. Очертава се социална граница, от едната страна на която стои народът, а от другата са разположени неговите врагове – политическите елити, партиите и институциите.

Популизъмът възниква върху терена на неизпълнените политически и социални обещания. Тази характеристика има непосредствена връзка с предходната. За да се достигне до някаква форма на популистка мобилизация, т.е., за да се активира недоволството на народа срещу неговите врагове, така както ги очертава популисткият дискурс, е необходимо да се артикулират определени искания, които да залегнат в основата на противопоставянето срещу политическата система. Манипулацията на тези искания отново се насочва срещу политическата система като цяло и в частност рефлектира в негативен план върху нормалното функциониране на институционалната среда.

Популизъмът е присъщ на демокрацията, разчита преди всичко на формите на пряката демокрация, но в една или друга степен представлява заплаха за функционирането на демократичните институции, влиза в особен тип взаимо-

действие с модерната демокрация. Той се възползва от формалните демократични принципи, механизми и процедури, за да се институционализира във властта. Същевременно с исканията си за пряка демокрация той формално настоява за повече власт на народа и респективно за повече демокрация. Въпреки това ние сме склонни да приемем, че популизмът по недвусмислен начин застрашава функционалната рамка на политическата система и дестабилизира нейните институции.

Популизмът отхвърля институциите като посредници и разчита на особено важната фигура на един харизматичен лидер. Месианистката роля на харизматичния популистски водач измества регулативната роля на политическите институции, а едно такова изкривяване бихме могли да квалифицираме като дисфункционален елемент. Не на последно място, съсредоточаването на прекомерна власт в ръцете на харизматичния лидер крие риск от отстъпление от принципите на демократичния плурализъм.

Сходството между популизма и представителната политика е в стремежа да се материализира общата воля на народа. Това е и допирната точка между популизма и демокрацията. Обаче при популизма материализацията на общата воля на народа става възможна по механизми, които са коренно противоположни на механизмите на представителната демокрация. На популистката унификация на волята противостои плуралистичният принцип на представителството на различните воли като една целокупна воля.

ЛИТЕРАТУРА

- Канован, М. (2013). Вярвайте на народа! Популизмът и двете лица на демокрацията, *Критика и хуманизъм*, № 41, извънреден бр..
- Лакло, Е. (2013). Популизмът: Какво ли значи това? *Критика и хуманизъм*, № 41, извънреден бр., 2013.
- Arditi, B. (2004). Populism as a Spectre of Democracy: A Response to Canovan. *Political Studies*, 2004, vol. 52, <https://1arditi.files.wordpress.com/2012/10/arditi_populism_politicalstudies_2004.pdf>, (онлайн). (прегледан 08.01.2016].
- Bonikowski, B., N., Gidron. Varieties of Populism: Literature Review and Research Agenda. *Weatherhead Center for International Affairs, Harvard University*, № 13-0004, <http://scholar.harvard.edu/files/gidron_bonikowski_populismlitreview_2013.pdf>, (онлайн). (прегледан 03.01.2016].
- Pappas, T. (2012). Populism Emergent: A Framework for Analyzing its Contexts, Mechanics, and Outcomes. *EUI Working Paper RSCAS*, 2012/01, <http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/20114/RSCAS_2012_01b.pdf?sequence=1>, pp. 1–2, (онлайн). (прегледан 22.01.2016).

КОМПЕТЕНЦИИТЕ НА ПОЛИТИЧЕСКИЯ СЪВЕТНИК КАТО ФАКТОР ЗА УСПЕШНОТО МУ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СЪС СТРУКТУРИТЕ НА ИЗПЪЛНИТЕЛНАТА ВЛАСТ

Георги Атанасов Темелков

[Авторът е докторант в задочна форма на обучение, зачислен през 2016 г. Разработва дисертация на тема „Институцията на съветника в политическите структури: лидерство и отговорност в условията на политически преход”.]

Анотация. През последните две десетилетия фигурата на политическия съветник се утвърждава на международната политическа сцена като устойчив елемент в процеса на вземането на решения от страна на изпълнителната власт. Неговите роли, функции и компетенции претърпяват някои трансформации в процесите на развитие – от тясна експертност към широкообхватни комуникации.

Тези промени оказват влияние, както върху взаимодействието между политическия съветник и политическата фигура, чиито интереси обслужва, така и върху взаимодействието между политическия съветник и държавните служители в съответната структура. Неговите компетенции могат да направят тези взаимодействия успешни и да доведат до сполучливи политически решения, но също така могат и да възпрепятстват ефективното осъществяване на неговите задължения.

Именно компетентността на политическия съветник е в основата на неговия, респективно на министъра, успех.

Ключови думи: взаимодействия, компетенции, политически съветник, политически решения

THE COMPETENCES OF THE POLITICAL ADVISOR AS A FACTOR FOR THEIR SUCCESSFUL INTERACTION WITH THE EXECUTIVE POWER STRUCTURES

Georgi Atanasov Temelkov

Abstract. The figure of the political advisor has established as a sustainable element on the international political scene in the process of decision-making by the executive power over the past two decades.

Advisor's role, functions and competencies undergo certain transformations in development processes- from close expertise to broad-based communications.

These changes influence both the interaction between the political advisor and the political figure whose interests he/she serves, as well as the interaction between the political advisor and the civil servants in the structure.

Advisor's competencies can make those interactions successful and lead to successful policy decisions but can also hinder the effective performance of his/her duties.

It is the competence of the political advisor that is the basis of his/her, respectively of the minister's, success.

Keywords: interaction, competencies, political advisor, political decisions

Въведение

Политически съветници са въведени в Дания в края на 90-те години, защото държавните служители са привлечени доста обстойно в политическата работа. Например държавните служители често присъстват на срещи на политическите партии и са привлечени в междупартийно посредничество по коалиционните въпроси.

Повечето европейски политически системи предвиждат политически съветници на структурите на изпълнителната власт или поне на водещите структури. Някои държави също така предвиждат политически съветници в регионалното или общинското управление.

Теоретичен анализ

Политическите съветници най-добре могат да бъдат дефинирани в контекста на двете групи, с които работят в най-близко сътрудничество – министри и държавна администрация.

Най-общо те са своеобразни асистенти на министрите, на които предлагат съвети и подкрепа, обикновено от политически характер. Назначаването им е по същество „назначаване на доверие”, което е лично от министъра и продължава само докато той заема длъжността. Политическите съветници се разграничават от личния помощен персонал на министъра, който отговаря за поддържането на графиците, логистичната подкрепа и други подобни въпроси. Отличителната им функция е да предлагат съвети.¹

Политическите съветници се различават от държавните служители в три ключови аспекта:

Първо, тъй като са лично назначени от министъра, те са освободени от обичайните изисквания за постъпване на държавна служба (макар че понякога вече са били държавни служители, преди да станат политически съветници). Министрите очевидно търсят хора с компетентност, въпреки че трябва да се каже, че в Източна Европа политическата принадлежност продължава да

¹ King, S. (2003). *Regulating the Behaviour of Ministers, Special Advisers and Civil Servants. The Constitution Unit School of Public Policy, UCL, London.*

има предимство пред това.

Второ, обикновено те стоят извън традиционната йерархия на държавната служба – най-често са отговорни само пред министъра и получават инструкции от него.

Трето, освободени са от изискването на държавните служители да действат с политическа безпристрастност. Целият аспект на политическия облик се състои в това, че съветникът може да даде политически натоварен съвет, който министърът не може да поиска от държавната служба.

По дефиниция се очаква политическият съветник да има силни политически връзки с министъра, за когото работи. Макар това да не означава непременно, че той трябва да е член на партията на министъра, съветникът трябва да е в пълно съответствие с неговите възгледи, за да гарантира, че предложеният съвет съответства на неговите общи политически перспективи и ценности. Практиката, която често се наблюдава в страните от Източна Европа с назначаването на политически съветник от една партия в коалицията, за да „държи под око“ министър от друга коалиционна партия, по своята същност е нестабилна и обикновено води до напрежение и разрушителна динамика.²

Интересно е да се отбележи, че в Западна Европа най-търсените политически съветници са тези, които подпомагат министъра в неговите отношения с пресата и тези, които подпомагат генералните решения. Експертите, които са тясно фокусирани в определен проблем, обикновено са малцинство и се наемат заради знанието или опита си по определен въпрос, който е от съществено значение за министъра. Те имат подходящ професионален опит или академична специализация и често са в средата, или в края на кариерата си. Тенденциите показват, че в рамките на министерството тези експертни съветници се съсредоточават доста тясно върху дадената област, въпреки че те обикновено биват призовавани да „проявяват интерес“ и в други области.³

Основни характеристики

В много страни от Източна Европа общото явление през последните години е относително високият дял на експертните съветници, които се привличат, за да се компенсира до известна степен недостига на политически капацитет в развиващата се държавна служба. Тъй като изборът на политически съветници е личен за всеки министър, набирането често е несистематично и случайно, почти винаги се извършва чрез неформални политически контакти. Изглежда рядко политическите партии да се опитват да идентифицират потенциални съветници за своите министри, въпреки че понякога като кандидат може да бъде

² Ben-Gera, M., S. James. (2004). A Comparative Analysis of Government Offices in OECD Countries, *GOV/PCG/MPM/RD/(2004)1*, OECD, Paris.

³ Ben-Gera, M., S. James. (2004). A Comparative Analysis of Government Offices in OECD Countries, *GOV/PCG/MPM/RD/(2004)1*, OECD, Paris.

предложен и партиен служител. Обикновено решението се оставя на самите министри и, както може да се предположи, министрите предпочитат да контролират своя избор.

Налице са три модела на взаимодействие между политическите съветници и държавните служби в европейските държави:⁴

Политически съветници, работещи заедно с политически неутрална държавна служба (Дания, Швеция, Обединеното кралство): в тази система държавната служба обикновено е доминиращ елемент в консултирането и подпомагането на министъра, а ролята на политическия съветник се ограничава до предлагането на съвети и решения.

Политически съветници, работещи заедно с държавна служба, чието най-високо ниво също е политизирано: това създава по-объркана система, но е приложим в някои източноевропейски страни, а също така и в Испания.

Cabinets ministériels (Франция, Италия, доскоро Белгия), които обикновено се състоят от смесена група политически съветници и държавни служители на временно управление, които съветват министъра и упражняват силен контрол над министерството: обикновено има известно разстояние между министъра/кабинета и държавните служители, които съставляват останалата част от министерството.

В страните от Източна Европа политическите съветници най-често са независими в своята работа, но осъществяват връзки в работата си с различни държавни служби.

Във връзка с разглеждането на моделите на съветническата служба в страните от Източна Европа, възникват три основни въпроса, когато се разглеждат връзките между политическите съветници и държавните служители:⁵

Първо, дали политическият съветник има право да дава указания на държавните служители – в повечето страни той не го прави, поради няколко причини:

а) би се намесил в управленската верига и отчетността на държавната служба, което може да упражни натиск върху държавните служители да нарушат принципа на политическа неутралност;

б) ролята на съветника е да съветва – в конкретния случай да съветва министъра, – а не да управлява.

Второ, дали е необходимо разграничаване на функциите между двете категории служители, когато е налице граница между тях, това е вторичен (макар и важен) въпрос. Основното изискване е, че трябва да има обвързаност, която да се разбира и уважава от двете групи. Много от изследванията показват, че в източноевропейските държави неразбирането на ролята на другите, както и

⁴ **Viorescu, R., D. V. Pedreira.** (2008). The Role of Political Advisors in IN European Union Countries. *The Annals of The "Ștefan cel Mare" University Suceava. Fascicle of The Faculty of Economics and Public Administration*, August.

⁵ **Пак там.**

липсата на такава граница и работни отношения, обикновено са в основата на неразбирателството и нездравите връзки между политическите съветници и държавните служители.

Трето, дали политическите съветници и държавните служители могат да развият добри работни отношения, позволяващи пресичането на тази граница, без да се компрометира ролята на двете групи. Това важи особено за ролята, която всеки трябва да играе при формулирането на политиката. В някои страни съществува тенденция държавните служители да бъдат ограничавани до по-юридическа и техническа роля. В редица източноевропейски държави това е факт, поради тенденцията да се приравнява „политиката“ с „политиците“ и да се изключи държавната служба и от двете. Това, общо взето, е деконструктивна тенденция, следствие от която е, че тежестта при разработването на политиката е ограничена до малък брой политически съветници, които впоследствие се претоварват, а държавната администрация е недостатъчно използвана, тъй като се ограничава само до административни и изпълнителни задачи.

Назначенията на политическите съветници като цяло не произхождат масово от структурите на държавните служители. С течение на времето те са се превърнали в общоприета част от системата. Макар да е факт, че те оспорват монопола на съветите от държавната служба към министрите, те са едно от предизвикателствата, възникнали през последните десетилетия, което политиците приветстват и изискват многобройни канали за политически съвети.

Политическите съветници са само една проява на тази тенденция и добавят към политическите съвети едно политическо измерение, което държавните служители са лишени от възможността да предлагат. По-разумните държавни служители осъзнават, че това допълнително измерение укрепва, а не отслабва създаването на политики (или поне повишава удовлетвореността на министрите от процеса на създаване на политики).

Наличието на политически съветници може да предпази държавните служители от искания да изпълняват партийни политически задачи за министрите. При липсата на политически съветници министрите вероятно ще поискат от държавните служители да им оказват помощ по въпроси, които не попадат в границите на държавната служба за неутралитет, като например подпомагане при подготовката на партийно събрание, изготвяне на писма до партийни чиновници или споразумения за посредничество между партийни коалиции.

По-общо казано, политическият съветник ще получи най-доброто съдействие от държавната служба по същия начин, по който човек получава най-доброто съдействие от всекиго – чрез учтивост, професионализъм и обмислени действия и поведение.

От друга страна, политическият съветник, който е арогантен или агресивен ще отчужди хората, от чието сътрудничество се нуждае. Това несъмнено би довело до неприятности, тъй като държавната служба, която иска да възпрепятства работата на един съветник, може да го направи в разрез с интереса

сите на министъра. Изложеното по-горе предполага, че успехът или неуспехът в отношенията до голяма степен е в ръцете на политическия съветник.

Най-общо, практиката показва, че политическият съветник изпълнява следните основни функции:

Връзки с партията – с партийни представители, парламентаристи, регионални и общински съветници, партийни поддръжници и евентуално политически партии в други страни – по дефиниция това е област, в която обикновено на държавните служители е забранено да подкрепят министъра.

Взаимоотношения с други министри – всяко ефективно правителство разполага с ефективна система за координация между министерствата по въпросите на разработването на политиките и административните въпроси, които обикновено се извършват от държавните служители. Има обаче партийни дела, по които държавните служители не могат да работят, както и политически чувствителни въпроси, по които министърът би предпочел да се работи от някой, на когото той има голямо доверие.

Консултации по текущи въпроси – министърът ще иска да обсъди и да получи съвети по непосредствените политически въпроси и много често това се отнася до нещо, което е в медийните заглавия в момента.

Коментари на предложенията, изготвени от държавните служители в министерството.

Връзки с поддръжниците на партията в законодателната власт – тази функция включва запознаването на поддръжниците с предложенията на министъра и ги подтиква да направят полезни интервенции в дебатите или да поискат от министъра благоприятни въпроси.

Подпомагане на министъра да се подготви за обществени изяви – дебати в парламента, изказвания пред парламентарните комисии, важни речи или медийни интервюта. Министрите смятат, че е по-лесно да се направи с някого, когото познават добре и на когото се доверяват политически.

Брифинг на министъра по правителствените предложения извън неговите отговорности – министърът може да присъства на заседанията на правителството или на министерските съвети, в които някои въпроси няма да засегнат интересите на неговото министерство, но по които той може, като член на правителството, да поиска да изрази мнение. Тъй като такава намеса най-често има политически характер, министърът обикновено се обръща към своите политически съветници за помощ.

Предлагане на собствените си идеи за нови политики или „разработване“ на идеите от министъра за нови инициативи – държавните служители често са предпазливи и имат желание да защитят своя министър от потъване в спорна област. Политическите съветници, за разлика от тях, могат да предложат идеи, които държавните служители биха могли да отхвърлят като необичайни.

Действие като неформален пратеник на външни групи – тази задача включва контакти с влиятелни партийни поддръжници, групи за натиск, при-

ятелски академични организации или мозъчни тръстове, бизнес лидери или синдикалисти.⁶

Сами по себе си, тези взаимодействия и функции подсказват, че за да може да ги осъществява ефективно, политическият съветник трябва да притежава както експертни знания, така и лични качества като комуникативност, отговорност, лоялност и др.

Доверието между министъра и неговия съветник трябва да е много голямо – като общо правило, съветникът трябва да получи свободен достъп до срещи и информация, ако трябва да съветва правилно министъра. Този достъп обаче поставя взаимно задължение за съветника – той трябва много внимателно да използва привилегирования достъп до министъра, не трябва да заема повече от ценното му време, отколкото е необходимо, и когато му бъде предоставен достъп до поверителна информация, трябва да се отнася с нея внимателно, и да не я разпространява на външни лица. Основният елемент е развитието на доверие – ако министърът ясно излага своите разсъждения на съветника и ако съветникът се държи умерено, предлагайки съвет, който е разумен и политически успешен, той ще стане незаменима част от живота на министъра.

Тук в никакъв случай не се оспорва необходимостта от експертни знания. Не може да има съмнение, че въпреки общия консенсус относно загубата на власт на традиционния научен експерт, доверието на политиците към експертните консултации се повишава непрекъснато през последните десетилетия. Вероятно по-правилно е да се говори за различната роля на експертните знания – те вече не се възприемат като недвусмислен източник на безспорна истина, а като необходим ресурс за създаване на политики.

Въпреки че изглежда, че при такива условия знанието става по-малко ценно като източник на легитимност за подкрепа на политическите решения, доказателствата изненадващо са противоположни. Броят на експертите, призовани от правителствата, както и многобройните консултативни комитети, подпомагащи политиците, продължават да нарастват. В рамките на „обвързването“ обаче това е резултат от взаимната зависимост на науката и политиката от съвременните условия на производство на знания и взимане на политически решения.⁷

В условия, в които политическите решения все повече се стремят към сигурност и легитимиране, експертното знание би могло да изпълни своята роля в консултирането в по-специфични контексти (например прогнозиране, оценка, регулиране, етично обсъждане). Но чрез предоставяне на специфични

⁶ **Viorescu, R., D. V. Pedreira.** (2008). The Role of Political Advisors in IN European Union Countries. *The Annals of The "Ștefan cel Mare" University Suceava. Fascicle of The Faculty of Economics and Public Administration*, August.

⁷ **Maasen, S., P.** (2005). Weingart. Democratization of Expertise? Exploring Novel Forms of Scientific Advice in Political Decision-Making, *Springer, P.O. Box 17, 3300 AA Dordrecht, The Netherlands*.

съвети на неспецифични запитвания, експертното знание не може да даде недвусмислените отговори, изисквани от политиката.

В съвременните условия от политическите съветници се очаква да бъдат много повече от научни експерти.

Успешният политически съветник често дава оригинални, политически адекватни, иновативни съвети, които в общия случай биха се приели от традиционните държавни служители като крайни и неподходящи. Именно такива съвети обаче много често биват най-успешният изход от проблемна ситуация или постигат голям кредит на доверие.

Заключение

Съвременната политическа среда, в която информацията се разпространява с бързина, която историята не познава до момента, и посредством достъпни до всяко електронно устройство канали, политическият съветник трябва да бъде и комуникатор. Той трябва да общува не само с министъра и държавните служители в процеса на изпълнение на ежедневните си ангажменти, но да пречупва своите съвети и през призмата на широката общественост; да предвижда реакциите в традиционните и социални медии; сам да изработва комуникационни стратегии на ведомството с тези медии и широката общественост. Налице са съвсем нови и по-важни от всякога качества, които да поддържат висока степен на комуникативност с различни реципиенти в постоянно променяща се среда.

Отговорностите на политическите съветници се разширяват значително в тези условия. Ако допреди две десетилетия (а в нашата страна дори и по-малко) отговорността се носи колективно, а информацията е силно цензурирана, голяма част от политическите решения, респективно – политическите съвети, остават недостъпни за обществеността, днес те освен че са разпространявани, са и широко дискутирани. Така, за всяко политическо решение се очаква поемането на отговорност.

В най-добрия случай, когато съветникът се развива в своята роля, се осъществява процес на симбиоза, в който той оценява изискванията на министъра и разбира как работи неговият ум. Добрият съветник ще може да предскаже реакцията на министъра за дадено събитие и неговите идеи, а също така и да предвиди бъдещите нужди, което е в основата на успешна съвместна работа.

ЛИТЕРАТУРА

Ben-Gera, M., S. James. (2004). A Comparative Analysis of Government Offices in OECD Countries, *GOV/PCG/MPM/RD/(2004)1*, OECD, Paris.

- King, S. (2003). Regulating the Behaviour of Ministers, Special Advisers and Civil Servants. *The Constitution Unit School of Public Policy, UCL, London.*
- Maasen, S., P. Weingart. (2005). Democratization of Expertise? Exploring Novel Forms of Scientific Advice in Political Decision-Making, *Springer, P.O. Box 17, 3300 AA Dordrecht, The Netherlands.*
- Viorescu, R., D. V. (2008). Pedreira, The Role of Political Advisors in IN European Union Countries. *The Annals of The „Ștefan cel Mare“ University Suceava. Fascicle of The Faculty of Economics and Public Administration, August 2008.*

ОТНОШЕНИЯТА МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И ЕВРОПЕЙСКАТА ИКОНОМИЧЕСКА ОБЩНОСТ/ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ (1991 – 1993)

Гергана Антонова Тошева

[Авторката е докторант в редовна форма на обучение, зачислена през 2017 г. Разработва дисертация на тема „Десетилетието на радикалната преориентация на българската външна политика (1989 – 1999) – последователност и вътрешноинституционална съгласуваност на ориентацията към евроинтеграция на България“.]

Анотация. Настоящата статия разглежда отношенията между България и Европейската икономическа общност/ Европейския съюз при управлението на правителствата на Филип Димитров и на проф. Любен Беров (ноември 1991 – декември 1993). Целта на разработката е да разкрие дали тези отношения са приоритетни за двете правителства и дали се характеризират с последователност при осъществяването им. Изследователският метод е сравнителен анализ на външнополитическата активност на двата кабинета в това направление. Разработката се основава на първични източници – годишните течения на двата партийни вестника „Демокрация“ и „Дума“.

Ключови думи: външнополитическа активност, Европейска икономическа общност, Европейски съюз, приоритет, последователност, правителства

THE RELATIONS BETWEEN BULGARIA AND THE EUROPEAN ECONOMIC COMMUNITY/ THE EUROPEAN UNION (1991 – 1993)

Gergana Antonova Tosheva

Abstract. The current paper presents the relations between Bulgaria and the European economic community/ the European Union during the governments of Philip Dimitrov and prof. Luben Berov (november 1991 – december 1993). The aim of the paper is to study if these relations are prioritized for the two governments and if their realization is characterized with continuity. The method that has been used is comparative analysis of the foreign policy activity. The study is based on primary resources – the editions of the party periodicals “Democratia” and “Duma”.

Keywords: foreign policy activity, European Economic Community, European Union, priority, continuity, governments

Въведение

По темата за Източното разширяване на Европейския съюз съществува сериозен обем литература. Тя поставя акцент върху политиката на Съюза по отношение на страните от Централна и Източна Европа. Представят се етапите, позициите на държавите членки, вътрешните противоречия между т.нар. „задълбочители“ и „разширители“ с техните аргументи. Отбелязването на първата декада на пълноправно членство е уместен повод за анализиране на политиката на България по отношение на евроинтеграцията ѝ в ранния етап на процеса на Петото разширяване.

Целта на настоящия доклад е да направи сравнителен анализ на външната политика на правителствата на Филип Димитров и на проф. Любен Беров спрямо Европейската икономическа общност/Европейския съюз. Двете правителства са избрани от един и същ състав на Народното събрание, но с мандата на две различни парламентарно представени партии. Тези обстоятелства са предпоставка за формулиране на хипотезата за последователност във външнополитическия курс, но поставят под въпрос приемствеността във външнополитическия процес. Поради тази причина избраният период представлява изследователски интерес. Въведено е темпорално ограничение по отношение на правителството на проф. Любен Беров, като се анализира само първата година от неговото управление.

Определения

В рамките на този доклад под външнополитически курс се разбира „общото направление на външната политика, за насочеността ѝ към постигането на набелязана, далечна, трайна, стратегическа, генерална цел“ (Георги Стефанов, 2006:25). Външнополитическият процес е „практическото осъществяване на външната политика“ (Георги Стефанов, 2006:25).

Външнополитически курс

Външнополитическият курс на страната е формулиран от Народното събрание в Декларацията на Народното събрание по националния въпрос от 15 януари 1990 година, приета само с два гласа „против“, където се говори за „приобщаването на страната ни към изграждащия се общоевропейски дом“ (35 НС, 15 януари 1990 г.) и в Решението на Великото народно събрание за членството на България в Европейската икономическа общност от 22 декември 1990 година, прието с 210 гласа „за“, нито един „против“ и един „въздържал се“ (7 ВНС, 22 декември 1990 г.).

Външнополитически процес

Правителството на Филип Димитров

В програмната декларация, представена на 8 ноември 1991 година, министър-председателят Филип Димитров ясно заявява ангажимента България да се съобрази с установените от ЕИО условия за придобиването на статут на асоциирана страна. Началото на процеса на интеграция на страните от Централна и Източна Европа е поставено през есента на 1990 година, когато Европейската комисия представя съобщението „Споразумения за асоцииране със страните от Централна и Източна Европа: обща рамка” пред Европейския парламент и Съвета на министрите. Именно там за първи път тези споразумения получават наименованието „европейски”. По своя характер те представляват смесени договори, което означава, че страни по тях са трите общности и държавите членки от една страна и съответната държава от друга. Сключването на Европейските споразумения за асоцииране се основава на чл. 310 от Договора за Европейската общност, към онзи момент, съгласно който *„Общността може да сключва с една или повече държави или международни организации споразумения за асоцииране, създаващи реципрочни права и задължения, общи действия и специални процедури“* (Жасмин Попова, 2011:584).

Сключването на Европейското споразумение за асоцииране е предшествано от процес на преговори между съответната страна и ЕИО, който процес представлява т.нар. „начин”, по думите на министър-председателя Филип Димитров. Той може да бъде разделен на пет етапа. По време на първия се провеждат т.нар. проучвателни разговори, за стартирането на които е необходимо категорично заявено желание и доказателство за спазването и прилагането на ценностната система, ендегенна за държавите – членки на Общността. Във втория етап Европейската комисия следва да изготви мандат за преговорите, основан на проведените проучвателни разговори. Този мандат подлежи на процедура на одобрение от страна на Съвета на министрите, като решението трябва да бъде взето с единодушие. На този етап се включва и Европейският парламент с предоставянето на консултативно становище. Третият етап е свързан със самото провеждане на преговорите от Европейската комисия, съгласно решение на Съвета на министрите. На следващия етап, след като е проведена консултация с Европейския парламент, се взема решение с единодушие за сключването на Европейското споразумение за асоцииране. В рамките на последния етап от този процес се извършват ратификационните процедури в съответствие с конституционните разпоредби на държавите – членки на Общността, Европейския парламент, както и конкретната държава.

След това схематично представяне на начина на сключване на Европейските споразумения за асоцииране преминаваме към т.нар. „срокове”, по думите на премиера Филип Димитров, установени от ЕИО и рамкиращи проце-

са на приобщаване на България. Началото на целия процес е поставено през октомври 1991 година и приключва през февруари 1995 година, като в рамките на този период се разгръщат петте етапа. При встъпването в длъжност на новия кабинет България се намира на първия етап от преговорния процес – този на проучвателните разговори. Те започват през октомври 1991 година и приключват в края на същата година. Сближаването между страната ни и Общността на практика започва с тях, а правителството се ползва с „кредит на доверие” сред западноевропейските си партньори още от самото начало на управлението му (в. „Демокрация”, 15 ноември 1991 г.). Пример за това е поканата, която министър Ганев получава да вземе участие в заседание на Съвета на министрите на външните работи на ЕИО на 20 декември 1991 година.

Европейската комисия е готова с мандата за преговорите с България през февруари 1992 година и ги представя пред Съвета. Тя предлага да се следва подходът, използван с предходните три държави – Чехословакия, Полша и Унгария, но *група държави-членки настоява за провеждането на диференциация между трите от Вишеград, от една страна, и България и Румъния, от друга* (Жасмин Попова, 2011:586). Освен различна начална позиция, относно страната ни се „изобретява” специална клауза, според която Общността има правото да суспендира действието на Европейското споразумение за асоцииране, при регистриране на неизпълнение на поето от България задължение. Мандатът на Комисията за преговорите с България се съобразява и с притесненията на държавите членки в конкретни области. Испания налага ограничения на възможен износ на черни метали от България, а Гърция извоюва включването на българо-гръцкия проблем с трансграничните води.

Съветът приема окончателния вариант на мандата на Комисията през май 1992 година и в рамките на същия месец започват преговорите за асоцииране на България към ЕИО. Те се разгръщат в седем кръга и приключват на 22 декември 1992 година. Месец май 1992 година се оказва изключително ползотворен за осъществяването на „европейския приоритет” на правителството, защото на 7 май България е приета в Съвета на Европа, а на 14 май започва първият кръг от преговорите за асоцииране към Общността.

Българската делегация е водена от министъра на външните работи Стоян Ганев, а главният преговарящ е народният представител Илко Ескенази. От страна на ЕИО ръководител на делегацията е Пабло Бенавидес, отговарящ за „Дирекция за отношенията със страните от Централна и Източна Европа и бившия Съветски съюз”. Главният преговарящ за България, Илко Ескенази, смята, че началото на преговорите е *следваща стъпка по пътя на България към Европа след приемането ни в Съвета на Европа* (в. „Демокрация”, 12 май 1992 г.). По негови думи ритъмът на приобщаването на страната към политическите структури на Стария континент се усилва постепенно, което за него е доказателство за *демократичните завоевания на България* (в. „Демокрация”, 12 май 1992 г.). Според главния преговарящ на страната членството в Съвета

на Европа е резултат от две събития. Едното е изборната победа на Съюза на демократичните сили на последните избори, а другото е опозиционното положение на Българската социалистическа партия (в. „Демокрация”, 12 май 1992 г.). Българската позиция е концентрирана около две основни послания, които трябва да осигурят стратегически предимства. Първо, за Илко Ескенази е важно България да убеди европейските си партньори, че политическата ситуация в страната се характеризира с политическа стабилност (в. „Дума”, 12 май 1992 г.). Второ, българските управляващи формулират отношенията с ЕИО като приоритетни. В декларация на Министерството на външните работи, разпространена на 12 май 1992 година се декларира, че *българското правителство придава особено значение на асоциирането ни към Европейската общност и го разглежда като приоритетна задача в интегрирането на страната в европейските политически и икономически структури* (в. „Демокрация”, 13 май 1992 г.) При откриването на пленарното заседание на първия кръг от преговорите на 14–15 май, министър Ганев изтъква приоритетното значение, което България придава на отношенията с Европейската икономическа общност. Външният министър подчертава, че Общността е един от основните елементи на изграждащата се нова система за сигурност и изтъква желанието на България *да допринесе за тази цел* (в. „Дума”, 15 май 1992 г.).

Управляващите обръщат внимание и на неблагоприятните обстоятелства и настояват за легитимиране на присъединяването към ЕИО. Ръководителят на българската делегация акцентира върху факта, че страната ни е стартирала икономическата реформа при значително по-неблагоприятни вътрешно- и външнополитически условия в сравнение с Полша, Унгария и Чешката и Словашката федеративна република. Поради това той смята, че *това обективно налага необходимостта на този етап от отношенията между България и Европейската общност да бъде възприет асиметричен подход в полза на нашата страна* (в. „Дума”, 15 май 1992 г.). В рамките на едночасовото си експозе министърът на външните работи декларира, че *България разглежда споразумението за асоцииране като път за пълноправно членство в Европейската общност* (в. „Демокрация”, 15 май 1992 г.). Ръководителят на българската делегация обобщава метафорично старта на преговорите по следния начин: *Европейската общност не само ни протегна ръка. Тя на даде своята ръка. От тук нататък всичко зависи от политическата мъдрост и от уменията ни да водим твърди, но гъвкави търговски преговори с дванадесетте* (в. „Демокрация”, 16 май 1992 г.).

Вторият кръг на преговорите се провежда на 11–12 юни 1992 година. Тогава са одобрени основните принципи на споразумението, предложени от българската делегация. Министър Ганев тълкува наличието на защитна клауза, като смята, че „предложената от Комисията на Европейската общност клауза за автоматично прекъсване на преговорите или на трайността на договора, в случай на нарушаване на демократичните принципи, няма защо да тревожи

правителството, защото тя ще е гаранция за необратимостта на процесите” (в. „Демокрация”, 16 юни 1992 г.).

Третият кръг от преговорите е на 9–10 юли 1992 година. Посланикът на България в Брюксел Леа Коен коментира, че българската делегация е „отлично подготвена, с виртуозно познаване на проблемите, които могат да възникнат с експертите по търговската част от съвместната програма” (в. „Дума”, 10 юли 1992 г.). Българските преговарящи се опитват да договорят по-изгодни условия по асоциирането, което довежда до забавяне на преговорите.

Четвъртият кръг се провежда на 24–25 септември 1992 година, като по време на преговорите възникват проблеми. Заместник-министърът на търговията Станислав Даскалов обобщава резултатите: *Налице са съществени различия в областта на „чувствителните стоки” – земеделска продукция, черни метали, текстил. По първите Общността нямаше становище, което означава, че тя изчаква, а по вторите срещаме съпротивата на Испания. По третата категория стоки преговорите продължават с взаимни отстъпки* (в. „Демокрация”, 3 октомври 1992 г.). От своя страна заместник-министърът на външните работи Валентин Добрев коментира преговорите по политическата част, които *могат да се нарекат успешни, тъй като възприетите принципи са доближават до онези условия, които Европейската общност предоставя на Унгария* (в. „Демокрация”, 3 октомври 1992 г.). Двата заместник-министри са единодушни, че *в процеса на асоцииране към Европейската общност България няма да приеме безпрекословно всички условия, така както направи Румъния* (в. „Дума”, 3 октомври 1992 г.).

Следващите срещи на двете делегации са на 15–16 октомври 1992 година. Главният преговарящ от българска страна заявява, че *Европейската общност е изключително ревнива в достъпа на други държави към чувствителните сектори от нейните пазари* (в. „Дума”, 15 октомври 1992 г.) По този начин се обяснява отказът на Общността да предостави исканите от България квоти за износ на селскостопанска продукция, стомана и текстил. Въпреки това мнението на Илко Ескенази е, че *Комисията е огорчена, че някои страни – членки на Европейската общност, били категорични относно известни отстъпки в количествата и митата при внос от България* (в. „Дума”, 16 октомври 1992 г.). В заключение главният преговарящ обобщава, че *когато човек води преговори с великан, е трудно да постигне привилегирована позиция* (в. „Демокрация”, 16 октомври 1992 г.). Посланикът на България в Брюксел изказва доста песимистична позиция относно хода на преговорния процес: *Никога не сме били толкова разделени с Общия пазар, колкото в момента* (в. „Дума”, 16 октомври 1992 г.).

Шестият кръг се провежда на 11–12 ноември 1992 година, когато в проблематично се превръща наличието на защитна клауза в търговията с метали, несъществуваща в споразуменията с трите държави от Вишеградската група. По останалите чувствителни сектори е постигнат консенсус между двете деле-

гации. Заместник-министърът на търговията е категоричен, че *становището на българската страна е било твърдо и безкомпромисно само по отношение на металите* (в. „Дума”, 12 ноември 1992 г.). Посланик Леа Коен не отчита това като конструктивна позиция и заявява, че *твърдите позиции в преговорите са довели до отлагането на асоциирането за декември* (в. „Дума”, 12 ноември 1992 г.). Главният преговарящ е категоричен, че *българската делегация не приема предложението на Европейската общност в протокола, засягащ произхода на стоките, България и Румъния да бъдат третирани различно от Полша, Унгария и Чешката и Словашката федеративна република* (в. „Дума”, 1 декември 1992 г.). Българската делегация е принудена да приеме условията на ЕИО, въпреки опитите за извоюване на по-благоприятно третиране – то е по-добро от това на Румъния, но по-неблагоприятно в сравнение с Вишеградската група.

Седмият кръг от преговорния процес, който е и последен, се провежда на 3–4 декември 1992 година. Заместник-министърът на търговията Станислав Даскалов го обобщава по следния начин: *Макар и с доста пречки, преговорите все пак завършват със споразумение, което по своето качество е по-добро от това, парафирано от Румъния в края на ноември* (в. „Демокрация”, 18 декември 1992 г.). След приключването на преговорите по Европейското споразумение за асоцииране следва парафирането на текстовете на 22 декември 1992 година от министъра на търговията Александър Праматарски. Това е едно от последните действия на правителството на Филип Димитров, защото на 30 декември 1992 година Народното събрание избира нов кабинет.

В заключение може да се твърди, че кабинетът на Филип Димитров работи върху преговорния процес за асоциирането на страната методично и последователно, като макар и да среща трудности, се опитва да защити в максималната възможна степен българските национални интереси, което всъщност е една от целите на външната политика, съгласно Конституцията на Република България. По мнението на посланик Леа Коен именно това води до провеждането на седми кръг на преговорите (в. „Дума”, 2 декември 1992 г.), но е знак за отговорна национална позиция, имайки предвид значимостта на договореностите за българската икономика. В крайна сметка, за да успее да осъществи този външнополитически приоритет, правителството се съгласява да приеме неблагоприятните условия, предложени от Общността.

Като обобщение може да се изтъкне, че правителството на Филип Димитров поема властта с ясно формулирани външнополитически цели, изграждащи „европейски приоритет”. Той инкорпорира две семантични нива. Първото се отнася до европейската интеграция, разбирана в широк смисъл, означаваща приобщаването на България към Съвета на Европа, което се случва в началото на месец май 1992 година. Второто тълкуване на този термин се ориентира около асоциирането към Европейската икономическа общност. Процесът започва непосредствено след като България придобива статут на пълноправен член в

Съвета на Европа – на 14 май 1992 година. Кабинетът „Димитров” довежда до успешен край преговорите за подписването на споразумението за асоцииране с Европейската икономическа общност, с което покрива европейската интеграция, тълкувана в тесен смисъл. Цялата външнополитическа активност на страната в период 1991–1992 г. преминава под знака на „завръщането в Европа” и отношенията на България с Общността са еманация на тази амбиция.

Правителството на проф. Любен Беров

В програмната декларация на правителството на проф. Любен Беров дефинитивно не се споменават отношенията между България и Европейската икономическа общност, но тъй като министър-председателят декларира ангажимент за придържане към поетите от предходните правителства договорености, бихме могли да приемем, че те си остават приоритетни. Към момента на встъпване в длъжност на кабинета „Беров”, преговорният процес по Европейското споразумение за асоцииране е приключил и от новото правителство се очаква да го подпише. Това се случва на 8 март 1993 година в сградата, където се помещава Съветът на министрите. Българската делегация е съставена от министър-председателя и министъра на външните работи Любен Беров, министъра на търговията Валентин Карабашев, заместник-министъра на търговията Станислав Даскалов, говорителя на Министерски съвет Райчо Райков и шефа на протокола при МС Илия Кръстелников. Съставът на делегацията е еманация на заявения принцип на приемственост поради присъствието на заместник-министъра на търговията Станислав Даскалов, който ръководи делегацията по време на преговорния процес, вместо външния министър Стоян Ганев. От тази позиция той коментира събитието по следния начин: *След шест години българският внос на промишлени стоки в Европейската общност няма да среща никакви пречки и митнически бариери, а ние след десет години поетивно ще премахнем ограниченията във вноса. При селскостопанските продукти обаче са предвидени само по-добри условия за достъп до пазарите на Западна Европа, но не и либерализация на търговията.* (в. „Демокрация”, 8 март 1993 г.) Освен това прави впечатление, че той заема същата позиция и при този състав на правителството.

Министър-председателят Беров определя споразумението за асоцииране като „ключов фактор за прехода на страната към пазарна икономика. Успешното сътрудничество в рамките на широкообхватното споразумение с Европейската общност ще приближи България към онзи бъдещ момент, когато тя ще задоволи критериите за членство в Общността” (в. „Демокрация”, 9 март 1993 г.). Председателят на Европейската комисия Жак Делор приветства българската делегация със следните думи: *Споразумението, което днес подписваме, потвърждава завръщането на България в семейството на демократичните европейски нации. То изразява нашата обща обвързаност към демократични-*

те принципи, които трябва да бъдат основана нашите общества (в. „Дума”, 9 март 1993 г.). На тържествената церемония по полагаането на подписите външният министър на Кралство Дания Нилс Хелвег Петерсен изразява мнението си за българското общество: *Знаем, че трансформирането на обществото е тежка работа и изисква през преходния период големи жертви, които българският народ понася с голямо мъжество* (в. „Демокрация”, 9 март 1993 г.).

Подписването на Европейското споразумение за асоцииране е от изключително значение за страната ни, защото то представлява правната рамка, в която се осъществяват контактите с Общността/Съюза до пълноправното членство на България през 2007 година¹. Договорено е търговските му разпоредби да започнат да действат предварително, благодарение на т.нар. Временно търговско споразумение. България е петата страна, която подписва споразумение за асоцииране, след Полша, Унгария, Чешката и Словашката федеративна република и Румъния (в. „Демокрация”, 9 март 1993 г.).

Народното събрание ратифицира със закон ЕСА на 15 април 1993 година. По време на пленарното заседание се провежда дебат, като представителите на Съюза на демократичните сили и на Българската социалистическа партия поставят акцент върху негативите, които носят някои разпоредби на Споразумението. Главният преговарящ Илко Ескенази от СДС го оценява по следния начин: *това споразумение не е влизане в рая и неговото изпълнение ще постави на изпитание българската икономика* (36 Народно събрание, 15 април 1993 г.). Той е категоричен, че след влизането му в сила ще се повиши *напрежението върху производителите и износителите* (36 Народно събрание, 15 април 1993 г.). Заключение, което прави Илко Ескенази, е, че не бива да си правим илюзии. *Това не е прегръдка, но това е ръкостискане между партньори, за които следват доста големи отговорности* (36 НС, 15 април 1993 г.). Народният представител Йовчо Русев от Парламентарния съюз за социална демокрация коментира, че *някои мерки на Европейската общност заплашват и увреждат интересите на българските земеделци* (36 Народно събрание, 15 април 1993 г.). Депутатът Андрей Луканов от Парламентарния съюз за социална демокрация обръща внимание на факта, че това споразумение е еманация на последователността между правителствата след 1989 година: *Правителството на Любен Беров подписа споразумение, по което работиха четири правителства, като екипът, който работи по него, не е сменян* (36 НС, 15 април 1993 г.). След дългата полемика законопроектът за ратифициране на „Европейското споразумение за асоцииране между Европейските общности и техните страни членки и Република България и Временното споразумение по търговия и свързаните с нея въпроси между Европейската икономическа общност и Европейската общност за въглища и стомана и Република България” е

¹ Важно е да се подчертае, че Европейското споразумение за асоцииране се сключва за неопределен период от време.

приет на две четения в едно пленарно заседание с единодушната подкрепа на всички народни представители (36 НС, 15 април 1993 г.).

Временното търговско споразумение, съдържащо търговските разпоредби на Европейското споразумение за асоцииране, следва да влезе в сила предварително спрямо останалата част от него. Тъй като това се забавя, през месец юни министър-председателят Беров връчва нота на посланиците на държавите – членки на Европейската общност, в която изразява своето *сериозно безпокойство от забавянето влизането в сила на временното споразумение по търговия и свързаните с нея въпроси* (в. „Дума”, 16 юни 1993 г.). Министърът на търговията е категоричен, че това ще доведе до *съществени загуби на пазарен дял на българските износители и производители и то в момент, когато България търпи последици от прилагането на санкциите* (в. „Демокрация”, 17 юни 1993 г.). В резултат на дипломатическата нота външните министри на Белгия, Холандия и Дания заявяват на заместник-министъра на външните работи Тодор Чуров, че ще съдействат за *разясняването на проблема на срещата на високо равнище в Копенхаген* (в. „Дума”, 17 юни 1993 г.). Следващата стъпка, която кабинетът „Беров” предприема с оглед на това забавяне, е през месец октомври. Тогава правителството изпраща меморандум до посланиците на държавите – членки на Общността, и делегацията на Комисията на ЕИО, в който се изтъква фактът, че България е *единствената страна, подписала Европейско споразумение за асоцииране, чието временно търговско споразумение все още не е влязло в сила. Това я поставя в положение на фактическа дискриминация на пазарите на Европейската общност в сравнение с останалите асоциирани държави* (в. „Дума”, 13 октомври 1993 г.). Министърът на външните работи Станислав Даскалов коментира, че *невлизането в сила на споразумението лишава страната ни от достъпа до пазарите на Общността, с което се причиняват материални загуби поради неприлагането на клаузите за свободно движение на стоки* (в. „Демокрация”, 13 октомври 1993 г.).

Европейският парламент взема отношение по този въпрос с приемането на резолюция „Относно блокирането на временното споразумение с България”. В нея ЕП изразява своето неодобрение спрямо държавите членки, които *го обвързват с процедурите за търговска защита* (в. „Дума”, 28 октомври 1993 г.). В края на резолюцията европейските депутати *призовават Европейският съвет да предложи мерки за подпомагане на България в преодоляването на сериозните загуби, понесени в резултат на югосанкциите и да възложи на Съвета на министрите да преустанови блокиращите си действия* (в. „Дума”, 28 октомври 1993 г.). Освен приемането на тази резолюция, ЕП ратифицира Европейското споразумение за асоцииране на България. В решението за ратификация се изтъква фактът, че *България продължава да бъде най-стабилната страна на Балканите независимо от големите трудности, възникнали във връзка със санкциите срещу бивша Югославия, като посочва, че е от жизненоважно значение временното споразумение, което се отнася изключител-*

но до търговията, да влезе в сила без никакво по-нататъшно забавяне (в. „Дума”, 29 октомври 1993 г.).

Дания е първата държава членка, която ратифицира споразумението с България. Това би могло да се обясни с факта, че същото е подписано по време на нейното ротационно председателство, поради което тя се чувства в известна степен ангажирана (в. „Демокрация”, 18 декември 1993 г.). След забавяне от около половин година, Временното споразумение по търговията и свързаните с нея въпроси влиза в сила на 31 декември 1993 година, след деблокирането му от Съвета на министрите.

С оглед на оценките на народните представители от двете най-големи парламентарни групи следва да обърнем внимание на същността на ЕСА. То предвижда провеждането на редовен политически диалог, благодарение на който да бъдат обсъждани въпроси от взаимен интерес. В рамките на самото споразумение е разписан институционалният механизъм, на основата на който диалогът ще се провежда. Той е съставен от: Съвет по асоцииране, Комитет по асоцииране и Парламентарен комитет по асоцииране.

В икономическата област разпоредбите на ЕСА разписват постепенното създаване на зона за свободна търговия между България и Общността. Срокът за нейното изграждане е определен на най-много десет години, като за начало на процеса се възприема датата на влизане в сила на Споразумението. Зоната за свободна търговия ще се изгражда чрез либерализация на търговията, като има дефинирани ограничения по отношение на трите чувствителни сектора – текстил, продукти на тежката промишленост и селскостопански стоки. В разпоредбите е заложен принципът на асиметрията, който цели да даде предимства на асоциираната страна, така че нейният износ към ЕО да нараства с по-бързи темпове (Жасмин Попова, 2010:591). На практика обаче това не се случва поради рестрикциите спрямо продукцията от трите чувствителни сектора. В Споразумението не се предвижда установяването на митнически съюз между Общността и България. То не регламентира една от четирите свободи на движение в Общия пазар – свободното движение на хора. Въпреки това, макар да е в известна степен икономически неизгодно за страната, сключването на ЕСА е политически целесъобразно.

Заклучение

В заключение може да се обобщи, че правителството на Любен Беров подписва Споразумението за асоцииране, чиито текстове са договорени от кабинета на Филип Димитров. За сметка на това на него му се налага да води „битката” за влизането в сила на Временното търговско споразумение, което става заложник на интересите на държавите членки. С използването на дипломатията като инструмент на външната политика правителството на Любен Беров

европеизира² този проблем и успява да „спечели” подкрепата на Европейския парламент, изразена в специална резолюция. Макар да не фигурират като декларирана външнополитическа цел, отношенията „България – ЕИО/ЕС”, на практика се оказват такава, като по нея се работи методично до осъществяването ѝ. Подписването на Европейското споразумение за асоцииране е важно, защото то задава рамката на отношенията между България и Съюза. В период на икономическа и политическа нестабилност ЕСА може да се разглежда като компас при спокойно море и котва по време на бури.

Изводът от направеното изследване на външната политика на двете правителства, управлявали в периода ноември 1991–декември 1993 година, може да се направи заключението, че външната политика на България по отношение на ЕИО/ЕС се ползва с висока степен на последователност. Външнополитическият процес не се характеризира с девиантно поведение и съответства на външнополитическия курс на страната.

ЛИТЕРАТУРА

- Стефанов, Г. (2006). *Външна политика. Дипломация. Теория и практика*. София: Сиела.
- Александров, Е., Трайков, В., Тошкова, В. и Спасов, Л., (2010). *История на българите. Българската дипломация от древността до наши дни*. София: Труд.
- Калинова, Е. и Баева, И. (2010). *Българските преходи 1939–2010*. София: Парадигма.
- Проданов, В. (2012). *Теория на българския преход*. София: „Захарий Стоянов”.
- Проданов, В., Тодоров, А., Аврамов, Й. и Иванова, В. (2009). *Българският парламент и преходът*. София: Сиела.
- Пиргова, М. (2002). *Българският парламент в условията на глобалния преход*. София: Парадигма.
- Дайнов, Ев. (2015). *Началото на прехода. Записки по революцията*. Том 2. 1989 – 1996. Милениум.
- Минчев, О. (2016). *Отломки от огледалото. Преходът като текст*. Том 1. Институт за регионални и международни изследвания.
- Фризон-Рош, Ф. (2012). *Кръглата маса от 1990: Основополагащ акт на българската демокрация?* София: Университетско издателство „Св. Климент Оридски”
- Дянков, С. и Аслунд, А. (2015). *След Стената. Преходът в Източна Европа*. София: Колибри.
- Попова, Ж. (2011). *Право на Европейския съюз*. София: Сиела.
- Hill, Ch. And Smith, M. (2005). *International Relations and the European Union*. Oxford University Press.

² Европеизацията, разглеждана във външнополитически контекст, се разбира като „експортиране на национални политически модели, идеи и проблеми на европейско/наднационално ниво” (Reuben Wong, 2011:137).

Вестник „Демокрация” за периода 8 ноември 1991– 31 декември 1991 г.; Година втора, брой 266–310.

Вестник „Демокрация” за 1992 г.; Година трета, брой 1–309.

Вестник „Демокрация” за 1993 г.; Година четвърта, брой 1–306.

Вестник „Дума” за периода 8 ноември 1991– 31 декември 1991 г.; Година втора; брой 278–322.

Вестник „Дума” за 1992 г.; Година трета, брой 1–311.

Вестник „Дума” за 1993 г.; Година четвърта, брой 1–306.

Стенограми на Народното събрание за периода ноември 1991– декември 1993 г.

Сайт на Народното събрание: <http://www.parliament.bg/bg/plenaryst>

Стенограми на Великото народно събрание: <http://www.parliament.bg/bg/plenaryst>

ФРЕНСКО ВЛИЯНИЕ В РЕФОРМИТЕ НА ПУБЛИЧНАТА АДМИНИСТРАЦИЯ В БЪЛГАРИЯ, СЪРБИЯ И РУМЪНИЯ ПРЕЗ 19. ВЕК

Петя Светлинова Кръстева

[Авторката е докторант в редовна форма на обучение, зачислена през 2016 г. Разработва дисертация на тема „Модернизация на публичната администрация в Югоизточна Европа 1878–1912. Сравнителен анализ между България и Сърбия“.]

Анотация. Настоящият доклад се фокусира върху 19. век, когато под въздействието на фактори, като губещата позициите си Османска империя, борбата за надмощие на Великите сили и набиращите сили националноосвободителни движения, Югоизточна Европа постепенно се освобождава от Османско владичество. Предизвикателствата пред публичната администрация в новосъздадените държави са огромни, тъй като тя трябва не просто да се реформира и модернизира, а нещо повече – да се изгради наново, разграничвайки се от досегашния централизиран модел, като поради липсата на собствен опит това може да стане чрез използване на чужди модели и практики. Макар формирането на характеристиките на публичната администрация в Югоизточна Европа да е резултат от взаимодействието на различни модели, френският е един от най-важните.

Целта на разработката е да проследи неговото влияние върху процеса на модернизация на публичната администрация в три съседни по географско положение държави – България, Румъния и Сърбия.

Ключови думи: Публична администрация, влияние, реформа, Османска империя, 19. век, Югоизточна Европа, Балкани

FRENCH INFLUENCE ON PUBLIC ADMINISTRATION REFORM IN BULGARIA, ROMANIA AND SERBIA IN 19TH CENTURY

Petya Svetlinova Krasteva

Abstract. This report focuses on the 19th century when Southeastern Europe was slowly liberated from Ottoman rule, under the influence of various factors, such as the Ottoman Empire losing its strength, the struggle between the Great Powers and the rising national liberation movements. The challenges which public administration faces in newly formed countries are enormous. It needs not only to be reformed and modernized, but rather rebuild as disparate as possible from the Ottoman centralized model. However, these countries have no experience, hence this transformation could occur only under the influence of foreign models and practices. Although the formation of their public administration characteristics is

a result of the interaction of different models, one of the most copied models alongside the process is the French one.

This report aims at analyzing its influence over the 19th century modernization of public administration in three neighbor countries- Bulgaria, Romania and Serbia.

Keywords: Public administration, influence, reform, Ottoman Empire, 19th century, South eastern Europe, Balkans

Въведение

Реформирането на публичната администрация е процес, който неизменно е разглеждан в контекста на модернизацията, неговото значение постоянно се увеличава през последните няколко десетилетия и към него се стреми всяко едно модерно държавно управление.

Това важи с особена сила за държавите от Централна и Източна Европа, за които след разпадането на тоталитарните режими в края на 80-те и началото на 90-те години на миналия век започва интензивен процес по реформиране и модернизация на публичната администрация, който протича по различен начин в отделните държави, но отличителна черта, обща за всички държави, е активното използване на чужд опит.

Поради тези причини, макар фокусът на настоящата разработка да е върху 19. век, проблемът за чуждите модели във формирането на публичната администрация е актуален, тъй като именно в този период се поставят основите на съвременната публична администрация, а някои тогавашни нейни белези са запазени и до днес.

В този смисъл, основната цел на настоящата разработка, без да претендира за изчерпателност, е да очертае основните характеристики и значение на френското влияние в три държави през 19. век – България, Румъния и Сърбия. Погледът върху тези три, близки не само по географско положение, а и с относително еднаква историческа съдба, държави е не само интересен, но и необходим, за да може да се получи една по-цялостна представа за факторите на влияние върху публичната администрация в Югоизточна Европа през конкретния исторически период.

Използваните методи в разработката са анализ на документи и сравнителен анализ.

За разгръщане на изложението са използвани източници на български и английски език, включително исторически. Поради характера на темата и големия обем от информация тя е представена избирателно, с цел максимална конкретност.

Теоретичен обзор

В десетилетията, следващи разпадането на Османската империя, Югоизточна Европа попада във фокуса на много изследвания, имащи за цел да анализират реформата на публичната администрация в тези държави, особено в светлината на чуждия опит, който спомага тя да бъде осъществена.

Макар първите източници, описващи реформите, случващи се в Княжество България да датират от края на 19. век, когато Константин Иречек в своята монография „Княжество България“, прави обзор на младата българска администрация, много автори работят по проблема и един век по-късно – през 80-те и 90-те години на 20. век, когато за Югоизточна и Централна Европа понятието „реформа на публичната администрация“ придобива нов смисъл след разпадането на тоталитарните режими и стремежа за бъдещото членство в Европейските структури. Може би именно нуждата от тотална трансформация на публичната администрация след разпадането на досегашния напълно централизиран модел, отключва необходимостта авторите да се връщат към миналото на Югоизточна Европа, за да анализират нейното настояще и бъдеще, а част от това минало е принадлежността ѝ към Османската империя.

Разбира се, понятието „реформа в публичната администрация“ е твърде обширно, за да може да бъдат обхванати всички автори, работили по него, всички гледни точки и измерения на проблема.

Една от най-известните монографии, засягащи темата – *Balkans in transition*, прави многопластов анализ, от една страна, на Балканските народи като част от централизираната Османска администрация, а от друга – на влиянието на западните модели и Русия във всички сфери на обществения живот след Освобождението, включително и в публичната администрация.

Трябва да се спомене и монографията *Southeastern Europe under Ottoman rule 1354–1804*, в която авторът (Sugar 1977) прави обзор на най-малко изучаваната и най-потайната част от историята на Балканите – а именно на Османския период.

В България доц. Георги Пеев е автор на редица статии от края на 90те години на миналия век и началото на този („Изграждане на Българската държавна администрация в първите години след Освобождението“, *European Models in Bulgarian Administration Building after Liberation*, *The Europeanisation of Bulgarian Administration after Liberation*, „Западноевропейските чиновници в България след Освобождението“), фокусирани върху реформирането на българската държавна администрация след Освобождението и използването на чужди модели. „България във Френската политика – 1878–1918“ е друга монография от 80-те години на миналия век, която разглежда френското влияние в България след Освобождението.

Всъщност не би било преувеличено да се каже, че тенденцията авторите да се обръщат към миналото, за да се изследват процеси в съвременното

развитие на публичната администрация, продължава и в наши дни. Пример за това може да бъде изследване, озаглавено „Румънската административна система – френско вдъхновяване и национално приспособяване“ (Romanian administrative system – French inspiration and national adaptation)(Dinca 2012), в което авторът проследява трудния процес на модернизация на румънската администрация, който започва през 19. век и по това време, под влиянието основно на френския модел, се извършват модерни за времето реформи в Конституцията, парламентарната система, държавната и местна администрация.

В друго актуално изследване от 2016 г. (The constitution of Romania. A contextual analysis) се твърди, че съвременните характеристики на някои аспекти на държавното управление в Румъния са директно инспирирани от френската административна система през 19. век, а почти всички настоящи институции са представени в Румънската система през 19. век, като имената им са запазни и днес.

В монографията: Serbia – the history behind the name (2002) се разглежда богатото историческо минало на Сърбия преди, по време и след Османската империя, като и тук изследването се фокусира върху използването на чуждите модели за изграждането на модерната сръбска държавност.

Наличието на огромен обем изследвания по темата е показателно за нейната актуалност, особено в светлината на постоянно променящата се политическа карта на Балканите. Нещо повече – доказателство е за необходимостта от изследване под формата на сравнителен анализ между различни държави, с помощта на който може да се обрисова една по-цялостна картина на случващото се на Балканския полуостров през 19. век и как то влияе на съвременния облик на публичната администрация.

Особености на френското влияние върху публичната администрация в България, Румъния и Сърбия през конкретния исторически период

Трябва да се направи уточнението, че обликът на Югоизточна Европа, в частност на Балканите, претърпява много промени през изминалите векове – и в този смисъл, от една страна, трудно може да се говори за България, Сърбия и Румъния през 19. век по начина, по който изглеждат в днешно време, от друга страна, трите държави са с различен статут в границите на Османската империя – Румъния се дели на три княжества: Влахия, Молдавия и Трансилвания, които за разлика от България и Сърбия имат частична вътрешна самостоятелност и са васални на Османската империя. На приложената по-долу карта ясно са илюстрирани границите на Османската империя в три периода: съответно началото на 19. век, след 1878 г. и след 1914 г. преди нейния залез.

В началото на 19. век балканските народи са вече под няколковековно владичество – те са част от механизма на добре смазаната машина на централизираната Османската администрация – не просто отдалечени, но и изолирани

Фигура 1

от Западна Европа и останалия свят, и поради тази причина за тях е от изключителна важност да се борят за своята независимост, както и да възстановят отдавна изгубената си държавност.

Трябва да се спомене, че френското влияние може да бъде търсено много преди административните промени, които настъпват по време на създаването на модерните държави на Балканите. В известен смисъл може да се каже, че Френската революция от 1789 година е искрата, която запалва вдъхновението за бунт на Балканските народи срещу Османската империя и прекъсване на статуквото. Нейното най-голямо постижение е премахването на абсолютната монархия във Франция, а старите идеи за традиция и йерархия отстъпват на идеалите на Просвещението. Въпреки изолираността на Балканите, отзвукът от случващото се във Франция, достига и до балканските народи и още през 1804 година сръбите се вдигат на бунт, който остава в историята като Първо сръбско въстание, което след потушаването му е последвано и от Второ сръбско въстание, а резултатът от тези национални бунтове е „разбуждането на сръбската идентичност и поставянето на началото на съвременна Сърбия, както и началото на кошмара за Османците, по отношение на собственото им оцеляване на Балканите“ (Jankowski 2013). Нещо повече, след гореспоменатите въстания през 1817 година Сърбия получава частична автономия в лицето на Белградския пашалък, а след Одринския мирен договор от 1829 година – автономията ѝ е призната от Великите сили.

По подобен начин стоят нещата и в Румъния – след серия от въстания през първата половина на 19. век, през 1859 година провинциите Молдова и Влашко се обединяват в съюз, наречен „Обединеното Княжество Молдова и Влаш-

ко“, а през 1861 година Княжеството е обявено за новата държава Румъния.

Прилики могат да бъдат открити в двете държави и по отношение на развитието на държавния им апарат, непосредствено след извоюването на частичната независимост от Османската империя. След въвеждането на Конституцията и в двете държави, в Сърбия през 1838 година, а в Румъния през 1866, и двете държави си поставят за цел да поставят основите на държавен апарат по европейски тип. Прави впечатление фактът, че на законодателно ниво френското влияние е най-силно и присъства най-осезаемо. В Румъния първата значима административна реформа става факт именно след създаването на обединеното Княжество Молдавия и Влахия и се характеризира с пълна трансформация на досегашната система, като в основата ѝ стои активно взаимодействие от френското и белгийското законодателство. Показателно е също така, че повечето настоящи институции в Румъния съществуват от 19. век, а имената им са запазени от френското законодателство.

В Сърбия за едно от най-големите постижения на управлението през 19. век се счита създаването на Гражданския кодекс от 1844 година, който е основан на австрийския и поради тази причина индиректно на Наполеоновия кодекс.

Френското влияние върху публичната администрация може да се открие и в новосъздадените обучителни институции – създава се мрежа от начални и средни училища, няколко професионални колежа и дори първообраз на висше училище – лицей, като ударението е върху обучението на държавни служители. Нещо повече, още от самото си създаване правителството започва финансиране за висше образование в чужбина, главно в Париж, като са избирани студенти, които евентуално да заемат най-високите постове в държавата; отделят се средства, за да се обучават най-добрите студенти в мястото, което е считано за най-добро в Европа, респективно за да може най-доброто от европейския пример да стигне до висшите институции в Сърбия. Резултатите от това не закъсняват – след две десетилетия има около 200 висшисти, обучавани във Франция, благодарение на които френското влияние влиза в страната, като носи със себе си не само умения, но и по-широк поглед върху културата и политиката.

По подобен начин се развива обучението в Румъния, където от началото на 19. век наследниците на интелигенцията се обучават в Париж и завърналите се висшисти по подобен на Сърбия начин „присаждат“ на местна почва един по-различен светоглед за всички сфери на живота.

България е единствената от разглежданите държави, която във втората половина на 19. век е все още под властта на Османската империя. Това се дължи главно на неблагоприятното ѝ географско положение, но и на редица други фактори. Поради тази причина, България не прави изключение от останалите държави, в които използването на чужди модели е наложително, за да може да се възстанови липсващата с векове държавност; не прави изключение също така по отношение на стремежа към западноевропейски модели, които да служат като пример за подражание за реформирането на политическата организация.

Въпреки това желание обаче, реалността за нашата страна се оказва различна, поради факта, че в продължение на две години – от 1877 до 1879, в България се създава Временно руско управление, което е наименовано „Канцеларията за гражданско управление на освободените зад Дунава земи“, чиято основна задача е да се изгради основата на българската държавноправна организация. По време на руското управление след Освобождението в освободените градове са създадени множество държавни учреждения, а основна административна единица става губернията. Като висш орган на централната власт е създаден т.нар Съвет на управлението, като под надзора на руския императорски комисар се издават голям брой нормативни актове. Поради тези причини, въпреки че руският модел е считан за остарял и неподходящ за развитието на една съвременна европейска държава, канцеларският опит и административните термини оказват влияние много години след Освобождението, като някои руски форми продължават да се използват в администрацията и в наши дни (например – указ, доклад, ведомост и т.н).

Благодарение на използваната методика могат да бъдат установени прилики и разлики по отношение на взаимстваните модели, които са използвани за създаването на модерните национални държави на Балканите. Изследването показва, че прилики съществуват между Сърбия и Румъния, които в периода след извоюването на частичната си автономност от Османската империя, вземат за пример предимно френския модел, като следи от него могат да бъдат открити на законодателно, институционално и образователно ниво. Френското влияние продължава да бъде определящо в Румъния и до Втората световна война, като то е основа за същинска административна реформа – приета е нова Конституция, съдържаща революционни за времето си аспекти, както и множество нормативни актове, касаещи децентрализацията на местно и централно ниво.

От друга страна, разликите на България с останалите две държави са по-осезаеми, тъй като поради неблагоприятното си географско положение тя е в периферията на Западна Европа и на събитията, случващи се в нея, което пък е причина всичко да се случва със закъснение, включително и извоюването на независимост. Временното руско управление в страната задава посока на управление, различна от западноевропейската, към която се стремят всички новоосвободените държави.

Като обща черта в трите държави може да бъде посочена липсата на управленски опит, което всъщност се явява един от най-големите проблеми при изграждането на новата администрация, както и фактът, че в трите държави интелигенцията се обучава предимно във Франция.

Заключение

Балканите през 19. век представляват арена на борба за надмощие между Османската империя и нейните противници. Тяхната стратегическа позиция,

огромна територия и кръстопътно положение ги превръщат в апетитна хапка и въпрос от извънредна важност за Великите сили.

В епицентъра на тези събития балканските народи трябва да съумеят да извоюват своята независимост и да се заемат с тежката задача да възстановят националните си държави. Борбата за влияние в тях е огромна и идва от всички посоки, поради тази причина водещото влияние за формирането на съвременните характеристики на публичната администрация в държавите на Балканите не може да бъде определено еднозначно – през годините различни интереси определят хода на събитията, държави се претопяват в границите на големите империи, създават се нови и изчезват.

Изследването в настоящата разработка показва, че от Френската революция, послужила за вдъхновение на балканските народи в борбата им срещу Османската империя, до либералните идеи на новосъздадената Конституция в освободените държави – френското влияние е едно от тези, към които се стремят най-много новосъздадени държави, и то оставя своя отпечатък върху тях и върху формирането на техните национални държави, а както се доказва от използваните източници – някои негови характеристики присъстват и до днес.

ЛИТЕРАТУРА

- Данов, С. (1985). *България във френската политика*. София: Наука и изкуство.
- Иречек, К. (1899). *Княжество България*. Пловдив: Хр. Г. Данов.
- Пеев, Г. (2010). Изграждане на българската държавна администрация в първите години след Освобождението. *Годишник на ЦПА- НБВ*, (21), 36–57.
- Dinca, D. V. (2012). *The Romanian Administrative System- French inspiration and National adaptation*. Bucuresti: Editura Economica. Retrieved September 1, 2017, from http://www.publicresearch.ro/library/files/sistem_administrativ_dragos_dinca_en.pdf
- Jankowski, T. E. (2014). *Eastern Europe! Everything you need to know about the history (and more) of a region that shaped our world and still does*. Hanover, NH: Steerforth Press
- Jelavich, C. & Jelavich B. (1963). *Balkans in transition*. London: Cambridge University Press.
- Pavlowitch, S. K. (2002). *Serbia- The History Behind The Name*. London: Hurst and Company.
- Selejan-Gutan, B. (2016). *The Constitution of Romania. A contextual analysis*. London: Hart Publishing.
- Sugar, P. F. (1977). *Southeastern Europe under Ottoman rule, 1354-1804*. Seattle: University of Washington Press
- Източник Фигура 1: <https://paperlesshistory.com/healing-the-sick-man-of-europe-47ac6403355d>

РОЛЯТА НА НАТО ЗА СИГУРНОСТТА НА БАЛКАНИТЕ В КРАЯ НА 20. И НАЧАЛОТО НА 21. ВЕК

Росица Георгиева Филатова

[Авторката е докторант в редовна форма на обучение, зачислена пред 2016 г. Разработва дисертация на тема „Сътрудничество между НАТО и ЕС за изграждане на Архитектура за сигурност в Европа (1992-2002)“.]

Анотация. След разпускането на Организацията на Варшавския договор и разпадането на Съветския съюз се създаде нова ситуация за сигурността на Балканите. Проблемът е, че старата система за сигурност на блокова основа се разпадна, а нова не е създадена. НАТО продължава да съществува като единствен военнополитически съюз в Европа. Ясно е, че той има непосредствено значение за балканската сигурност и в регионален, и в национален план. В регионален – поради уникалното геостратегическо и геополитическо значение на Балканите за НАТО и оттук активната роля на НАТО в балканската ситуация. В национален – защото на Балканите има страни – членки на НАТО, страни, асоциирани в инициативата „Партньорство за мир“ и изяви желание за членство в НАТО.

Ключови думи: НАТО, Балканите, Европа

NATO'S ROLE FOR BALKAN SECURITY AT THE END OF THE 20TH AND EARLY 21ST CENTURIES

Rositsa Georgieva Filatova

Abstract. Following the dissolution of the Warsaw Pact Organization and the collapse of the Soviet Union, a new security situation in the Balkans was created. The problem is that the old block-based security system has collapsed, and a new one has not been created. NATO continues to exist as the only military-political union in Europe. It is clear that it is of immediate importance to Balkan security. Both at regional and national level. In regional - because of the unique geostrategic and geopolitical importance of the Balkans for NATO and hence the active role of NATO in the Balkan situation. In a national one - because in the Balkans there are NATO members, countries associated with the Partnership for Peace initiative and have expressed a desire for NATO membership.

Keywords: NATO, Balkans, Europe

Въведение

Старата ситуация за сигурността на Балканите се отличаваше с уравнивяването на интересите, войските и въоръженията на двата блока (Варшавския договор и НАТО). Този процес се следеше внимателно и се регулираше с оглед преди всичко на блоковете, но и на балканските интереси. Всички споразумения, свързани с военната стабилност в региона, се решаваха в общия контекст на взаимоотношенията между НАТО и Варшавския договор. Съществуваше също така регионално съотношение на силите, което не даваше възможност за безнаказано нарушаване на сигурността на отделната балканска държава. Извънредно важен фактор беше, че НАТО гарантираше сигурността на Гърция и Турция, а Варшавският договор – на България и Румъния. Бивша Югославия принадлежеше към Движението на необвързаните страни и се ползваше с благоприятната за нейната сигурност подкрепа на това движение. По такъв начин балканската сигурност се гарантираше от невъзможността да бъде разпален междудържавен балкански конфликт, без това директно и незабавно да прерасне в междублоков конфликт. При цялата порочност на блоковото разделение и на произтичащата от него конфронтационна политика, то играеше „сдържача” роля за евентуално посегателство върху сигурността на отделните балкански държави.

Изследователски въпрос

Основният изследователски въпрос е доколко НАТО е способна да се справи с новата несигурност и нестабилност на Балканите и как би могла да реагира на променената среда за сигурност след края на Студената война?

Ролята на НАТО на Балканите и променената среда за сигурност след края на Студената война

НАТО бе замислена и създадена като блокова структура в началото на Студената война. По своя изначален замисъл тя е отбранителен северноатлантически военнополитически съюз. Следователно големият въпрос, пред който е изправена НАТО, е нейната трансформация в общеевропейска структура, в система за гарантиране сигурността на всички европейски държави.¹

Американският сенатор Ричард Лугар е на мнение, че изборът не е между стара НАТО и нова НАТО, а по-скоро между нова НАТО и не НАТО. Същността на неговото предложение е да се промени самата природа на НАТО, да се изгради един по-балансиран съюз с нови структури и институции, способен да

¹ NATO. HANDBOOK. (2001). Office of Information and Press, NATO – 1110 Brussels – Belgium.

се справи с новата несигурност, да работи с новата нестабилност. Това предложение е отглас на констатацията, че неясният противник в лицето на новата несигурност не оправдава съществуването на един военнополитически съюз с такава колосална настъпателна мощ.

В Римската декларация на Съвета на НАТО от 8 ноември 1991 година е формулирана нова стратегическа концепция на Съюза. Стратегическата концепция, приета в Рим от държавните и правителствени ръководители на страните – членки на НАТО, очерта един по-широк подход към сигурността, основан на диалог, сътрудничество и поддържане на колективна отбранителна способност. Тя обедини политически и военни елементи на политиката на сигурността на НАТО, установявайки сътрудничество с нови партньори в Централна и Източна Европа като неотменна част в стратегията на Съюза. Концепцията предвижда намаляване на зависимостта от ядреното въоръжение и големи промени в интегрираните военни сили на НАТО, включващо значително намаляване на размера и готовността им, подобряване на тяхната подвижност, гъвкавост и приспособимост към различни ситуации, както и по-голямо използване на международни формации.

Приетата на срещата на най-високо равнище в Рим нова Стратегическа концепция на НАТО излага принципите и мотивите, които обуславят бъдещата роля на Съюза и налагащото се трансформиране на неговите структури с цел той да бъде в състояние да продължи да изпълнява своите задачи и да играе пълноценна роля в бъдещата европейска сигурност, в сътрудничество с други международни институции.

Някои документи посочват, че в практическата си дейност Съюзът винаги се е стремил да постигне както с политически, така и с военни средства своята първостепенна цел да бъде гарантирана сигурността на неговите членове и да бъде установен справедлив и траен мирен ред в Европа. Този всеобхватен подход продължава да бъде основа на политиката на Съюза в областта на сигурността. Активните усилия на НАТО за развитие на диалога и сътрудничеството, подкрепени от решимостта да се поддържа ефективен потенциал за колективна отбрана и да се развива институционалната база за регулиране на кризи и предотвратяване на конфликти, имат за цел да намалят рисковете от възникване на конфликт в резултат на недоразумение или преднамерени действия; да създават растящо взаимно разбирателство и доверие между всички европейски държави, да съдействат за регулирането на кризи, засягащи сигурността на страните членки, и да разширят възможностите за истинско партньорство между всички европейски страни при решаването на проблем за тяхната обща сигурност.²

През периода – края на 1990 година и първата половина на 1991 – интересът към алтернативни структури за опазване на европейската сигурност

² НАТО Справочник. (1996). София: Издателство „РЕПОРТЕР”.

достига връхна точка. Критиците на НАТО оспорват правото на съществуване на институциите, останали от ерата на Студената война, както и принципите, залегнали в преговорите от Хелзинки и спазвани от Организацията за сигурност и сътрудничество в Европа след 1975 година: все по-голяма прозрачност при контролирането на въоръженията, мероприятия за изграждане на взаимно доверие, търсене на невоенни средства за разрешаване на конфликтите.³

Според една част от изследователите войната в Босна и Херцеговина се оказва сурово изпитание за международната общност, защото не попада в нито една от категориите, за които са създадени международните и регионалните организации.⁴ Тази война с право се сочи за основен дестабилизиращ фактор на Балканите. Затова от избухването ѝ, тя е в центъра на вниманието на международната общност, която търси пътища и начини за нейното прекратяване.⁵

НАТО провежда първата си операция за реагиране при кризи в Босна и Херцеговина. Операциите в Босна и Херцеговина показват, че новата обстановка и среда за сигурност изискват споделяне на ролите и оперативно сътрудничество. Това са първите пълномащабни мисии в историята на НАТО. Значението им е свързано с факта, че спомагат за промяна в традиционното разбиране за съюзи в Европа, като причината може да бъде търсена в новите предизвикателства пред сигурността, които надхвърлят съдържанието на понятието според класическото разбиране за второто половина на 20. век.⁶

Интервенцията на НАТО в Босна и Херцеговина през лятото на 1995 година бе повратен момент в историята на Алианса. Първоначално организацията се включи в босненската война в поддръжка на ООН с цел да гарантира спазването на икономическите санкции, оръжейното ембарго и забранената за полети зона и да предостави спешно военно планиране. Тези мерки допринесоха да се ограничи конфликта и да се спаси живота на много хора, но бяха недостатъчни, за да се прекрати войната. В замяна на това 12-дневната въздушна кампания на НАТО проправи пътя към подписването на Дейтънското мирно споразумение на 20 декември 1995 година, което сложи край на войната в Босна.⁷

Според някои автори намесата на НАТО в Косово през 1999 година служи като пример едновременно за сложността на управлението на кризи и за широкия диапазон от мерки, които НАТО прилага – включително предотвратяване на конфликт, изолиране на конфликт и усилия за стабилизиране на региона,

³ Удурд, С. (2002). *Балканската трагедия. Хаосът и разрухата след края на Студената война*. София: Сиела..

⁴ Пак там.

⁵ НАТО. Справочник (1998). София.

⁶ Спасов, С. (2012). *Европейска архитектура за сигурност*. София: Издателски комплекс – УНСС.

⁷ НАТО ПРЕГЛЕД, Зима 2005 г. - <http://www.nato.int/docu/review/2006/issue1/bulgarian/art1.html>

осигуряване на хуманитарна помощ, разполагане на боеспособни мироопазващи сили, отпускане на икономическа помощ за региона. Политическите и военните реформи в НАТО започват далеч преди мисията в Косово, но те показват стойността си по време на кампанията чрез адаптиране на политическия и военния инструментариум. НАТО променя стратегията и структурите на силите си, за да отговори по-добре на предизвикателствата на операции за поддържане на мира.⁸ Присъствието на КФОР е важна гаранция за сигурността и стабилността в областта и възможност за напредък на мирния процес и окончателното определяне статута на областта.⁹

Други изследователи считат, че изводите от операциите на НАТО в Косово показват, че за пръв път след края на Студената война европейските страни участват в управлението на криза, за да защитят общите европейски ценности.¹⁰

Фундаменталните изменения в системата на международните отношения след края на Студената война и започналите промени в НАТО създават възможности за нейното включване в управление на кризи. Кризата в Косово открива поредната възможност за участието на Северноатлантическия съюз в този процес, като при нея, за разлика от намесата му във военните действия в Босна и Херцеговина, се внася един нов елемент – осъществяване на мироналагаща операция без предварителната санкция на Съвета за сигурност на ООН. Участието на Северноатлантическия съюз в управлението на кризите в Босна и Косово представлява неопровержимо доказателство за новите му цели и възможности.¹¹

НАТО продължава да бъде основен фактор на Балканите, особено за гарантиране на сигурността. Проблемите на Балканите ще продължат да бъдат сред основните предизвикателства пред НАТО. Стратегията на НАТО за региона би следвало да бъде внимателно балансирана.¹²

НАТО трябва да отговори на предизвикателствата, възникнали след Студената война. На срещата на високо равнище в Брюксел, проведена през януари 1994 година, е осъзната необходимостта да се набележат нови форми на военно интегриране, улесняващи изпълнението на новите задачи на НАТО, по-специално в областта на поддържането на мира. Въпросите за отношения-

⁸ Спасов, С. (2012). *Европейска архитектура за сигурност*. София: Издателски комплекс – УНСС.

⁹ Бекярова, Н. (2007). *Югоизточна Европа в контекста на сигурността, Част първа*. София: „Военно издателство“ ЕООД.

¹⁰ Пак там.

¹¹ Найденов, М. (2000). Взаимодействие между НАТО и ООН в Бивша Югославия – от Босна до Косово (опит за легитимиране на доктрината за хуманитарна интервенция). *Международни отношения*, книжка 6.

¹² Стратиев, С. (2006). Балканите в контекста на трансформацията на НАТО и европейската сигурност и ролята на България. *Международни отношения*, № 5–6.

ята между НАТО и другите регионални организации като Организацията за сигурност и сътрудничество в Европа и Западноевропейския съюз е фундаментален въпрос в перспективата на създаването на една нова архитектура за европейска сигурност. Срещата на високо равнище на Северноатлантическия съюз в Рим през 1991 година констатира, че нито една организация самостоятелно няма да осигури защитата на съвременна Европа. Декларацията от Рим по проблемите на мира и сътрудничеството, признава необходимостта от взаимодействие на комплекс от институции, обединяващи европейските страни и Северна Америка.

НАТО трябва да поддържа военен потенциал, достатъчен за предотвратяване на война и осигуряване на ефикасна отбрана, да създава условия за диалог с другите държави и да прибягва към сътрудничество, включително в областта на въоръжаването и разоръжаването. Стратегическата концепция от Рим дословно повтаря текста на Декларацията от Копенхаген от юни 1991 година, в която са формулирани основните функции на НАТО, свързани със сигурността. Една от тях е да се осигурят основните предпоставки за създаване на стабилна обстановка на сигурност в Европа и тя е свързана с развитието на демократични институции и с ангажираността да се търси решение на споровете по мирен път, което отнема на всяка страна възможността да прибягва до унижаване или принуда, спрямо която и да било европейска държава, както и да налага хегемонията си посредством използването на заплаха със сила или насила. Друга функция на НАТО е да подпомага съюзниците съгласно разпоредбите на чл. 4 от Северноатлантическия договор и да провежда трансатлантически консултации по всеки проблем, засягащ жизнени за страните членки интереси. Да изпълнява функция за разубеждаване срещу всяка заплаха, отправена към която и да било от страните членки и отбранителна функция в случай на агресия, както и да поддържа стратегическото равновесие в Европа.

Диалогът, взаимодействието, както и поддържането на общ потенциал за отбрана са ключовите елементи в стратегията от Рим на НАТО. Тези три взаимно допълващи се елементи имат за цел да предотвратят или да разрешат по мирен път кризите, застрашаващи европейската сигурност.¹³

Изводи

Промените в средата за сигурност оказаха дълбоко въздействие и върху самия Северноатлантически съюз. Те му позволиха да започне процес на собствена си адаптация, като същевременно запази централната си функция по гарантирането на сигурността на своите членове. Пред НАТО се откриха нови възможности да постигне дългосрочната си политическа цел за установяване на справедлив и траен мирен ред в Европа. Съюзът запазва способностите си

¹³ Зарка, Жан-Клод, (2002). НАТО. София: Кама.

за отбрана на своите членове срещу заплахи за тяхната териториална цялост и политическа независимост. Но неговата политика вече е съсредоточена главно върху предотвратяването на възникване на такива заплахи чрез установяване на мирни и приятелски отношения в цялата Евроатлантическа зона.

През Студената война, а и след нейния завършек, НАТО се е доказал като изключително ефективна организация за колективна отбрана. С края на биполарното противопоставяне коренно се променят и предизвикателствата пред НАТО. Още при възникването на тази нова геополитическа обстановка страните членки започват дискусия за необходимите изменения на целите и задачите на Алианса.

НАТО се реорганизира и преориентира съобразно промените, извършващи се в Европа, като приема нова стратегическа концепция и призовава за създаването на нови силови структури. Възниква възможност новите силови структури да играят по-голяма роля в многоноционалните формирания в подкрепа на мироопазващите мисии на ООН и СССЕ.¹⁴

Атлантическият алианс вече има разрешение да оперира извън зоната на своята дейност, а не само в отговор на непосредствена заплаха срещу една от неговите страни членки. НАТО потвърждава своята готовност да подкрепи операциите за поддържане на мира, разрешени от Съвета за сигурност на ООН, който носи основната отговорност за международния мир и сигурност.¹⁵

При отсъствието на самостоятелен европейски военен капацитет именно НАТО се ангажира с провеждане на военни мисии пи мироналагане, мироопазване и постконфликтно стабилизиране в периода 1995–2003 г.

НАТО остава единствената организация, която може реално да гарантира сигурността на членовете си. По отношение на европейските държави извън НАТО, решение се търси в еволюцията на Алианса в ядро на бъдещата европейска система за колективна сигурност или колективна отбрана.

Необходимо е да се запази стратегическият баланс при всякакви форми на взаимоотношения на сигурност в Европа и по-специално на Балканите.¹⁶

Балканите са заинтересовани от трансформацията на НАТО от военноотбранителен съюз в ядро на система за общоевропейска сигурност. От блокова структура НАТО трябва да се превърне в мироопазваща и миротворческа военнополитическа организация, която да се разпростира върху цяла Европа, в това число и върху Балканите и да гарантира сигурността на всяка европейска държава.

¹⁴ Военностратегически сборник (1999). № 4, юли –август. София: Издателство – Министерството на отбраната.

¹⁵ **Пак там.**

¹⁶ Европейските структури за сигурност и мирът на Балканите. (1996). София: Фондация „Фридрих Еберт“, Национален институт за международни изследвания.

ЛИТЕРАТУРА

- Бекярова, Н. (2007). *Югоизточна Европа в контекста на сигурността*, Част първа. София: „Военно издателство” ЕООД.
- Военностратегически сборник. (1999). № 4, юли –август. София: Издателство – Министерството на отбраната.
- Европейските структури за сигурност и мирът на Балканите. (1996). Фондация „Фридрих Еберт”, Национален институт за международни изследвания.
- Зарка, Жан-Клод. (2002). НАТО, София: Кама..
- Найденев, М. (2000). Взаимодействие между НАТО и ООН в Бивша Югославия – от Босна до Косово (опит за легитимиране на доктрината за хуманитарна интервенция), *Международни отношения*. Книжка 6.
- НАТО ПРЕГЛЕД, (2005). Зима 2005 г. - <http://www.nato.int/docu/review/2006/issue1/bulgarian/art1.html>
- НАТО Справочник (1996). София: Издателство „РЕПОРТЕР”.
- НАТО. СПРАВОЧНИК. (1998). София.
- Спасов, С. (2012). *Европейска архитектура за сигурност*. София: Издателски комплекс – УНСС.
- Стратиев, С. (2006). Балканите в контекста на трансформацията на НАТО и европейската сигурност и ролята на България. *Международни отношения*, книжка 5–6.
- Удуърд, С. (2002). *Балканската трагедия. Хаосът и разрухата след края на Студената война*. София: Сиела.
- Buzan, B., Waever, O., Regions and Powers. (2003). *The Structure of International Security*. Cambridge Univeresity Press.
- НАТО. HANDBOOK. (2001). Office of Information and Press, NATO – 1110 Brussels – Belgium.
- НАТО securing our world(2014). ATA, NEWSDESKMEDIA.

ПОНЯТИЕТО „НОВО СОЦИАЛНО ДВИЖЕНИЕ” В КОНТЕКСТА НА ПРОТЕСТНИТЕ МОБИЛИЗАЦИИ В БЪЛГАРИЯ (2011–2014)

Светлин Винченцо Тачев

[Авторът е докторант в редовна форма на обучение, зачислен през 2015 г. Разработва дисертация на тема „Протести, социални движения и криза на представителната демокрация в периода 2011–2014”.]

Анотация. Протестните мобилизации в България в периода 2011–2014 година дадоха ново измерение на понятието „протест”. Партии и синдикати изгубиха възможността да са основни субекти, инициращи и канализиращи народното недоволство. За сметка на това се появи нов субект – гражданинът. Тази промяна измени коренно разбирането за организираните протести в България.

В процеса на изследване на този феномен е нужно да се дефинира система от понятия, чрез които може да се изследват неговата специфика и динамика. Съществува ограничена възможност да се ползват теория и понятия, характерни за движенията от Западна Европа и САЩ, но тя трябва да бъде критично оценена.

Правилно ли е да се използва понятието „ново социално движение” за мобилизициите в България от 2011–2014 година? Приложима ли е теорията на новите социални движения? Ако не, то може ли да се търси друго понятие? Отговорите на тези въпроси ще улеснят възможността за анализирането на феномена, който започна в края на 2011 година в България и изгради нова култура на гражданско недоволство.

Ключови думи: протестни мобилизации, нови социални движения, България, 2011–2014

THE CONCEPT OF A “NEW SOCIAL MOVEMENT” IN THE CONTEXT OF THE PROTEST MOBILIZATIONS IN BULGARIA (2011-2014)

Svetlin Vincentso Tachev

Abstract. The protest mobilizations in Bulgaria during the period 2011–2014 gave a new meaning of “protest”. Parties and syndicates lost the possibility of being main initiators and to channel the citizen’s discontent. Because of this a new subject appeared – the citizen. This changed the understanding of organized protests in Bulgaria. During the exploration of this phenomenon is necessary to define a system of concepts by which one can examine its specificity and dynamics. There is a limited possibility to be used a theory and concepts only typical for Western Europe and USA but it has to be critically evaluated. Is it correct to use

the concept “a new social movement” for the mobilizations in Bulgaria from 2011–2014? Is it applicable the theory for the new social movements? If not, then could it be looked for any other concept? The answers to these questions will simplify the possibility to analyze this phenomenon which started in the end of 2011 in Bulgaria and founded a new culture of civil discontent.

Keywords: protest mobilizations, new social movements, Bulgaria, 2011–2014

1. Увод

Глобалната социална активност от 2011 година предостави на учените широко поле за изследователска дейност. Вълната на недоволство, която превзе социалните мрежи, се материализира по улиците и площадите на редица столици по целия свят. Този феномен възвръща спомена за новите социални движения от края на 60-те и началото на 70-те години на 20. век в Западна Европа и САЩ, които се различават в своята борба за ценности и права от старите трудови движения.

Въпреки приликите, вълните на недоволство се определят от фактори, които създават проблеми при анализирането и изясняването на понятийния апарат. Това е нормално, тъй като епохите са различни. Информационното общество, в което живеем, дава възможност за разпространението на големи обеми от информация. Активистите могат да се мобилизират и да действат в рамките на минути и то не в отделно взет град, провинция или страна. Това може да се случва едновременно между хора от различните континенти.

И ако проблемите с понятийния апарат на Запад се анализират и подлагат на дебат от изследователите на социални движения, в България все още има неточности.

Протестните мобилизации в България в периода 2011–2014 година създават съвсем нова представа за измеренията на гражданското недоволство. Отхвърлянето на йерархични организации и лидери, надпартийността в името на дадена кауза и желанието за повече демокрация, правят мобилизиациите от този период феномен, който няма съпоставка в най-новата история на България. Традиционните йерархични партийни и синдикални формации са изместени от хоризонтална координация между граждани, самоорганизиращи се чрез социалните мрежи. Липсата на организация „отгоре” и стихийността на хората „отдолу” поставят въпроса за разликата между традиционните социални движения и протестните мобилизации в България, които се доближават по своите характеристики до „новите социални движения”. Въпреки това все още няма ясна обосновка на това към коя класификация принадлежат, тъй като се поставя съмнение дали изобщо се е изградила някаква форма на движение при различните вълни на недоволство, или е временен стихийен бунт срещу даден

проблем. Все още липсва достатъчно голям обем от теоретични изследвания върху този феномен.

Настоящата статия има за цел да изясни дали употребата на понятието „ново социално движение“ се използва правилно в контекста на протестните мобилизации в България (2011–2014). Изследването ще се базира на представени дефиниции за „социално движение“ и „протестна мобилизация“. На тази основа ще се анализират протестите в България (2011–2014) и ще се даде възможност за отговор на поставената цел.

2. Дефиниции и характеристики

Изследователите на социалните движения нямат единно разбиране за понятието „социално движение“. Като дефиниция повечето теоретици дават една обща за цялостното понятие, а не за отделните исторически периоди на развитието му. Въпреки разграниченията, които се дават между „стари“ и „нови“, те се базират по-скоро на опитите за обяснение на различните характеристики, които се наблюдават, както и на целите, които си поставят.

Липсата на единно разбиране за „социално движение“ поставя още по-трудната възможност за разграничаване му с понятието „протестна мобилизация“. Често пъти тя липсва и изследователите поставят знак за равенство между тях. Това се дължи на минималните разлики между двете понятия, които понякога водят и до объркване в разбирането за „социалното движение“. Настоящата статия цели да открие точно тези разлики, като се приложат в контекста на протестните мобилизации в България (2011–2014). По този начин ще се даде ясна дефиниция кое е „социално движение“ и кое „протестна мобилизация“.

2.1. Социално движение

Изследователите на социалните движения представят различни разбирания за този феномен.

Сидни Тароу дефинира социалните движения като „колективни предизвикателства, основани на общи цели и социална солидарност, в непрекъснато взаимодействие с елити, опоненти и власти“¹. Той извежда четири основни характеристики: „колективно предизвикателство, обща цел, солидарност и продължителност, взаимодействие“².

Колективното предизвикателство се определя като „прекъсване, възпрепятстване или всяване на несигурност в дейността на другите“³. Това най-често са преки действия насочени срещу „елити, власти, други групи или култур-

¹ Tarrow, S. (1994). *Power in Movement: Social Movements, Collective Action and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 4–5

² Пак там, с.5.

³ Пак там, с. 5.

ни кодекси”⁴.

Общата цел – хората участват в социални движения, когато смятат, „че имат основателна причина да го направят”⁵.

Солидарност – едно движение може да се създаде само на базата на дълбоко вкоренено чувство на солидарност и идентичност, което се различава от временния интерес.

Продължително взаимодействие – „само чрез поддържане на колективни действия срещу антагонисти”⁶ може да позволи формирането на социално движение.

Донатела Дела Порта и Марио Диани определят социалните движения като „ясно изразен социален процес, състоящ се от механизми, чрез които участниците в колективни действия:

- участват в конфликтни отношения с ясно определени противници;
- са свързани чрез плътни неформални мрежи;
- имат ясно различима колективна идентичност”⁷.

Трите характеристики, които извеждат Донатела Дела Порта и Марио Диани, дават възможност да се направи ясно разграничение между социално движение и други колективни действия.

Конфликтната колективна идентичност представлява „политически и/или културни конфликти, имащи за цел да насърчават или да се противопоставят на социална промяна”⁸.

Компактните неформални мрежи ангажират „устойчив обмен на ресурси за постигане на общи цели”⁹ между различни организации и индивиди в движението, като никой от тях „не може да претендира, че представлява движение като цяло”¹⁰.

Колективната идентичност създава в социалното движение единност, която надхвърля конкретна кампания или мобилизация. Колективната идентичност запазва движението и му дава възможност да продължи и след това.

Пол Ван Сийтърс и Пол Джеймс дефинират социалното движение като „форма на политическа асоциация между хора, които имат поне минимално чувство на свързаност помежду си за постигане на обща цел и които се събират в продължение на дълъг период от време, за да осъществят социална промяна в името на тази цел”¹¹.

⁴ Пак там, с. 6.

⁵ Пак там, с. 6.

⁶ Пак там, с. 6.

⁷ Della Porta, D., Diani, M. (2006). *Social movements. An introduction*, Blackwell Publishing, Oxford, p. 20.

⁸ Пак там, с. 21.

⁹ Пак там, с. 21.

¹⁰ Пак там, с. 21.

¹¹ James, P., van Setters, P. (2014). *Globalization and politics, Volume II*, Global social

Те извеждат четири условия, които да определят социалното движение: „формирането на някакъв вид колективна идентичност“, „разработване на обща нормативна ориентация“, „споделянето на желание за промяна на статуквото“, „настъпването на моменти на практическо действие, които са поне субективно свързани едновременно и се отнасят до това желание за промяна“¹².

На базата на направения преглед на дефиниции за „социално движение“, може да се изведе следното определение: социалното движение е сбор от хора и организации с ясно изразена колективна идентичност, които действат заедно в дълъг период от време за решаване на значим обществен проблем. Протестната мобилизация е само част от възможностите на социалното движение, чрез която да се привлече широк обществен отзвук.

2.2. Протестна мобилизация

И докато има богат набор от теории и дефиниции за социалните движения, то протестната мобилизация няма ясна концепция и е доста по-трудна за определение.

Сидни Тароу задава въпроса „Дали бунтът или мобилизацията са социално движение?“¹³. Според него отговорът е – не, „защото техните участници обикновено нямат повече от временна солидарност“¹⁴. Въпреки това, той вижда в „мобилизациите, бунтовете и спонтанните събирания индикация, че движението е в процес на формиране“¹⁵.

Според Андрию Калабрезе „Мобилизациите са епизодични и по-кратки от движенията и често са ключови събития в историята им“¹⁶. Той допълва, че социалните мобилизации „могат да се разбират като средство за постигане на целите, търсени от социалните движения и въпреки че нито една мобилизация не е достатъчно доказателство за съществуването и обсега на едно социално движение, нито едно движение не може да се каже, че съществува без една или повече форми на наблюдавана мобилизация“¹⁷.

Според Мелиса Лийч и Ян Скунър социалните движения имат „по-дълги истории, отколкото [...] внезапните мобилизации“¹⁸.

movements and global civil society, Sage, p. xi.

¹² Пак там, с. xi.

¹³ Tarrow, S. (1994). *Power in Movement: Social Movements, Collective Action and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 6.

¹⁴ Пак там, с. 6.

¹⁵ Пак там, с. 6.

¹⁶ Calabrese, A. *Social mobilization*, International Encyclopedia of Communication, p. 1 <https://www.academia.edu/22004827/Social_mobilization>

¹⁷ Пак там, с. 1.

¹⁸ Leach, M., Scooner, I. (2007). *Mobilising Citizens: Social Movements and the Politics of Knowledge*, Citizenship DRC Synthesis Paper, p. 20.

Илия Вълков в своята книга „Комуникация на гражданските движения“ прави разграничение между граждански движения и граждански мобилизации¹⁹. Според него основната разлика „се изразява основно във времевите граници на изява“²⁰. Въпреки че и при „гражданската мобилизация“, и при „гражданските движения“²¹ съществува общностна, културна идентичност, обединение около значим обществен проблем или кауза, то при протестната мобилизация „публичната изява е стихийна, силно емоционална и с по-кратък период от време“²². Докато при социалното движение се наблюдава „действие продължително във времето“²³ и „процес на институционализация“²⁴, при протестната мобилизация „постигането на успех или провал“²⁵ води до нейния край.

Протестната мобилизация може най-общо да се дефинира като действие на група от хора или организации с временно чувство на солидарност, които нямат ясно изразена колективна идентичност и целят решаването на конкретен проблем. Тя може да бъде спонтанна или организирана. Протестната мобилизация е краткотрайна и се разпада при (не)успех.

3. Протестните мобилизации в България (2011–2014)

В настоящото изследване ще бъдат анализирани следните вълни на недоволство – екопротестите срещу добива на шистов газ и срещу Закона за горите от 2012 година, протеста срещу АСТА, февруарските и юнските мобилизации и студентските окупации от 2013–2014 година. На базата на трите характеристики, представени от Донатела Дела Порта и Марио Диани и теорията за развитие на социалните движения ще се изясни дефиницията на социалната активност от периода 2011–2014 в България.

3.1. Екологични протести

В изследванията върху протестните мобилизации на екологична тематика в България, никога не може да се пише поотделно, тъй като единственото социално движение в страната, което отговаря на изложените характеристики, е

¹⁹ Илия Вълков използва социалните и граждански движения като взаимнозаменяеми. По същия начин тук трябва да се отбележи, че това се отнася и за граждански/протестни мобилизации.

²⁰ Вълков, И. (2014). *Комуникация на гражданските движения: Организация, мотивация, протест*. София: ПР – Туризмън Консулт, с. 27.

²¹ Пак там, с. 27.

²² Пак там.

²³ Пак там.

²⁴ Пак там.

²⁵ Пак там.

екологичното.

Началото на социалното екологично движение в България не започва с мобилизациите от 2011–2012 година. Корените му могат да се търсят още в края на 90-те години в дисидентските движения. В началото на новото хилядолетие, през 2006 година, се създава коалицията „За да остане природата“.

Коалицията има ясна цел, която се стреми „всички заедно да се борим за опазване на природата в България и устойчиво развитие на страната ни”²⁶, което определя нейното конфликтно колективно действие. Състои се от мрежа, която „обединява над 30 неправителствени организации и граждански групи”²⁷, както и „медии и отделни хора в България и по света”²⁸, като „всички участници и подкрепящи кампанията граждански групи, хора и организации са равнопоставени в коалицията и идеите на всички са добре дошли”²⁹.

Действията на „За да остане природата” не са спонтанни и еднократни, а колективни и целенасочени към постигането на поставената цел. Репертоарът, който използва коалицията обхваща различни похвати като „мобилизира граждански групи и експерти, провежда информационно-образователни кампании и лобира за създаването и прилагането на екологична политика”³⁰.

В случая с антишистовите протести от зимата на 2011–2012 година, действията по мобилизиране на движение се организират от „Гражданска инициатива за забрана на проучванията и добива на шистов газ”. На практика има организация на социално движение, която подготвя кампанията и информира обществеността за поставения проблем. Инициативата има и собствен сайт³¹. В кампанията участва и „За да остане природата”, която разпространява информационни статии от сайта си. Освен разяснителна кампания, коалицията апелира към обществеността да се включи към основната фейсбук група „Ние сме против българския Чернобил – добива на шистов газ”, където се извършва координация между организаторите. Инициативата, която организира протестните мобилизации, извършва и информационна кампания, чрез която да легитимира своята дейност и осведоми хората за опасността от проучванията и добива на шистов газ. Тя се състои от флашмобове, прожекции на филми, протести, печатане на листовки и значки, създаване на подписка по ЗПУГДВМС през ноември 2011 г., която събира 52 000 подписа, както и среща с управляващите. Целта им е да достигнат до голям кръг от хора, да се легитимират пред обществото, което от своя страна да информира обществеността и да се събере критична маса за мащабни протестни действия. Първият национален протест е на 1 септември 2011 година. Недоволството набира сила и обхваща не само

²⁶ „Да остане природата” – за кампанията – същност <<http://forthenature.org/campaign/26>>

²⁷ Пак там.

²⁸ Пак там.

²⁹ Пак там.

³⁰ Пак там.

³¹ Чиста България <<http://shalegas-bg.eu/page/9/>>

София, а градове от провинция, особено които са в зоната на евентуално проучване и добив. Протестите не спират до края на 2011 година, а пикът им е на 14 януари 2012 година, когато има национална протестна мобилизация, която обхваща 12 града в България. Солидарност изразяват и българи, които живеят в Лондон и Копенхаген.

След като на 18 януари 166 депутати гласуват „за“ налагане на безсрочен мораториум, интензитетът на протестната мобилизация намалява и почти изчезва, но не и самото движение, което е част от общото еко движение. С постигането на целта си, то изпада в период на наблюдение върху казуса и евентуална нужда от нова мобилизация. На практика то не изчезва, а се пренасочва към други кампании, тъй като временната цел е постигната.

Другата протестна мобилизация в 2011–2014 година е срещу спорния Закон за горите, зад който природозащитниците виждат лобистки интереси. Окупирането на Орлов мост е първата по рода си спонтанна мобилизация, в която стотици граждански излизат на нерегламентиран протест срещу приетите на второ четене изменения в Закона за горите. Въпреки че действията срещу спорните поправки са последователни и започват още в края на декември 2011 година, блокадата е спонтанна форма на протест, която започва на 13 юни 2012 година и продължава няколко дни. Тя не е подготвяна предварително, както мобилизацията срещу проучванията и добива на шистов газ, а спонтанно организирана от активисти в социалните мрежи³². Тук имаме типичен пример на протестна мобилизация, която избухва срещу даден проблем и приключва с неговото разрешаване. На 16 юни президентът Росен Плевнелиев налага вето върху спорния закон, а на 27 юни депутатите се съобразяват с него. Разбира се, трябва да се отчете, че въпреки спонтанните действия на участниците в нея, организационни групи на екологичното движение като „За да остане природа“ участват в срещи с управляващите³³ на 15 юни, за да изразят становище на несъгласие, както и отправят апел за налагане на вето от президента.

В случая е трудно да се говори за спонтанност, тъй като изградените мрежи на колективна идентичност предразполагат към постоянна възможност за координация, т.е. дори и да не е предварително подготвяна протестната мобилизация, участниците в социалното движение имат достатъчно време да се организират бързо и ефективно.

В случая протестните мобилизации са само част от социалното движение, което при успех или неуспех не изчезва, а насочва усилията си към друг проблем. От създаването на мрежата „За да остане природа“, протестите, кампаниите, инициативите и дори делата, които се водят отпреди и след мобили-

³² Орлов мост под блокада заради поправките в Закона за горите, 14.06.2012, <<http://www.mediapool.bg/orlov-most-pod-blokada-zaradi-popravkite-v-zakona-za-gorite-news194064.html>>

³³ Управляващите обещават да променят току-що гласувания Закон за горите след сериозни обществени протести, 15.06.2012, <<http://forthenature.org/news/2441>>

защите от 2011–2014 година, се координират от изградената мрежа на формални и неформални организации, които съставят социалното движение. По този начин то показва устойчивост, стабилност и ясно изразена колективна идентичност.

3.2. Протестите срещу АСТА

В България се провеждат два национални протеста – на 11 и 25 февруари 2012 година, който обхваща над десет града в България.

Протестите са част от световната инициатива срещу Търговското споразумение за борба с фалшифицирането, което е подписано на 26 януари, в Токио, от 22 страни – членки на ЕС, сред които и България.

Инициатори на демонстрациите е гражданската инициатива „Не на АСТА“³⁴.

Валентина Георгиева в своята книга „Множества на несъгласните“ отбелязва, „че мобилизацията срещу АСТА можем да приемем за еднократен протест по конкретен повод“³⁵. Недоволството е организирано през социалните мрежи „без разгръщане на предварителна кампания“³⁶.

Протестите срещу АСТА са пример за спонтанна протестна мобилизация, която избухва като отговор на несъгласие срещу дадена решение на политическата власт и затихва веднага след постигането на поставената цел. Това може да се наблюдава в броя на участващите в двата протеста. На 11 февруари 2012 година само в София участие взимат около 10 000 души³⁷, а на 15 февруари Министерският съвет заявява, че спира процедурата по сключване на договора. Десет дни по-късно, на 25 февруари, протестите са малобройни. Това се дължи на постигната цел, което води до бърз спад на мобилизационния потенциал.

3.3. Антимонополните протести от зимата на 2013 година

Антимонополните протести от началото на 2013 година, известни още като февруарски, са най-масовите граждански демонстрации в най-новата история на България. Причина за тяхното избухване са високите сметки за ток и парно, но прерастват в недоволство срещу политическата система, породено

³⁴ Втора вълна протести срещу АСТА, 25.02.2012, <<http://www.bgonair.bg/bulgaria/2012-02-25/vtora-vylna-protesti-sreshtu-asta>>

³⁵ Георгиева, В. (2017). *Множества на несъгласните*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 161.

³⁶ Пак там, с. 161.

³⁷ „Не патентовайте живота ни“, поискаха протестиращи срещу АСТА, 11.02.2012, <<https://offnews.bg/protesti/ne-patentovajte-zhivota-ni-poiskaha-protestirashti-sreshtu-asta-20028.html>>

от липсата на доверие в политическите партии и институции. Те са и най-трудни за анализ и дефиниция.

Протестите избухват спонтанно на 28 януари 2013 година в Благоевград и Сандански с искания за „по-ниска цена на тока, съобразена с доходите в България, премахване на посредниците, разсекретяване на договорите и търсене на съдебна отговорност”³⁸. Изгарят се символично декемврийските сметки за електроенергия³⁹. Недоволството е спонтанно и започва да се разпространява и в други градове на страната като Кюстендил⁴⁰, Пловдив, Гоце Делчев⁴¹, Варна, Видин и т.н. Няма единна формация, която да координира действията на недоволните по места, а протестите се организират чрез социалната мрежа Фейсбук. За разлика от мобилизацията срещу проучването и добива на шистов газ, при която има ясно изразена инициатива, която освен протести, води и обществена разяснителна кампания, февруарското недоволство е неорганизирано. На практика събитията изпреварват формирането на комитет или група, която да синхронизира действията по места.

Наченките на координирани действия и извеждане на единни искания се постигат едва с провеждането на две национални срещи на организаторите по градове – в Сливен на 23 февруари, където се изготвя списък с искания⁴², и на 9 март в Габрово⁴³. Въпреки създаването на Гражданска инициатива за обществен контрол⁴⁴, организирана по ЗПУГДВМС по време на втората координационна среща, идеята бързо пропада. Един от организаторите на протестите във Велико Търново Господин Гюров обявява пресконференция⁴⁵, в която обявява извършени нередности от лидерите Дончо Дудев, Ангел Славчев и Янко Петров. Има подмяна в исканията изработени на срещата в Сливен, „като са внесли своя редакция на 4 март в Народното събрание, Президентството, Ми-

³⁸ Горят фактури за ток в знак на протест срещу високите сметки, 28.01.2013, <<https://www.novini.bg/news/114981-горят-фактури-за-ток-в-знак-на-протест-срещу-високите-сметки.html>>

³⁹ Протести в Югозапада срещу сметките за ток, 03.02.2013, <<https://dariknews.bg/regioni/blagoevgrad/protesti-v-yugozapada-sreshtu-smetkite-za-tok-1034758>>

⁴⁰ Протест срещу високите сметки за ток и в Кюстендил, 06.02.2013, <<http://btvnovinite.bg/article/bulgaria/obshchestvo/protest-sreshtu-visokite-smetki-za-tok-i-v-kyustendil.html>>

⁴¹ Пловдив въстава срещу високите сметки за ток, 07.02.2013, <<https://nova.bg/news/view/2013/02/07/44194/пловдив-въстава-срещу-високите-сметки-за-ток/>>

⁴² Исканията на протеста: Парламентът да остане, 23.02.2013, <<https://offnews.bg/bulgaria/iskaniata-na-protesta-parlamentat-da-ostane-163121.html>>

⁴³ Протестиращи от 35 града на среща в Габрово, 09.03.2013, <<http://www.kmeta.bg/protestirasti-ot-35-grad-a-na-srešta-v-gabrovo>>

⁴⁴ Протестиращи се разграничиха от водачи, 26.03.2013, <<https://fakti.bg/news/print/62421-protestirashiti-se-razgranichiha-ot-vodachi>>

⁴⁵ Търновец обвини лидери на протестите в манипулиране на исканията, 11.03.2013, <<https://dariknews.bg/novini/bylgaria/tyrnovec-obvini-lideri-na-protestite-v-manipulirane-na-iskaniqta-1053238>>

нистерски съвет и при омбудсмана⁴⁶. Господин Гюров открива нередности и при самото учредяване на инициативата. Следва и разцепление сред организаторите относно участието в предстоящите избори⁴⁷. В много от градовете действат по няколко групи, които вместо да работят съвместно, се противопоставят едни на други^{48, 49}. По време на протестите има колективно действие, което се стреми към някаква цел, но не и колективна идентичност.

Февруарските протести избухват спонтанно, придобиват голям мащаб, но постепенно енергията се губи, а конфликтите сред организаторите и невъзможността за създаване на социално движение, водят до логичния край на мобилизацията.

3.4. Юнски протести от 2013 година

Юнските протести избухват в момент на обществено напрежение, останало от февруарските протести. Недоволството е спонтанно и започва на 14 юни 2013 година в отговор на назначаването на Делян Пеевски за шеф на ДАНС в същия ден. Протестът се организира в социалната мрежа Фейсбук без предварителна подготовка или кампания. По своя характер той започва като антиолигархичен, но постепенно се изменя в антиправителствен. Целите, които си поставя, са оставката на кабинета „Орешарски“, разпускане на 42-то Народно събрание и насрочване на предсрочни парламентарни избори. Наименованието, което приемат юнските протестите, е #ДАНСwithme. Характеризират се със своята продължителност от 405 дни, което ги прави най-продължителните в историята на България. Участниците в протести в София са многохилядни, но в останалите градове на страната подкрепата е минимална.

Въпреки че започват спонтанно, на 7 август е създадена неформалната група „Протестна мрежа“ с „основна цел: оставка на сегашното правителство чрез разрастването на протестните действия, и основна перспектива – съхраняване енергията на протеста, придобил гражданственост под името ДАНСwithme⁵⁰. Групата сформира вестник „Протест“, който да го отразява. Ежедневно се подготвят и измислят пърформанси, които съпътстват демонстрациите.

На практика протестната мобилизация има характер на социално движе-

⁴⁶ Пак там.

⁴⁷ Протестиращи се разграничиха от водачи, 26.03.2013, <<https://fakti.bg/news/print/62421-protestirashti-se-razgranichiha-ot-vodachi>>

⁴⁸ Янаки Ганчев отива на избори с коалиция „Орлов мост“, 19.03.2013, <<https://offnews.bg/bulgaria/ianaki-ganchev-otiva-na-izbori-s-koalicia-orlov-most-172896.html>>

⁴⁹ Бой с мегафон по протестиращ, дядя Ваня бит, 03.03.2013, <<https://www.plovdiv-online.com/plovdiv/item/44618-petya-ot-che-gevara-udrya-s-megafon-protestirasht-dyadyavanya-bit>>

⁵⁰ Официален сайт на „Протестна мрежа“, <<http://www.protestnamreja.bg/about-us/>>

ние, но това е само привидно. Възможността за продължаване на действията, както при екологичното, са невъзможни, тъй като протестите са насочени към правителството с едно искане – оставка. Въпреки че „Протестна мрежа” си поставя за цел „да се противопостави на всяко управление, което подкрепя олигархични структури”⁵¹, т.е. дългосрочна цел, организацията не може да създаде колективна идентичност и затихва с отмирането на протестите.

3.5. Студентските окупации на университети

„Ранобудните студенти” е групата, която подготвя окупацията на Ректората на Софийския университет „Св. Климент Охридски”. Тя има характеристиките на социално движение, но както и при юнските протести, това е само привидно. Организаторите измислят име и лого и подготвят действията си предварително⁵².

В действията на „Ранобудните студенти” не може да се търси спонтанност, тъй като те произлизат от предишната мобилизация, в която има критична маса за формиране на ново движение.

Протестът на студентите започва с транспарант, издигнат в Народното събрание, който гласи – „Не ви ли е срам?”⁵³ Инициатори са Ангел Златков, Румен Стоев и Ивайло Динев, които стават част от така наречения „щаб”, който се явява представителният орган на окупацията. Решенията се взимат на общо събрание между всички студенти. Действия, които напомнят на студентските бунтове от май 1968 година във Франция. Разликата е в това, че движението във Франция избухва срещу проблемите във висшето образование и се разгръща срещу обществените порядки като цяло. Оставката на генерал Дьо Гол е само вторичен резултат. Това може да се види и от слоганите на студентите: „В едно общество, което е премахнало всички приключения, единственото приключение е да се премахне обществото”⁵⁴.

В декларацията, с която „Ранобудните студенти” окупират аудитория 272 на Ректората на СУ, се вижда, че все пак борбата им не е „за материалното, а за духовното, борба за принципа, а не за поредните два лева увеличение”⁵⁵. Протестът на студентите започва като вик за морал и отговорност, отколкото да поставя конкретни искания. „Ранобудните” желаят „да си върнем правото на бъдеще в България”⁵⁶.

⁵¹ Пак там.

⁵² За повече информация книгата: Динев, Ив. (2014). Наш ред е!. София: Изток-Запад.

⁵³ Трима студенти разпънаха плакат в парламента: „Не ви ли е срам?”, 18.10.2013, <<http://www.mediapool.bg/trima-studenti-razpanaha-plakat-v-parlamenta-ne-vi-li-e-sram-news212443.html>>

⁵⁴ Slogans of 68, 30.04.2008, <<https://libcom.org/history/slogans-68>>

⁵⁵ Декларацията на „Ранобудните студенти”, окупирани Аудитория 272 в СУ, 23.10.2013, <<http://noresharski.com/deklaratsiyata-na-ranobudnite-studenti-okupirali-auditoriya-272-v-su/>>

⁵⁶ Пак там.

Последвалите окупации на университети в цялата страна формират мрежа от студенти, която съставя основа за движение. Координацията се води от национален щаб на „Ранобудните студенти“, в който влизат представители от всички окупирани университети. Инициерирането му е последвано и от декларация, в която целите са концентрирани до две – „оставка на правителството на Пламен Орешарски”⁵⁷ и „разпускане на 42-то Народно събрание”⁵⁸.

Животът на „Ранобудните студенти“, въпреки заявките, е кратък и приключва с невъзможността за постигане на поставените цели. Въпреки моралните цели, които си поставят, студентите успяват да се фокусират основно върху оставката на кабинета „Орешарски“. Въпреки че има опити за създаване на нови инициативи, като „Студенти изпитват държавата”⁵⁹, така и за създаване на студентско движение, което да продължи да отстоява студентските права, след края на протестите, двете пропадат, с което и енергията, натрупана от окупациите.

Заклучение

Изследователите на социалните движения все още имат разногласия в разбирането и теоретизирането на този феномен. Сложността при зараждането и формирането, на организацията и типологизацията им поставят редица проблеми в извеждането на единна теория за социалните движения. Това от своя страна позволява задълбочен дебат сред анализаторите. Затова е трудно да се определи дали една теория е съвместима, или не с даден социален процес. Неясните разграничения между „социално движение” и „протестна мобилизация” все още принуждават изследователите да правят проучванията си на базата на теориите за социалните движения. Настоящата статия дава само отпращаваща точка към едно по-задълбочено анализиране и проучване.

Протестите от 2011–2014 година са нов феномен за България. Те са преломен момент в трансформацията между старите синдикални и партийни мобилизации, характерни за постсоциалистическия период. Натрупаното недоволство избухва в контекста на глобална социална активност от 2011 година, която има своя принос в актуалността на поставения проблем.

Направеният анализ дава възможност да се изведат няколко извода, които да отговорят на поставените цели и задачи.

Първо, извършено е ясно разграничение между понятията „социално

⁵⁷ Декларация на Националния щаб на „Ранобудните студенти”, <<http://fss.fmi.unisofia.bg/wp-content/uploads/2013/11/Декларация-на-националния-щаб-на-Ранобудните-студенти.pdf>>

⁵⁸ Пак там.

⁵⁹ „Студенти изпитват държавата” на конференции и кръгли маси, 14.12.2013, <<https://dariknews.bg/novini/bylgaria/studenti-izpitvat-dyrzhavata-na-konferencii-i-krygli-masi-1188976>>

движение” и „протестна мобилизация” на базата на изведени дефиниции и характеристики, чрез които по-лесно да се анализират различните видовете колективно действие.

Второ, на тяхна база е извършен анализ върху протестните мобилизации от 2011–2014 година. От нея следва, че антишистовите протести приемат характеристиките на „социално движение”, а тези срещу АСТА, Закона за горите, юнските и студентските като „протестна мобилизация”. Единствено анти-монополните протести от 2013 година са по-трудни за определение. Въпреки че носят характеристиките на социално движение, избухналите некоординирани и стихийни демонстрации не успяват да преминат във фаза на изграждане на организация с поставяне на ясни цели и изграждане на колективна идентичност.

Протестните мобилизации от 2011–2014 са отправна точка за изследователите на новите социалните процеси в България. Актуалността и значимостта им представят поле за създаване на теоретична концепция на социалните движения и мобилизации в контекста на местните проблеми и специфики.

ЛИТЕРАТУРА

- Вълков, И. (2014). *Комуникация на гражданските движения: Организация, мотивация, протест*. София: ПР – Туризм, Консулт.
- Георгиева, В. (2017). *Множества на несъгласните*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски”.
- Динев, Ив. (2014). *Наш ред е!* София: Изток-Запад.
- Calabrese, A. Social mobilization, *International Encyclopedia of Communication* < https://www.academia.edu/22004827/Social_mobilization >
- Della Porta, D., Diani, M. (2006). *Social movements. An introduction*, Blackwell Publishing, Oxford.
- James, P., van Setters, P. (2014). *Globalization and politics*, Volume II, Global social movements and global civil society, Sage.
- Leach, M., Scooner, I. (2007). *Mobilising Citizens: Social Movements and the Politics of Knowledge*, Citizenship DRC Synthesis Paper.
- Little, W. Introduction to sociology, 1st Canadian Edition. (<https://opentextbc.ca/introductiontosociology/chapter/chapter21-social-movements-and-social-change/>)
- Tarrow, S. (1994). *Power in Movement: Social Movements, Collective Action and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Интернет източници

- „Да остане природа” – за кампанията – същност <<http://forthenature.org/campaign/26>>
„Чиста България” <<http://shalegas-bg.eu/>>

- Официален сайт на „Протестна мрежа“ – За ПМ, <<http://www.protestnamreja.bg/about-us/>>
- Орлов мост под блокада заради поправките в Закона за горите, 14.06.2012, <<http://www.mediapool.bg/orlov-most-pod-blokada-zaradi-popravkite-v-zakona-za-gorite-news194064.html>>
- Управляващите обещава да променят току-що гласувания Закон за горите след сериозни обществени протести, 15.06.2012, <<http://forthenature.org/news/2441>>
- Втора вълна протести срещу АСТА, 25.02.2012, <<http://www.bgonair.bg/bulgaria/2012-02-25/vtora-vylna-protesti-sreshtu-asta>>
- „Не патентовайте живота ни“, поискаха протестиращи срещу АСТА, 11.02.2012, <<https://offnews.bg/protesti/ne-patentovajte-zhivota-ni-poiskaha-protestirashti-sreshtu-asta-20028.html>>
- Горят фактури за ток в знак на протест срещу високите сметки, 28.01.2013, <<https://www.novini.bg/news/114981-горят-фактури-за-ток-в-знак-на-протест-срещу-високите-сметки.html>>
- Протести в Югозапада срещу сметките за ток, 03.02.2013, <<https://dariknews.bg/regioni/blagoevgrad/protesti-v-yugozapada-sreshtu-smetkite-za-tok-1034758>>
- Протест срещу високите сметки за ток и в Кюстендил, 06.02.2013, <<http://btvnovinite.bg/article/bulgaria/obshtestvo/protest-sreshtu-visokite-smetki-za-tok-i-v-kyustendil.html>>
- Пловдив въстава срещу високите сметки за ток, 07.02.2013, <<https://nova.bg/news/view/2013/02/07/44194/пловдив-въстава-срещу-високите-сметки-за-ток/>>
- Исканията на протеста: Парламентът да остане, 23.02.2013, <<https://offnews.bg/bulgaria/iskaniata-na-protesta-parlamentat-da-ostane-163121.html>>
- Протестиращи от 35 града на среща в Габрово, 09.03.2013, <<http://www.kmeta.bg/protestirasti-ot-35-grad-na-sresta-v-gabrovo>>
- Протестиращи се разграничиха от водачи, 26.03.2013, <<https://fakti.bg/news/print/62421-protestirashti-se-razgranichiha-ot-vodachi>>
- Търновец обвини лидери на протестите в манипулиране на исканията, 11.03.2013, <<https://dariknews.bg/novini/bylgariia/tyrnovec-obvini-lideri-na-protestite-v-manipulirane-na-iskaniqta-1053238>>
- Янаки Ганчев отива на избори с коалиция „Орлов мост“, 19.03.2013, <<https://offnews.bg/bulgaria/ianaki-ganchev-otiva-na-izbori-s-koalicia-orlov-most-172896.html>>
- Бой с мегафон по протестиращ, дядя Ваня бит, 03.03.2013, <<http://www.plovdiv-online.com/plovdiv/item/44618-petya-ot-che-gev%D0%B0r%D0%B0-udrya-s-meg%D0%B0fon-protistir%D0%B0sht-dyadya-v%D0%B0nya-bit>>
- Трима студенти разпнаха плакат в парламента: „Не ви ли е срам?“, 18.10.2013, <<http://www.mediapool.bg/trima-studenti-razpanaha-plakat-v-parlamenta-ne-vi-li-e-sram-news212443.html>>
- Декларацията на „Ранобудните студенти“, окупирали Аудитория 272 в СУ, 23.10.2013, <<http://noresharski.com/deklaratsiyata-na-ranobudnite-studenti-okupirali-auditoriya-272-v-su/>>

Декларация на Националния щаб на „Ранобудните студенти”, <http://fss.fmi.unisofia.bg/wp-content/uploads/2013/11/Декларация-на-националния-щаб-на-Ранобудните-студенти.pdf>

„Студенти изпитват държавата” на конференции и кръгли маси, 14.12.2013, <https://dariknews.bg/novini/bylgariia/studenti-izpitvat-dyrzhavata-na-konferencii-i-krygli-masi-1188976>

НОВАТА ОБРАЗОВАТЕЛНА ПАРАДИГМА – УЧЕНЕ ПРЕЗ ЦЕЛИЯ ЖИВОТ

Мариела Иванова Йорданова

[Авторката е докторант в задочна форма на обучение, зачислена през 2016 г. Разработва дисертация на тема „Политики в областта на висшето образование за кариерно развитие“.]

Анотация. В първата част от доклада се разглежда концепцията за учене през целия живот. Това е най-новото разбиране за образованието, което ясно се разграничава от предходните две – формално образование и перманентно образование, по обхванатите субекти в образователния процес; по това, какво мотивира обучаващите се да се включат в него; по начините на предаване и придобиване на знания, умения и компетентности. Втората част от доклада е авторски опит за онагледяване на представените теоретични постановки и събраната информация. В края на доклада е предложен един многомерен модел за развитието на разбирането за образование, който би могъл да бъде доразвит и надграден в една по-нататъшна разработка.

Ключови думи: образователни концепции, учене през целия живот, форми на образование

THE NEW EDUCATIONAL PARADIGM: LIFELONG LEARNING

Mariela Ivanova Yordanova

Abstract. The first part of the paper is about the lifelong learning conception. The lifelong learning conception is much different of the formal education concept and the ideas for permanent education, which predominated a few years ago. The individuals, who are including in education, are different, the motivation of the learners is different, and the teaching style and methods are different. The second part comprises four ways to illustrate the presented in first part of the paper ideas. Instead of conclusion, the author presents a multidimensional model of the educational concepts development.

Keywords: educational concepts, lifelong learning, educational forms

Разбирането за образование претърпява значителни промени от момента на създаването на първите училища до наши дни. Изменя се както обемът на понятието „образование“, така и неговото съдържание. В тази връзка имаме

основание да твърдим, че във времето съществуват три различни разбираня за образование, които се надграждат едно над друго. Първо и най-отдалечено във времето е разбирането за образованието като система, изградена само от формално структурирани институти. След това се появяват идеите за перманентно образование, включващи освен формалното образование и неформалното обучение в себе си. Последното, най-съвременно разбиране за образованието е свързано с концепцията за учене през целия живот, която разглежда образованието като триединство, съставено от следните форми: формално образование, неформално обучение и информално учене. Целта на доклада е да се изяснят тези три различни типа разбиране за образование, като акцент се постави върху ученето през целия живот.

Възникване и развитие на идеите за учене през целия живот

Концепцията за учене през целия живот все още е ненапълно дефинирана и изследвана. Въпреки че темата за осигуряване на обучение за всички намира изражение в трудовете на известни изследователи и практики, занимаващи се с педагогика и теория на обучението и образованието още в началото на 17. век, не без основание може да твърдим, че идеите за учене през целия живот едва ли щяха да постигнат сегашната си значимост по отношение на образователните политики, ако не бяха настъпили промени и в по-широк политически аспект; ако не се бяха променили икономиката, обществото и културният контекст като цяло. Концепцията за учене през целия живот представя по различен начин очакванията, които обществото днес има към образоването, и задължителното поле за развитие на потенциала, което трябва да бъде осигурявано на всеки индивид (UNESCO, 2000).

Появата на идеята за учене през целия живот може да бъде отнесена към най-ранните опити за предоставяне на образование за всички. Още началото на 17. век Ян Амос Коменски в съчинението „Всеобщ проект за поправка на човешките дела“ (*De rerum humanarum emendatione consultatio catolica*) посвещава цяла част, така наречената „Пампедия“, на всеобщото образование и възпитание. В тази част от съчинението Коменски доразвива своите идеи за образованието през целия живот (ако в „неговата „Велика дидактика“¹, ние оставаме с погрешното впечатление, че образованието на човека приключва на 24-годишна възраст, със завършването на „Академията“, четвъртата част от училищната система на Коменски и с прекрасното пътешествие по света, което той препоръчва“, то „Пампедия“ е реално тази част от съчинението, в която авторът формулира и разработва идеята си за образование през целия живот“

¹ „Великата дидактика“ е може би най-известното произведение на Ян Амос Коменски. С него той изпъква като създател на първата цялостна система на педагогиката в историята на педагогическата мисъл.

(Стефанов, 2011). В „Пампедия“ Коменски пише за необходимостта, възможността и пътищата за обучение на хората. Според него всички подлежат на обучение, което включва всичко и се характеризира с всеостранност. Също тук се казва какво е необходимо за образованието през целия живот. Това са три неща: универсални училища, книги и учители (наставници). Последното нещо, което е представено в тази част, са конкретните начини за постигане на добро образование за седем възрастни периода или седем вида училища в зависимост от възрастта. Ясно е направено разграничението, че ако до 24-годишна възраст човек може да посвети цялото си време и усилия за придобиване на образование, то след тази възраст той вече съчетава своята кариера, бизнес, професия с образованието, но вече под формата на самообразование и самоусъвършенстване (Стефанов, 2011).

Въпреки всичко това обаче, интересът от страна на международни организации и институции относно концепцията за учене през целия живот започва да се заражда след 60-те години на 20. век, когато в рамките на ЮНЕСКО се провеждат редица дискусии относно бъдещото развитие на образованието за възрастни (UNESCO, 2000). Тези дискусии впоследствие прерастват в по-мощни международни дебати относно бъдещето на образованието като цяло. Кулминацията на този процес е основаването през 1971 година на Международна комисия по въпросите за развитие на образованието, която подготвя и публикува доклад, представящ на широката общественост идеята за образование, протичащо по време на целия живот. Същият доклад способства за преминаването на разбиранията за обучението от образование към учене, включващо в себе си и неформалното обучение. Комисията представя своето виждане за т.нар. „учещо се общество“ и въвежда водещия принцип на съвременните образователни политики, според който на всеки индивид трябва да бъде осигурена възможността за обучение по време на целия му живот. Също в доклада е записано, че „идеята за учене чрез образование в продължение на целия живот, е в основата на учещото се общество“ (Faure, 1972: 181).

Много скоро след това: 25 юли–2 август 1972 година, в Токио, Япония се провежда Третата световна конференция на ЮНЕСКО, свързана с образованието на възрастни (CONFINTEA III). Мото на конференцията е „Образованието на възрастните е основен елемент на ученето през целия живот и неговото укрепване е важно за демокрацията“. Образованието на възрастните официално започва да се разглежда като част от перманентното образование, а цялостното развитие на личността се обявява за една от целите му. В комисии, създадени специално за конференцията, се обсъждат „ролята и задачите пред образованието на възрастните като фактор за демократизацията на образованието, за икономическото, социалното и културното развитие и за интегрирането на образователните системи в контекста на образованието през целия живот“ (Гюрова, 2013: 8).

Четвъртата световна конференция на ЮНЕСКО, свързана с образованието

на възрастни (CONFINTEA IV – 1985 г., Париж, Франция) доразвива идеята за утвърждаване на правото на обучение на всеки, което право се различава от правото на образование. Парижката конференция отправя апел към всички страни да реализират правото на образование като право на всички хора, осигурявайки необходимите човешки и материални ресурси, използвайки и ресурсите на отделните общности и на неправителствените организации. Отправя се призив към всички правителства да положат усилия за интензивно развитие на образованието на възрастните, за да се даде възможност на хората „да поемат контрола върху собствената си съдба“ (Гюрова, 2013).

За съжаление обаче следващата конференция, посветена на същите въпроси (CONFINTEA V – 14–18 юли 1997 г., Хамбург, Германия) не спазва вече въведеното разделение между посочените права и в декларацията от конференцията в едно изречение са смесени двете понятия – „Признаването на правото на образование и правото на обучение по време на целия живот е по-необходимо от всякога“ (UNESCO, 2000). Тази конференция се явява „повратна точка в историята на движението за образование на възрастните с налагането на „едно холистично разбиране за ученето и образованието на възрастните в перспективите на ученето през целия живот“ (Гюрова, 2013).

Относно последната проведена световна конференция на ЮНЕСКО, свързана с образованието на възрастни (CONFINTEA VI – 1–4 декември 2009 г., Белем, Бразилия), може да се каже, че тя се явява „платформа за политически диалог и защита на ученето и образованието на възрастните и на неформалното образование на глобално равнище“ (Гюрова, 2013). Тук вече се говори ясно за неформално образование, което идва да надгради формалното.

Освен посочените вече доклади и форуми на ЮНЕСКО, представящи зараждането на идеята за учене през целия живот, в разглеждания период в доста държави и други международни обединения се приемат и влизат в сила редица политически документи, споделящи разбирането, че именно ученето през целия живот би следвало да бъде в основата на съвременните образователни политики (European Commission, 1995; Delors, 1996; OECD, 1996).

Дефиниране на ученето през целия живот

Именно защото ученето през целия живот се изгражда като цялостна концепция, то не може да бъде дефинирано еднозначно. Все пак ще представим някои от най-разпространените определения на това понятие и някои от неговите основни характеристики, които са изведени и утвърдили се в научната литература.

Въпреки че в съвременния свят ученето през целия живот е много използвано понятие, неговата нееднозначност и многопластовост водят до някои неразбирателства относно негови същностни характеристики. В никакъв случай не може да се твърди, че ученето през целия живот е концепция, която

се свежда само до предоставянето на възможност за достъп до образование на всеки. Сходно на това разбиране е дефиницията, дадена от ЮНЕСКО през 1996 година, според която „ученето през целия живот представлява осигуряване на възможности за по-високо образование и за обучение по време на целия живот, даващи на обучаваните оптимално право на избор и гъвкавост по отношение на влизането в и излизането от системата“ (Delors, 1996). Проблемът на това определение е, че не се разбира дали става дума само за формалните образователни системи, или и за неформалното обучение, което се развива с бурна сила по това време.

Една малко по-добра дефиниция представя ученето през целия живот като „политика, утвърждаваща, че хората продължават да се учат и като възрастни – както във формалните системи за образование и обучение, така и извън тези системи“. Тази дефиниция е дадена от Европейската фондация за обучение през 1997 г.

Съвсем в началото на 21. век Barbara Kehm (2001) опитва да посочи и изведе основните характеристики на концепцията за ученето през целия живот. Според нея освен личностното развитие на индивида в концепцията за учене през целия живот се цели и социална кохезия, свързана с общественото развитие, и икономически растеж, свързан с урегулиране на пазарните сили. За постигането на тези цели, независимо колко различни са те, може да се каже, че е необходимо извеждането именно на тези същностни характеристики за ученето през целия живот, които посочва Kehm в своята публикация.

В по-ново време се появяват по-изчерпателни, всеобхватни, но едновременно с това изчистени от излишна терминология определения на изследваното понятие. Пример за това е разбирането за учене през целия живот, представено в изданието на Европейския център за развитие на професионалното обучение (CEDEFOP), съдържащо 100 избрани понятия, свързани с европейската образователна политика: „Ученето през целия живот е концепция, включваща в себе си всяка обучителна дейност, предприета в продължение на живота, чийто резултат е постигането на повече знания, умения, компетенции и/или квалификация, свързани с личностно, обществено и/или професионално развитие“ (CEDEFOP, 2008). В преработеното второ издание на същия сборник от 2014 г. определението за учене през целия живот остава същото.

От перманентно образование към учене през целия живот – въвеждане на информалното учене

До средата на 90-те години на 20. век целта на Европейската комисия по отношение на образователните политики се свързва предимно с постигане на образователен процес, продължаващ и през активния трудов живот чрез така нареченото перманентно образование. От 1996 година тази цел започва лека-полека да се променя, като се преминава към новата идея за развитие на об-

разованието като холистична система, като система за учене през целия живот. Според редица изследователи парадигмата на перманентното образование, интегрираща базисното и продължаващото образование, е обективно необходима и допринася за развитието на образователните системи през втората половина на 20. век, но същевременно тя не успява да обхване значителни области на образователната практика на човека – например така нареченото информално учене (Катански, 2010). Катански в своята съпоставка между двете концепции се опитва да представи виждането на други двама изследователи в тази сфера за информалното учене: „Става дума за ученето, което се осъществява през всички човешки възрасти като част от различни други дейности – трудови, битови, игрови и т.н. В съвременните социално-икономически условия значението на този специфичен вид образование нараства непрекъснато. Чрез него хората доразвиват и доусъвършенстват резултатите от своето базисно (формално) и продължаващо (неформално) образование и учене, овладяват, често дори без да осъзнават специално това, нови и необходими им знания и умения. Следователно информалното учене е в основата на самообразованието и саморазвитието на хората (Петров & Атанасова, 2004: 65–66)“ (Катански, 2010: 11).

Както става ясно, заедно с навлизането на концепцията за учене през целия живот в научната литература започва да се използва все по-често новото понятие „информално образование“, за да се отграничи неорганизираното и неструктурирано учене чрез правене и преживяване от формалното и неформалното обучение, които са част и от перманентното образование.

Най-важната характеристика на формалното образование е, че то е институционализирано, което означава, че не може да се осъществява извън официалните институции за образование и обучение. Резултатът от този тип обучение са признатите дипломи и удостоверения за квалификация, придобивани в края на всеки етап (степен) на завършено образование. Тук водещ стимул за участие във формите на обучение е осъзнатата необходимост от знания и умения за справяне в по-нататъшното пребиваване и постигане на възможност за осигуряване на жизнено необходимите неща за задоволяване на базисните потребности от храна, вода, облекло и т.н. Дори често пъти, особено при по-малките деца, се налага да се прибегне до методи, близки до принудата, за да може впоследствие да се стигне до осъзнатост за необходимостта от обучение от този тип.

Неформалното образование не е задължително да се провежда в образователните институции, а може да става и на работното място. За разлика от формалното образование, което често пъти се ограничава до определена възрастова група – тази на децата или младежите, неформалното образование обхваща и по-възрастните. Недостатък на неформалното образование е, че обучаващите се не придобива образователна степен и донякъде може да се каже, че това е фактор за не толкова силен интерес към този тип образователни дейности. Очевидно тук действат друг тип стимули за вземане на участие в процеса на

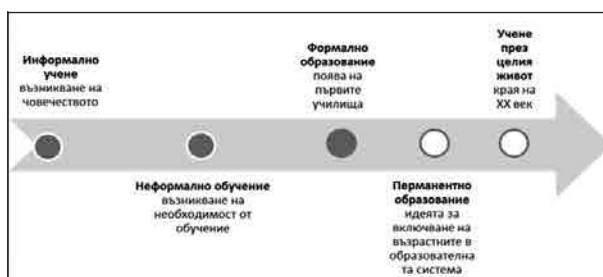
учене. Тъй като по-голямата част от обученията в неформалното образование са насочени към повишаване на професионалната квалификация, преквалификация, придобиване на нови професионални, управленски или административни умения, т.е. все компетентности, свързани с трудовата среда, може да предположим, че решаващо значение за включване в подобен род образователни дейности има човешкият стремеж към сигурност на работното място, добро заплащане, професионално развитие и намиране на подходящо място в общността. В някои по-редки случаи неформалното образование е насочено и към придобиване на личностни умения, които не са свързани с професионалния и трудов живот. Тогава може да се каже, че отделният индивид е мотивиран от желание до някаква степен за самоусъвършенстване и самореализация.

Третият тип образование – информалното, е с продължителност през целия живот на човека. В тази форма на учене всеки индивид усвоява нагласи, натрупва знания и умения от житейския си опит и образователните влияния и ресурси в своята среда. Основно информалното образование се придобива в ежедневието. Като се започне от формалните институции, където също се придобива опит и се формират нагласи, без това да е целенасочено, и се стигне до общуването в семейството, гледането на телевизия и използването на интернет, всичко това могат да са форми на информално учене. Както вече бе споменато, самообразованието и саморазвитието са водещият мотиватор при този тип подготовка.

Развитието на разбирането за образование във времето

Сега ще се опитаме да изобразим чрез схеми и фигури представеното дотук. Първо, нека отбележим моментите на смяна на концепциите за образование, описани по-горе, на линията на времето. Едновременно с това на същата линия ще посочим и времето, в което са възникнали отделните форми на образованието (Фиг. 1).

Това, което се забелязва като поставим на линията на времето петте точки (пет, тъй като моментът на възникване на формалното образование съвпада с момента на възникване на разбирането за образование – това става с възник-

Фигура 1. Възникване на формите на образованието и концепциите за образование

Фигура 2. Обем и съдържание на понятието образование във времето

ването на образователната система, появата на първите училища), е, че информалното учене, макар и появило се най-отдавна, се включва в разбирането за образование най-късно. Обратно на това формалното образование, въпреки че възниква в най-близко време, се съдържа в понятието за образование от отдавна (в началото дори то съвпада с понятието за образование).

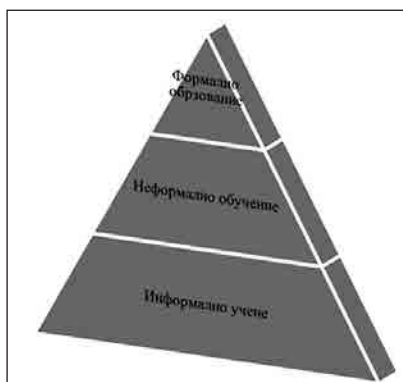
Второто графично изображение на развитието на разбирането за образование във времето, което ще представим, е свързано с посочване на обема и съдържанието на самото понятие (Фиг. 2). Схемата показва представената вече теза, че в началото образованието се е отъждествявало само с формалното образование, впоследствие към него се добавя и неформалното обучение, а днес вече и информалното учене е част от образованието.

Ще изобразим графично как с течение на времето се е изменял броят на обхванатите (включените) субекти в образованието (Фиг. 3). От изложението дотук става ясно, че ако при появата на разбирането за образование, обхванати от образованието са само децата и младежите, а по-късно образованието става достъпно и за по-възрастните, то днес вече всеки е включен в него.

Фигура 3. Обхват на образованието (лица, включени в образователни дейности)

Фигура, която добре представя съотношението между трите форми на образование, е така наречената образователна пирамида, при която първо ниво е информалното учене, второ – неформалното обучение и трето – формалното образование. Всяка от трите форми има точно определено място, което се предопределя от основните ѝ характеристики (Желязкова, 2010). (Фиг. 4).

Фигура 4. Образователна пирамида (Желязкова, 2010)

Многомерен модел на развитието на разбирането за образование

Имайки предвид цялостното изложение и предшвените вече фигури и схеми, може да прдположим, че е възможно изграждането на многомерен (многофакторен) модел на развитието на идеите за образованието. (Фиг. 5).

При този модел основните принципи са:

Възприемането на различните форми на обучение – формално, неформално и информално, като част от образованието, е в обратна последователност на тяхното възникване

Може да се каже, че още от древни времена съществува информалното учене. Разбира се, то не е в сегашните форми – няма телевизия, интернет и т.н., но трупането на опит и ученето чрез правене и преживяване в ежедневието е основна част от живота на хората. По-късно започват да се осъществяват мал-

Фигура 5. Многомерен модел на развитието на разбирането за образование

ко по-структурирани образователни дейности – структурират се професиите и работната среда, инициират се курсове за квалификация и преквалификация, необходима за трудовия и професионален живот, т.е. навлиза неформалното обучение. Едва преди няколко века се заражда официалната образователна система, разбрана като съвкупност от институти, които са част от формалното образование и предоставят образователни услуги в напълно структуриран вид.

Обратна на тези тенденции е хронологията в развитието на образователните парадигми и по-точно на структурираното научно изследване и разглеждане на образование и обучение. При възникването на съвременната педагогика за образование се счита единствено формалното такова. Следва период на включване на неформалното обучение към образователните дейности и възникването на разбирането на перманентното образование. В най-ново време образователната концепция на ученето през целия живот инкорпорира в себе си и информалното учене като основна част от процесите на обучение.

Ако разглеждаме научното изучаване и изследване на образованието и съвременните образователни концепции (парадигми), с течение на времето обемът на понятието „образование” се разширява

Във времето от само формално образование се преминава през концепцията за перманентно образование, включващо формално и неформално образование, и се стига до парадигмата на ученето през целия живот, в която са заложили идеи за формално, неформално и информално образование. Оттук следва, че хронологично погледнато обемът на понятието „образование” в съвременните разбираня за обучение се разширява.

Ако разглеждаме научното изучаване и изследване на образованието и съвременните образователни концепции (парадигми), с течение на времето броят на обхванатите (включените) субекти в образованието е все по-голям

Хронологично погледнато преди години понятието за образование е включвало в себе си само формалното образование, а то се свежда до квалификационните и образователни степени, т.е. обхваща определена част от обществото и по-точно децата и младежите (предимно до 24-годишна възраст). След това се появява концепцията за перманентно образование, включващо формално и неформално образование. Неформалното образование е насочено главно към трудоспособното население, тъй като се предполага, че именно то се нуждае от повишаване на професионалната квалификация, преквалификация, придобиване на нови професионални, управленски или административни умения. В днешни дни водеща е парадигмата на ученето през целия живот, в която са заложили идеи за формално, неформално и информално образование. При тази концепция образование се предлага на и получава от всеки. От всичко това може да заключим, че с течение на времето броят на обхванатите от (включените в) образованието е все по-голям.

ЛИТЕРАТУРА

- Гюрова, В. (2013). Политическото измерение на мениджмънта на образованието на възрастни. *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*, 106, 5–30.
- Желязкова, Т. (2010). Образователната пирамида. *Образование и технологии: Годишно научно-методическо списание*, 1(1), 63–65.
- Катански, Ч. (2010). Перманентно образование и учене през целия живот. *Професионално образование*, 14(1), 8–15.
- Стефанов, С. (2011). Ян Амос Коменски и идеята за образование през целия живот. *Управление на образованието*, 7(4), 175–179.
- CEDEFOP (2008). Terminology of European education and training policy: a selection of 100 key terms. Office for Official Publ. of the Europ. Communities.
- Delors, J. (1996). *Learning: the treasure within. Report of the Commission on Education for the 21st Century*. Paris: UNESCO.
- European Commission. (1995). Teaching and learning: Towards the learning society. White paper on education and training.
- Faure, E. (1972). *Learning to be: The world of education today and tomorrow*. UNESCO.
- Kehm, B. (2001). *The Challenge of Lifelong Learning for Higher Education*. International Higher Education, 5–7.
- OECD (1996). *Lifelong learning for all*. Paris: OECD.
- UNESCO (2000). *World education report 2000: the right to education: towards education for all throughout life*. Paris, France: UNESCO.

Секция

**Социология, антропология
и науки за културата**

КЪМ НЯКОИ КРИТИЧНИ РЕЦЕПЦИИ НА ПРОЕКТА ЗА НАРАТИВНА ИСТОРИЯ НА ДЕЙВИД КАР

Чавдар Валентинов Димитров

[Авторът е докторант в редовна форма на обучение, зачислен през 2017 г. Разработва дисертация на тема „Наративното осмисляне на културни светове във възгледите на Дейвид Кар и Пол Рикьор – сравнителен анализ между феноменология на дейността и херменевтика на дистанцираността“.]

Анотация. Цел на разработката е да се осветлят важни перспективи от концепцията за история и „наративност“ на Дейвид Кар. Първо е разгледана основната теза на американския философ в план на рецепция от колеги с диалектически подход. Посочена е необходимост от общо допускане на три критерия за референция в предложението на Ричард Киърни за комплементарност между приносите на Кар и на Пол Рикьор. Второ, разбирането за „наративна структура“ в теорията на Кар е поставено във фокуса на аналитични предизвикателства. Към критиките на Пол Рот, относно обект на разбиране и „мит за споделеното“ в наративното обяснение, са приведени аргументи на Ендрю Норман за избягване традиционните позиции спрямо научната легитимност. Възгледите на Франк Анкерсмит за историография с отхвърляне на иманентна наративност са представени в третата част. Тук е открит излаз и към наратива само като когнитивно-организационно средство и към, в заключение, по-силни тези за онтологичен статут на наративността, така както тя се мисли от Кар – в единство с темпорализацията във феноменологичен контекст.

Ключови думи: философия на историята, феноменология, наративна структура, епистемна легитимност, историография, когнитивна организация, онтологичен статут

ON SOME CRITICAL RECEPTIONS OF DAVID CARR'S PROJECT FOR NARRATIVE HISTORY

Chavdar Valentinov Dimitrov

Abstract. The aim of this paper is an overview of some critiques to the notion of narrative history. The main focus is on the work of the American philosopher David Carr. First, its reception by scholars with dialectical approach is examined. The point of attention is the proposal of Richard Kearney to bring together the contributions of Carr and Paul Ricoeur under an assumption of three referential criteria. Second, Carr's conception of "narrative structure" is seen through analytical lenses. Here is given a summary to Paul Roth's critiques of both the object of understanding and the "myth of the shared" in narrative explanation. Then, this example is complemented with Andrew Norman's arguments for avoiding tradi-

tional problems of legitimacy. The third part is a presentation of Frank Ankersmit's theory of historiography which rejects immanence of narrativity. Such a view is a stand for the latter as a solely cognitive organization. It leads also toward the conclusion of the text which is an appeal for Carr's thesis for ontological status, namely, for thinking the unity of narrativity and temporality within phenomenological context.

Key words: philosophy of history, phenomenology, narrative structure, epistemic legitimacy, historiography, cognitive organization, ontological status

I. Дискусията за диалектически модел на наративността

Ние не познаваме преживяване на т.нар. „стандартен възглед”¹, според който в живота няма наративност. Феноменологията не разбира темпоралността като логически, йерархичен или пространствен ред от моменти (Husserl, 1991). Дори пасивният опит извлича значимост от взаимоотносянето между ретенции и протенции; обръщане към минало и предвиждане на бъдеще са релевантни едновременно с настоящето. Оформянето на събития в сюжет е част от действие, чиято структура е обща за изкуството и живота.² Но разказът е и избор, основан на предварително знание. Животът не постига подобни форма и авторство, но е постоянен стремеж към наративна кохерентност. В проследяване на сложни начинания един вътрешен глас композира дейности с принципи за отличаване. Обяснението е движение от характери, способности и обстоятелства, но реалността остава човешка (Carr 1991: 165–166). Според Дейвид Кар теорията на Пол Рикьор за отношението между живота и наративите е двузначна. Тя включва вариант на понятието „мимезис” във фазата на префигуриране (M1): структурата на живота е „рудиментарна” или „пред-нاراتивна”; наративията е „пре-фигурирана” в живота. Рикьор отличава конфигурацията като измерение на темпорализация от епизода. Нейната същина е пре-написване полето на действието във форма на събитийност, която светът сам по себе си няма.³ Литературата произхожда от всекидневната практика, но с оглед рецепцията, като ефект върху живота, времето на реалния опит е апория. В *Изповеди* на Св. Августин последната е разрешима само чрез наративна по-

¹ Дейвид Кар въвежда това определение за позоваване на автори, според които писането е идеализиране на действителност, където няма начални, средни и крайни точки. Вж. **Kermode**, 1966, pp. 35, 39. **Chatman**, 1978, p. 47. **Barthes**, 1966, p. 7. **Mink**, 1970, p. 557. **White**, 1981, pp. 4, 23.

² **Carr**, David. (1991). Discussion. Ricoeur on Narrative. – В: *On Paul Ricoeur: Narrative and Interpretation*, ed. D. Wood. London: Routledge. pp. 160–164.

³ **Пак там**, с. 167–168. Кар се позовава на **Ricoeur**, Paul. (1984). *Time and Narrative* (Vol. 1). trans. K. McLaughlin & D. Pellauer. Chicago: University of Chicago Press, pp. 74–75, 87.

етика.⁴ Възможност за „жива диалектика“ е потърсена в понятието *митос* на Аристотел. Нарацията преобразува заеманото от живота в сюжети. В полето на действието те са средството, чрез което съгласуваме нашия безформен опит за време. Конфигурирането е троен акт на медиация, чийто ефект е синтез на хетерогенното.

Дали без помощта на тази „като че ли“ област на разказване нашият опит за време остава същностно несъгласуван⁵? Като отчита различията, анализът на Рикьор изглежда не приема заявката за истинност на наративи като биографията и историята. Според Кар научната специфика на историята не премахва тази последица, защото наративната форма се запазва и след радикална промяна на елементите (Carr 1991: 173). Рикьор смята, че ако зависи само от наратива, писането не е актуален подход. Дистанцията трябва да се удвои чрез модел за историческо обяснение, който въвежда логически елемент в съгласие с наративни серии и комбинира закони с телеологически сегменти. Идеята е да се обоснове трансформацията на историята, като се покаже преходна област между модерния не-наративен тип история и нарацията. Накратко: екстензия на Аристотеловото понятие *перипетия* до представата за квази-събитие, което обхваща хода на множество събития.⁶ Историята конфигурира също не-волеви ефекти и обстоятелства, които се проявяват в ретроспекция. Рефигурацията в *тройния мимезис* (Ricoeur 1991: 180–182) е алтернатива на една „стандартна“ оценка за историята като интерпретативно насилие. Идеята за разкриващ и преобразуващ ефект трябва да избегне репрезентацията. Акцентът върху обхвата на *мимезис* се отнася до *poiesis* като двойна функция на изкуството да разкрива структури и да издига живота. Всяка наративна конфигурация е с ретроактивна референция към преднаративност, където вече е налице символно опосредстване на действието. Освен предишна рефигурация, тук има екстензия от рудиментарност към пълнота на смисъла.

Позицията на Рикьор е насочен към конфликтни възгледи. Според Ричард Киърни, макар в теорията на Кар наративност и литературност да не са едно и също, фикцията не трябва да бъде изключена от една „непрекъснатост“ между преживяното и условията на разказване.⁷ Изявяването на наративни модалности показва, че в движението назад към действието ние откриваме света вече

⁴ Ricoeur, 1984, p. 66.

⁵ Вж. Carr, 1991, pp. 189–172. за анализ върху Ricoeur, 1984, pp. xi, 64, 65.

⁶ Вж. за междинни термини или т. нар. *епистемологически конектори* вж. Ricoeur, Paul. (1991). Discussion. Ricoeur on Narrative. – В: *On Paul Ricoeur. Narrative and Interpretation*, ed. D. Wood. London: Routledge, pp. 182–184.

⁷ Вж. Kearney, Richard. (2007). Parsing Narrative - Story, History, Life. *Human Studies* [online]. New York: Springer+Business Media B.V. February 2007, vol. 29/4, pp. 477–480. Срв. Carr, David. *Time, Narrative, and History*. Bloomington: Indiana University Press, 1986a, pp. 177, 183. Срв. Carr, 1991, pp. 165–166.

предразбиращ себе си в структури и фигури.⁸ Признаване на отлики във взаимоотносяне е също вземане предвид различията между морални, епистемологични и онтологични функции.⁹ Киърни предлага обединяване на двете теории чрез понятието „виртуална“¹⁰ наративност. То трябва да се съгласува с аргументирания от Кар директен, формален континуитет между живяна пред-тематичност и наративна история¹¹, в който „групата“ постоянно разказва от първо лице, но не притежава захват към действителност. Според Киърни, ако от това ниво питаме как наистина се случват нещата, може да се мисли за квазиуниверсална перспектива. Тя е път от плурализъм на наративни интерпретации към изискване за транснаративна истина, спрямо което историческото описание е винаги в приближение (Kearney 2007 Feb: 484-485, 490). Киърни предлага триделно полагане на наративната референция в „истина“, която винаги предхожда историческия документ: 1) наративът реферира към предходни наративи, които отхвърлят претенция за прозрачност (достъпът до историческото събитие е опосредстван); 2) „факти“, които са нужни (заедно с историите) за отиване отвъд дихотомията между научно обяснение и наративно разбиране; 3) „нещо“ или измерение, чиято непроизносимост (примордиалност) въвежда етически императив. „Обратната страна“ на историята ни задължава да свържем алтернативи, чийто предмет е реален или възможен, истински или хипотетичен, действителен или въображаем (Kearney 2007 February: 488-490)¹². Дали мисълта за „посредник“ между наративните функции води историята към точка, където е необходим ресурсът на въображението?

Според Кар съмненията в защитата на разказа като адекватна репрезентация¹³ водят до заключение, че самата форма подкопава епистемната заявка на историческия дискурс (Carr 1986a: 11). Скептицизмът към налагането на кохерентност вдъхновява диалектически модели. Според Кар, Рикъор различава история от фикция в тяхна взаимопреплетеност, но не прави философски достъпно подобно взаимоотношение. Кар залага на отликата на историческия наратив от фикцията – казването на нещо истинно за миналото¹⁴. Вграденос-

⁸ Ricoeur, Paul. *From Text to Action: Essays in hermeneutics, II*, trans. B. Kathleen & J. B. Thompson. Evanston: Northwestern University Press, 1991b.

⁹ Вж. Kearney, February 2007, pp. 479-480. Срв. Ricoeur, 1991, pp. 179-182.

¹⁰ Вж. Ricoeur, Paul. *Life in Quest for Narrative*. – В: *On Paul Ricoeur. Narrative and Interpretation*, ed. D. Wood. London: Routledge, 1991a, p. 29. (като първичен зов за наративна форма - от живота, а не чрез проекция на литературата върху живота-Ч.Д.)

¹¹ Вж. Carr, 1986a, ch. 6.

¹² Срв. Kearney, Richard. (2002). *On Stories*. London: Routledge, 2002, pp. 47-76. Срв. Ricoeur, Discussion..., 1991, p. 187.

¹³ Кар има предвид Mink, Louis. (1978). *Narrative Form as a Cognitive Instrument*. – В: *The Writing of History: Literary Form and Historical Understanding*, eds. R. H. Canary & H. Kozicki. Madison: University of Wisconsin Press, p. 145.

¹⁴ Carr, David. (2007). Response to Casey, Crowell and Kearney. *Human Studies* [online]. New York, NY: Springer+Business Media B.V., February 2007, vol. 29/4, pp. 491-501.

та на наративната форма в човешката реалност не предлага връзка с нещо от не-наративен характер. Разказът на историка е от втори ред, но е предварително вкоренен в различни реални разкази от първи ред. Кар не отрича разликата между човешкия свят и яснотата на историческия документ, но пренебрегва факта, че освен формата, споделена между историческа реалност и наратив, има още нещо.

II. Наративно обяснение и наративно разбиране

За да бъде вярна една поредица от свързвания между дискретни събития в процес, който води до завършек¹⁵, трябва да е изпълнено едно метафизическо допускане. Проблемът за легитимността на наративното обяснение предполага също неутрализиране на условието за кореспондентност между написаното и това, за което се пише. Пол Рот взема като пример (имплициращ обективно възприемане на миналото) предложената от Артър Данто възможност за „идеална хроника“¹⁶. Той показва, че (пре)формулирането на условията за постигане на кохерентна „картина“ води до противоречия. Отхвърлянето на този възглед не обезсмисля оценяване обективността на един наратив. Не е изключена също логическата несъвместимост между разкази, конструирани при съгласие относно конкретни доказателства. В обобщение, проблематиките за верификацията и за релевантността на наративната форма се разминават (Roth, 1988 Feb). В анализа на Кар те намират общ план в съответствието между интенционалност на действието и наративност на неговата структура. Рот разглежда този подход като определяне на „обект на разбиране“ в термините на структурно взаимоотносяне.¹⁷ Казано най-кратко: актът трансцендира момента. Ние наблюдаваме действието като времева свързаност. Разгърнатата темпорална структура предполага наративно знание за дейност с мотивация. Този пробен камък за коректност – „актуален“ смисъл на преживяното за агента – определя също конституирането на „обект на разбиране“ за историка (Roth 2000: 235). Според Рот за правилна или погрешна оценка на историческото действие е необходим континуитет между живяното и разказаното.

¹⁵ Roth, Paul. (1988). Narrative Explanations: The Case of History. *History and Theory* [online]. Middletown: Blackwell Publishing for Wesleyan University, 1988 February, Vol. 27, No. 1, pp. 1–13.

¹⁶ Вж. Danto, Arthur. *Analytical Philosophy of History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1968, pp. 148–149. Вж. пак там за условията: допускане за независим статус на събитията, записване от „идеален хроникьор“ и изисквания за достъп на агент(и) до описанието.

¹⁷ Roth, Paul. (2000). The Object of Understanding. – В: *Empathy And Agency The Problem Of Understanding In The Human Sciences*, Н. Н. Kögler & К. R. Stueber (eds.). Oxford: Westview Press, pp. 243–269. Срв. Carr, David. Narrative and the Real World: An Argument for Continuity. *History and Theory* [online]. Middletown: Wesleyan University, 1986b, Vol. 25, pp. 125, 126. Срв. Carr, 1986a, pp. 61, 62, 168, 177.

В плана на Кар интенционалността задава вътрешно присъща наративна структура в три стъпки: 1) животът се организира в движение от действия, чиято същност е включване на настоящето като усвояване на своеобразна бъдещо-ретроспективна гледна точка; 2) самите събития притежават черти на наративна организация, които засягат ежедневието, без да е необходим експлицитен изказ; 3) естеството на актуалното преживяване е постоянен стремеж към позицията на разказвач на собствените действия. Рот смята, че темпоралната структура не е достатъчно условие за обясняващо свързване между действия и събития.¹⁸ Въпросът за легитимност се определя от разбиране за законен принцип, който обединява следствени и причинни връзки с архив от обстоятелства (Roth 2000: 247–248). Пред твърдението на Кар, че имаме опит за наративната структура на живота, стоят сложен комплекс от интенции и свидетелства за противоречия между обяснения от първо и от трето лице (Roth 2000: 256–258). Нито тезата, че наративността на намеренията по необходимост предоставя обяснителна структура на живота, нито отнасянето на действието към голяма интенционално-времева рамка, водят до разбиране за причинност.

Според Рот предтеоретичният аспект на обяснението в теорията на Кар се проявява единствено като нещо, което „всеки знае”. Симетрията, между наративна структура, природа на себеразбиране и гледна точка от трето лице, е допускане *a priori*, че обяснението е част от „здрав разум”¹⁹. „Разказването на истории се подчинява на правила, вградени в самото действие [...] Ако за нас наистина може да се каже, че обясняваме действието чрез разказ, това е поради тази близост между структурата на човешкото действие и наратива.”²⁰ Рот пита: Какво гарантира легитимността на обяснителна схема, включваща апел към самоочевидност? В какво се състои конституирането на хомология, ако разказите, които описват дадено поведение, се отклоняват един от друг? Как отчитаме разкриване на „самата структура на действието” (Carr 2008 Feb: 20), а не просто „близост”? Според Рот доказателствената сила е ситуирана между себеразбирането на агента и възможното отклонение на наратива от обяснението в първо лице ед.ч. (Carr 2008 Feb: 29), т.е. отвъд изявената структура на действие, към което се отнасяме само чрез изказвания. Наративът репрезентира нещо, чиято преднаративна даденост е част от общо споделеното. Анализът трябва да покаже осмисляне на „структурата на действието сама по себе си” в установяването на нещо, което служи за захват на здравия разум. Основания на Кар са: асимилирането на проблематичното в познато, генера-

¹⁸ Вж. Roth, 2000, pp. 245–247. Срв. Carr, 1986b, p. 121. и Carr, 1986a, pp. 62, 49–52, 90–91.

¹⁹ Roth, Paul. (2008). Three Dogmas (More or Less) of Explanation. *History and Theory* [online]. Middletown: Wesleyan University, vol. 47, pp. 57–68.

²⁰ Цитат по Carr, David. (2008). Narrative Explanation and its Malcontents. *History and Theory*. Middletown: Wesleyan University, 2008 February, vol. 47/1, p. 29. (превод – Ч.Д.)

лизацията като „подходящ“ мотив за действие и разбиране за (колективна интенционалност на) агентността като съществен контролен фактор (Carr 1986: 21–22, 28). Рот смята, че моделът за обхвата на „ние“ трябва да е независим от концептуални или от въображаеми конструкции на събития. Един паралел между „структурата на действието сама по себе си“ и верен наратив разчита на обяснителна стойност в пропозиционални нагласи, които само по презумция са с ясно споделена и систематична употреба.

В този контекст Кар отбелязва, че когато изискваме схеми на изследване, в които мотивите и намеренията трудно се вписват, здравият разум бива заменен с бихейвиоризъм. Наративът обяснява едно действие чрез набор от елементи, характерни за един добър разказ (Carr, 2008 Feb). Реконструкцията е вкоренена в предхождащото действие – обяснението отразява справянето чрез „здрав разум“ с рутинни цели в света. Описанието обяснява, като поставя едно озадачавашо действие не само в темпорален, но също в познат наративен контекст. Търсенето на причини често води до повторна реконструкция, съобразена с рамката на по-голям разказ. Когато наративното обяснение се усложнява в прехода отвъд ежедневните действие, опит и дискурс, то не напуска изходното описание – смисъл, инициатива, изпълнение и завършек (на едно действие). В концепцията за наративност през 60-те години се обръща внимание също на: реакции на събития, серийни или дългосрочни действия, части от действия, ретроспективната гл. т., непредвидими последици от действия и логиката на времевия поток за формата на събитията. Ако наративът, като обяснение със „здрав разум“, има функция в историята, разказването като инструмент на „разбирането“, дори без асоциация с емпатията, трябва да обвързва действието с фон от обстоятелства, с предходни събития и с последвали резултати. Акцентът върху „еднаквост“ на формата показва, че наративното обяснение не обитава концептуална вселена, различна от „първичната“ сцена. Нашите отчети за действието се намират в „континуум от повтарящо се ревизиране на обяснения, разбираня и интерпретации, който е част от самия живот“ (Carr 2008 Feb: 30).

III. Историографски наративизъм или носталгично преживяване на историята

Възгледът на Кар за наративността се отличава с феноменологично разбиране за огласяването на миналото. Според Ендрю Норман разказите не се отнасят само косвено към историческото знание, а миналото сякаш е включено в структурна кореспонденция между живот, опит и човешка реалност.²¹ За да

²¹ Норман визира Carr, 1986a, pp. 9, 43. Вж. Norman, Andrew. Telling It Like It Was: Historical Narratives on Their Own Terms. *History and Theory* [online]. Middletown: Blackwell Publishing for Wesleyan University, 1991 May, Vol. 30, No. 2, pp. 120–122.

елиминира възможност за „интерпретативно насилие”, защитата на наратива трябва да реифицира структури, които по правило принадлежат на разказа. Сюжетът обаче може да бъде намерен само в разказите, чието разбиране не изисква изоморфни структури. При писането на история индивидуализацията на смислообразуващите събития обичайно е водена от съобразяване с по-голям исторически контекст. Какво означава представата за минало, което вече е с наративна структура? Структурите на значимост в миналото, до чието схващане линиите на разказите водят, не са достатъчни за приписване на „наративност”. Затова трябва да се следят на сюжет – как, кога, от кой и за кого е съответно авторство (Norman 1991 May: 123–125). Или както Кар пише: „Ако не намерим някакво сходство между това комплексно взаимоотношение и рутинния времеви опит, може да считаме понятието „наратив” за неудачно формулиран ключ [...]” към разбиране преживяването на историческото време (Carr 1986: 46). Според Норман за работещ аргумент по въпроса за истинността е необходимо повече от структурална прилика между наратив и преживяване на миналото. Историите трябва да са верни не просто за нашия опит²², а за миналото (Norman 1991 May: 126–128). Тази особеност не трябва да отклонява вниманието към реификация на метафората за наративно структурирано минало, т.е. към допускане за репродуциране на наратив, който е вече „реално” вграден в действителността.

Концепцията за наратив на Норман е близка до понятието „дискурс” или до разбирането за дискурсивна презентация. Структурата на дискурса конституира условие за възможност на семантично съдържание на езика (Norman 1991 May: 129–132). Тезата на Кар е, че писането на история и осмислянето, предприето от агента на историята, споделят обща форма. Той не твърди, че за истинност на един разказ е необходима наративна структура на миналото. Съществено за неговия подход към историческата интерпретация е запазването на елемент, който произлиза от феноменологическите понятия „съзнание” и „преживяване”. Основен дял от херменевтиката се стреми да обоснове възможността за историческо знание като съответствие между себеразбирането на историка и неговия „обект”. Според Франк Анкерсмит това съответствие е формално. Той смята, че в концепцията на Ханс-Георг Гадамер за „ефективна история” няма независимо от езика ниво на историчност.²³ Не можем да постигнем знание за процеса на историзация, което е необходимо, за съотнасяне

²² Carr, 1986a, p. 69.

²³ Ankersmit, Frank. (2005). *Sublime Historical Experience*. Stanford: Stanford University Press, p. 148.

„Само в един изцяло историзиран свят, само след като самото минало и историческият субект са изгубили своите контури [...], само тогава ще е възможно да се пробие дебелата кора на ефективната история и да се срещне историята в нейната квази-ноуменална голота.” (превод – Ч.Д.)

на това понятие към някакъв аспект или фаза от писането на история.²⁴ Следователно търси се друг смисъл на историческото преживяване. Както Джейкъб Ръмп посочва, в подхода на Кар всекидневният опит е вече исторически²⁵ независимо от работата на историка.

В съпоставителен план са важни също съображенията на Стивън Кроуъл за смисло-образуването в историческия наратив. То включва връзки между когнитивни и нормативни аспекти.²⁶ Жанрът на нормативния дискурс представя общността. Тук „норма“ обозначава справедливост – установяване на значимост и идентичност, чрез призоваване също на събития и дати в наративна рамка. За последната е присъщо синтетично формулиране на историческото знание. Според историографските наративисти преводът от текст на миналото към наративен текст е същността на това, което историкът прави.²⁷ Този подход към „съдържанието на формата“ теоретизира хетерогенността в наративното конституиране на смисъл (Crowell, 1998 May). Аргументацията на критерии за оценяване клони или към когнитивна, или към политическа значимост. Според Хайдън Уайт в социалния център на наратива са етически и морални съображения, които не гарантират валидност. Тропическото префигуриране на логиката на изследване не напуска определените от философията на съзнанието рамки на разсъждаване. То предполага възглед за способност за осмисляне чрез сюжети на резултатите от всяка дискурсивна практика²⁸.

Проектът на Анкерсмит за историография е далече от теорията на Кар за наративна темпоралност. Като разработва възможността за приоритет на репрезентацията, той вижда правилното писане на история в съответствие с неортодоксална концепция за истина²⁹. Може ли историкът да постигне реално, автентично преживяване, т.е. връзка с миналото, която е непроследима до традиция, дисциплина или лингвистични структури като тези идентифи-

²⁴ **Ankersmit**, Frank. *Historism and Postmodernism. A Phenomenology of Historical Experience*. – В: *History and Topology: The Rise and Fall of Metaphor* [online], 1994e, pp. 220–222. с позоваване на Gadamer, Hans-Georg. *Truth and Method*. trans. G. Barden and J. Cumming. New York: Continuum Books, 1986, pp. 208, 267–268.

²⁵ **Rump**, Jacob. (2016). *Phenomenology, Historical Significance, and the Limits of Representation: Perspectives on David Carr's Experience and History*. *Graduate Faculty Philosophy Journal* [online], Vol. 37, Issue 2, pp. 401–426.

²⁶ **Crowell**, Steven. *Mixed messages: The heterogeneity of historical discourse*. *History and Theory* [online]. Middletown: Wesleyan University, May 1998, Vol. 37, Issue 2, pp. 220–244.

²⁷ **Ankersmit**, Frank. *The Dilemma of Contemporary Anglo-Saxon Philosophy of History*. – В: *History and Topology: The Rise and Fall of Metaphor* [online]. 1994a, pp. 65–68. С препратка към **White**, Hayden. *Tropics of discourse. Essays in Cultural Criticism*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1978, p. 91.

²⁸ **Гинев**, Димитри. *Вплетеност и откритост*. Стара Загора: Идея, 2005, с. 56–58.

²⁹ **Rump**, Jacob. *Meaning, Truth, and Reference in Historical Representation* by Frank Ankersmit. *Journal of the History of Philosophy*. [online], 2013 Oct, 51:4, pp. 685–686.

цирани от Уайт в *Метаистория*³⁰? Презентационният смисъл става „примитивен“ термин, а основанийето на текстовата цялост – по-дълбоко от това на съставлящите я твърдения.³¹ От това определение за репрезентация следва, че твърденията за смисъл предхождат тези за истинност.³² Все пак, ако наративът е адекватната форма на историческото знание, въпросът за оценяване на това средство води към неговите описателни единици. Те са в контекста на една „когнитивна игра“, чиито правила сочат към общоприета действителност, където схващането е чрез връзки, указващи съответни доказателства (Crowell 1998 May). Според Анкерсмит философията на историята се състои единствено в логически анализ на историческия дискурс. Стойност на една интерпретация се оценява само във вида на когнитивна цел. Постигането на адекватност спрямо една тема се измерва според наративен обхват, който надскача изложените в конструкцията факти. Взаимодействията между твърденията и вярванията/знанието (което авторът приписва) на читателя, образуват съдържание, в което са имплицирани също стил и реторика.³³ Според Кроуъл, изключването на всички не-когнитивни моменти води до съмнение в разбирането за „гледна точка“. С цел допускане на нормативни приноси във формата, Анкерсмит разглежда генезис на наративен смисъл от „слаби“ твърдения за факти. Предложени са идеи за „приемливо оценяване“ и за изказвания-метафори, препоръчващи определен ход на действие. Но обикновените описания не са база за силата на една метафора (с идеята за осветляване на миналото по начин, който е несподелим във философски контекст) (Crowell 1998 May). Без заемки от литературата и без философска херменевтика, този възглед предлага малко възможности пред оценяването на наративния смисъл.

Според Анкерсмит историографският език преоткрива семантичното пространство. Като условие за всяко писане на история, разликата между минало и настояще рамкира преход, който е определящ за нашата идея за реалност на миналото.³⁴ Нещата, към които се реферира, са част от „нарративна вселена“³⁵, необвързана с външен критерий. Анкерсмит продължава казаното от Уайт: за интегриране резултатите от изследването на историка е необходимо въображение. В контекста на темата за възвишеното в естетиката на 18.

³⁰ Вж. **Rump**, Jacob (2016). Срв. Ankersmit, 2005, p. 4.

³¹ **Ankersmit**, Frank. *Meaning, Truth, and Reference in Historical Representation*. Ithaca: Cornell University Press, 2012.

³² Вж. **Ankersmit**, 2005, pp. 72, 73, 129, 139.

³³ **Mitrović**, Branko. Opacity and transparency in historical representations. *History and Theory* [online]. Middletown: Wesleyan University, 2014 May, Vol. 53, Issue 2, pp. 277–294.

³⁴ **Ankersmit**, Frank. The Reality Effect in the Writing of History. The Dynamics of Historiographical Topology. – В: *History and Topology: The Rise and Fall of Metaphor* [online]. 1994d, pp. 148–151.

³⁵ **Ankersmit**, Frank. The use of Language in the Writing of History. – В: *History and Topology: The Rise and Fall of Metaphor*. 1994b, pp. 91–95.

век Уайт разглежда едно преживяване, което е несводимо под категориите на разбирането (в системата на Кант) и избягва тропологичната рамка³⁶. Съответно, според Анкерсмит, една наративна интерпретация е винаги вече (в себе си) критерий за това какво търсим, за да разберем част от миналото.³⁷ Той изследва писането за преживявания, които отхвърлят претенцията за опознаване на историческия свят от един трансцендентален субект.³⁸

IV. Към по-силни тези за онтологичен статут на наративността

Обвързването на наративността със сферата на интенционалното действие (Carroll, 1986a) представлява „бариера пред развиването” на дефиницията на Анкерсмит за наративистка философия на историята (Ankersmit 1994a: 63-64). От друга страна, матрицата на носталгията поставя под въпрос аргумента на Кар, че животът и историята са проникнати от наративността (Ankersmit 1994e: 211–212). Носталгичното преживяване се отличава едновременно с изпъкване на настоящето и с чувство за напълно автентично преживяване на миналото. Макар с конкретни роли, те отстъпват пред реалността на самата разлика. Тук миналото е тих и неподвижен епизод, който е неподатлив към наративизация (Ankersmit 1994e: 199-212)³⁹. От обратна гледна точка, подходът на Анкерсмит „не е несъвместим и дори може да се каже, че допълва” (Carroll 1986a: 67) този на Кар. Дали това сравнение се отнася до характера на историческото преживяване и оценяването на интерпретациите? В теорията на Анкерсмит историче-

³⁶ Вж. **Ankersmit**, Frank. Introduction: Transcendentalism and the Rise and Fall of Metaphor. In *History and Tropology: The Rise and Fall of Metaphor*. 1994c, pp. 15–17. Срв. White, Hayden. *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1987, pp. 67–72, 202.

³⁷ Вж. **Ankersmit**, Frank. The Dilemma of Contemporary Anglo-Saxon Philosophy of History. – В: *History and Tropology: The Rise and Fall of Metaphor* [online]. 1994a, pp. 73–74. Вж. Ankersmit, Frank. *Narrative Logic: A Semantic Analysis of the Historian's Language*. The Hague: Martinus Nijhoff, 1983, p. 239.

³⁸ Вж. **Ankersmit**, Frank. Introduction: Transcendentalism and the Rise and Fall of Metaphor. In *History and Tropology: The Rise and Fall of Metaphor*. 1994c, pp. 18, 29–32. Вж. за повече по този въпрос White, Hayden. *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1987, pp. 74–75. **Bernstein**, Richard. *Beyond Objectivity and Relativism*, Oxford: Basil Blackwell, 1983, p. 146. **Gadamer**, Hans-Georg. *Truth and Method*. trans. G. Barden and J. Cumming. New York: Continuum Books, 1986, pp. 239–240. Lear, **Jonathan**. *Aristotle: The Desire to Understand*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988q pp. 106–107, 124. **Ankersmit**, Frank. *De navel van de geschiedenis: Over interpretatie, representatie en historische realiteit*. Groningen: Historische Uitgeverij Groningen, 1990, pp. 44–78.

³⁹ Анкерсмит препраща към **Huizinga**, Johan. *Men and Ideas: History, the Middle Ages, the Renaissance*. New Jersey: Princeton University Press. 1984, p. 54. и **Lowenthal**, David. *Nostalgia Tells It Like It Wasn't*. – В: *The Imagined Past: History and Nostalgia*, M. Chase and C. Shaw (eds.). New York, N.Y: Manchester University Press, 1989, p. 19.

ската репрезентация е непрозрачна – не може да бъде описана като функция от референцията, смисъла и истината на своите пропозиции (Mitrović 2014 May: 280–281). Не трябва да допускаме, че част от миналото реално съответства на принципа на историческия наратив (Ankersmit 2012: 13). Според Бранко Митрович този акцент е необходим за формулиране на парадигма, която не е радикална⁴⁰ – съществува реалност, за която историците правят истинни изказвания. Връзката с нея е поставена на изпитание, когато други сили вземат надмощие при организиране на пропозициите в текстови цялости (Mitrović 2014 May: 291,294). Проблемът е неутрализиран в сферата на интерес към историческото като предмет на онтологически подходи. В наративната история на Кар рамката на възникващи смислови единици е зададена в единство с темпорализацията и предхожда литературното възплъщение. Езикът на история е част от реалното във феноменологичен смисъл. На това ниво животите постоянно се конституират наративно. В този контекст фактите ограничават интерпретацията, а върнатата историческа репрезентация реферира към автентичността на една общност.

ЛИТЕРАТУРА

- Гинев, Димитри.(2005). *Вплетеност и откритост*. Стара Загора: Идея.
- Ankersmit, Frank. (1983). *Narrative Logic: A Semantic Analysis of the Historian's Language*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Ankersmit, Frank. (1990). *De navel van de geschiedenis: Over interpretatie, representatie en historische realiteit*. Groningen: Historische Uitgeverij Groningen.
- Ankersmit, Frank. *History and Topology: The Rise and Fall of Metaphor* [Electronic version]. Berkeley, LA: University of California Press. 1994. (онлайн). (прегледан 17 август 2017). <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/kt9k4016d3/>
- Ankersmit, Frank. *The Dilemma of Contemporary Anglo-Saxon Philosophy of History*. – В: *History and Topology: The Rise and Fall of Metaphor*. 1994a (онлайн). (прегледан 17 август 2017). <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/kt9k4016d3/>
- Ankersmit, Frank. *The Use of Language in the Writing of History*. – В: *History and Topology: The Rise and Fall of Metaphor*. 1994b (онлайн). (прегледан 17 август 2017). <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/kt9k4016d3/>

⁴⁰ Митрович посочва: в *Репрезентация на историята* Анкерсмит отхвърля „екстремния деконструктивистки или наративистки” възглед, „че мисълта или репрезентацията всъщност ‘прави’ или ‘сътворява’ реалност” (вж. Ankersmit, Frank. *Historical Representation*. Stanford: Stanford University Press, 2001, р. 45.); в *Логика на наратива* Анкерсмит не изключва възможността за твърдения, които не конструират, а реферират към „минала реалност” (вж. Ankersmit, Frank. *Narrative Logic: A Semantic Analysis of the Historian's Language*. The Hague: Martinus Nijhoff, 1983, p. 103.)

- Ankersmit, Frank. Introduction: Transcendentalism and the Rise and Fall of Metaphor. – В: *History and Topology: The Rise and Fall of Metaphor*. 1994c (онлайн). (прегледан 17 август 2017). <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/kt9k4016d3/>
- Ankersmit, Frank. The Reality Effect in the Writing of History. The Dynamics of Historiographical Topology. – В: *History and Topology: The Rise and Fall of Metaphor*]. 1994d (онлайн). (прегледан 17 август 2017). <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/kt9k4016d3/>
- Ankersmit, Frank. Historism and Postmodernism. A Phenomenology of Historical Experience. – В: *History and Topology: The Rise and Fall of Metaphor*. 1994e (онлайн). (прегледан 17 август 2017). <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/kt9k4016d3/>
- Ankersmit, Frank. (2001). *Historical Representation*. Stanford: Stanford University Press.
- Ankersmit, Frank. (2005). *Sublime Historical Experience*. Stanford: Stanford University Press.
- Ankersmit, Fank. (2012). *Meaning, Truth, and Reference in Historical Representation*. Ithaca: Cornell University Press.
- Barthes, Roland. Introduction a l'analyse structural des recits. *Communications*. 1966. vol. 8, pp. 1–27 (онлайн). (прегледан 17 август 2017). http://www.persee.fr/doc/comm_0588-8018_1966_num_8_1_1113
- Bernstein, Richard. (1983). *Beyond Objectivity and Relativism*, Oxford: Basil Blackwell.
- Carr, David. (1986a). *Time, Narrative, and History*. Bloomington: Indiana University Press.
- Carr, David. Narrative and the Real World: An Argument for Continuity. *History and Theory* [online]. Middletown: Wesleyan University, 1986b, vol. 25, pp. 117-131. <https://www.jstor.org/stable/2505301>
- Carr, David. Discussion. (1991). Ricoeur on Narrative. – В: *On Paul Ricoeur. Narrative and Interpretation*, ed. D. Wood. London: Routledge, pp. 160–173.
- Carr, David. Response to Casey, Crowell and Kearney. *Human Studies*. New York, NY: Springer+Business Media B.V., Feb 2007, vol. 29/4, pp. 491–501 (онлайн). (прегледан 16 август 2017). DOI 10.1007/S10746-007-9043-Z https://www.jstor.org/stable/27642771?seq=1#page_scan_tab_contents
- Carr, David. Narrative Explanation and its Malcontents. *History and Theory*. Middletown: Wesleyan University, February 2008, vol. 47/1, pp. 19–30 (онлайн). (прегледан 17 август 2017). DOI: 10.1111/j.1468-2303.2008.00433.x <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1468-2303.2008.00433.x/epdf>
- Carr, David. (2014). *Experience and History. Phenomenological Perspectives on the Historical World*. New York: Oxford University Press.
- Chase, M. & Shaw, C. (eds.). *The Imagined Past: History and Nostalgia*. New York, N.Y: Manchester University Press, 1989.
- Chatman, Seymour. (1978). *Story and Discourse: Narrative Structure in Fiction and Film*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Crowell, Steven. Mixed messages: The heterogeneity of historical discourse. *History and Theory* [online]. Middletown: Wesleyan University, May 1998, Vol. 37, Issue 2, pp. 220–244. DOI: 10.1111/0018-2656.00050
- Danto, Arthur. (1968). *Analytical Philosophy of History*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Danto, Arthur. (1985). *Narration and Knowledge*. New York: Columbia University Press.
- Davis, Fred. (1979). *Yearning for Yesterday: A Sociology of Nostalgia*. New York: Free Press.
- Gadamer, Hans-Georg. (1986). *Truth and Method*. trans. G. Barden and J. Cumming. New York: Continuum Books.
- Husserl, Edmund. (1991). *On the Phenomenology of the Consciousness of Internal Time (1893–1917)*. trans. J. B. Brough. Dordrecht; Boston: Kluwer Academic Publishers.
- Huizinga, Johan. (1984). *Men and Ideas : History, the Middle Ages, the Renaissance*. New Jersey: Princeton University Press.
- Kermode, Frank. (1966). *The Sense of an Ending: Studies in the Theory of Fiction*. London: Oxford University Press.
- Kearney, Richard. (2002). *On Stories*. London: Routledge.
- Kearney, Richard. (2007). Parsing Narrative – Story, History, Life. *Human Studies* [online]. New York: Springer+Business Media B.V. February 2007, vol. 29/4, pp. 477-490. DOI: 10.1007/s10746-007-9040-2 http://www.jstor.org/stable/27642770?seq=1#page_scan_tab_contents
- Lear, Jonathan. (1988). *Aristotle: The Desire to Understand*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lowenthal, David. (1989). Nostalgia Tells It Like It Wasn't. – B: *The Imagined Past: History and Nostalgia*, eds. M. Chase and C. Shaw. New York, N.Y: Manchester University Press.

ЕКСПЕРТНОСТ И РОДИТЕЛСТВО В КНИГИТЕ ЗА ОТГЛЕЖДАНЕ НА ДЕЦА В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 21. ВЕК

Гергана Николаева Ненова

[Авторката е докторант в редовна форма на обучение, зачислена през 2016 г. Разработва дисертация на тема „Родителството като социален механизъм на половото различие в България в началото на 21. век“.]

Анотация. Докладът обръща внимание на издадената в периода 2000–2017 година литература на български език, посветена на родителството и отглеждането на деца. Книгите за отглеждане на деца са специфичен източник на послания, напътствия и съвети, които едновременно отразяват, изграждат и закрепват социокултурните норми по отношение на родителството. Артикулирането на тези норми става от експертни позиции, които придават авторитет и легитимност на отправените към родителите съвети. Резултатите от социологическия контент анализ на анотации на книгите за отглеждане на деца илюстрират някои значими тенденции в динамичните взаимоотношения между родители и експерти. Те показват, от една страна, значително увеличаване на броя на тези книги, а от друга страна, тенденцията за диверсификация на експертните позиции, от които те се пишат. Същевременно, безспорно е доминирането на психологическата експертност и на нормативните презумпции за родителя и детето, които тя възпроизвежда и утвърждава.

Ключови думи: експерти, родителство, отглеждане на деца, контент анализ

EXPERTISE AND PARENTHOOD IN THE CHILDRearing MANUALS IN BULGARIA IN THE 21ST CENTURY

Gergana Nikolaeva Nenova

Abstract. The report focuses on the childrearing and parenting books, published in Bulgarian in 2000–2017. The childrearing books are a specific source of prescriptions and advice which at the same time reflect, build and reconfirm the socio-cultural norms regarding parenting. The articulation of these norms is based on expert positions, which lend authority and legitimation to the advice. The results from the sociological content analysis of annotations of parenting books illustrate some important trends in the dynamic relationship between parents and experts. They show a significant increase of the number of these books and a diversification of the expert positions from which they have been written. There is also an evident dominance of the psychological expertise and the normative assumptions about parenting and childhood which it reproduces and reconfirms.

Key words: experts, parenting, childrearing, content analysis

В съвременните индустриализирани общества родителите пребивават в мрежа от експерти, които предявяват многобройни и разнообразни изисквания към практиките им и качеството на грижата на децата. От една страна, съществува институционализирана мрежа от специалисти – педагози, лекари и психолози, чиято експертиза е гарантирана от определени формални изисквания за образование и квалификация. От друга страна, голям брой неформални експерти отправят своите послания към родителите посредством увеличаващи се и конкуриращи се комуникационни канали и средства – телевизионни предавания, статии в списания, интернет сайтове, книги.

Книгите за отглеждане на деца са традиционен източник на информация и съвети за родителите. Поради относително големия си обем предоставят не само конкретни препоръки за отглеждането на деца, но и цялостни визии за детството и за родителските задължения, които се съотнасят към по-широки социални напрежения и процеси. В този смисъл те са важен и ценен източник на информация за доминиращите репрезентации, значения, наративи и репертоари на детството, родителството и семейните взаимоотношения. Независимо дали са мислени като част от мащабен нормативен проект, или като властови игри, утвърждаващи и препотвърждаващи своята легитимност, съветите за отглеждане на деца прокарват определени хегемонни дискурси и нормативни презумпции, които привилегирват определени родителски практики, деца и семейства пред други. В по-широк план като специфична форма на масова култура книгите за отглеждане на деца ни дават представа за промените в източниците и статута на експертното познание в съвременните общества. Така този тип литература може да се разглежда, от една страна, като арена на символни борби между различните експерти, а от друга – като пространство, в което се формулират хегемонните визии и репертоари за родителско поведение, които служат за ориентир основно на родителите от средната класа.

Настоящият доклад се фокусира върху характеристиките на взаимоотношението родител–експерт в издадените в България книги за отглеждане на деца в началото на 21. век. Под „експертност“ тук се разбира вид рационален авторитет, който предполага компетентност в определена сфера на познание (експертиза). Първата част на доклада представя накратко някои исторически и теоретични перспективи към проблема за взаимовръзката между експертност и родителство. Втората и третата част представят съответно дизайна и резултатите от проведеното през юни 2017 година изследване на книгите за отглеждане на деца. Дискусията в четвъртата част съдържа някои общи заключения, направени въз основа на емпиричния материал.

Теоретични и исторически перспективи към проблема

Като социален и културен феномен експертната грижа за детето възниква в началото на 20. век и се свързва с подриването на междугенерационното предаване на знания за отглеждане на деца, растящата изолация на семействата, отделянето на работното място от дома, разпадането на традиционните семейни и несемейни общности (Blumenfeld 1976, Ehrenreich and English 2005). Интересът на експертите към детето е и пряко следствие от социокултурния обрат в началото на 20. век, чрез който детството се превръща в обект на увеличаващ се публичен и научен интерес. Ако след Първата световна война медицината е водещият морален авторитет по отношение на отглеждането на деца, то след Втората световна война акцентът се премества от хигиената и физическото развитие на децата към психологическото, емоционалното и интелектуалното им развитие – обрат, който се осъществява през утвърждаването на пермисивните модели на възпитание и реториката за нуждите на децата (Ehrenreich and English 2005, Burman 2017). Това е моментът, в който съветите за отглеждане на деца започват да идват основно от страна на психологията, а след 60-те години на 20. век и на бурно развиващата се поп психология. През 21. век към специалистите по детско развитие се присъединяват и невролози и когнитивни специалисти, за да допринесат за утвърждаването на модела на „интензивното родителство“, който предполага сериозни усилия от страна на родителите за подпомагане на когнитивното и емоционално развитие на детето и повишаване на интелектуалния му потенциал (Burman 2017).

В теоретичен план ръководствата за отглеждане на деца са обект на критичен анализ във фукоянската и феминистката теоретична рамка. И двата подхода проблематизират експертните претенции за научна истина и обективност, демонстрират социоисторическата вариабилност и противоречивостта на съветите за отглеждане на деца и твърдят, че те маскират и реализират определени идеологически стратегии и дискурси. Феминистките перспективи обръщат внимание на многократно документирания факт, че жените са главен обект и реципиент на съвети и напътствия от страна на експертите. Експертът се припознава като фигура, която реализира маскулинистка идеология за ограничаване на женската автономност и позиционирането на жените в дома, чрез което се изгражда дискурсивният образ на жените като имащи нужда от съвет. Съветите за отглеждане на деца по-конкретно се разглеждат като средство за превръщане на майчинството в „ключов терен за наблюдение и вина“ (Alldred 1996: 134). Фукоянската теоретична линия разглежда експертността в областта на отглеждането на деца в контекста на нарастващото значение на психологията в съвременните общества. Според Никълъс Роуз модерното семейство се конституира чрез „интензивна субективация, емоционализация и еротизация на домашните дела“ (Rose 1999: 206) и ключов фактор за това е влиянието на психологическите експертизи. Психологическите дискурси се утвърждават

в публичното пространство като доминиращ източник на критерии за нормалност, на цели и стандарти за грижа, на понятия и представи по отношение на детството, родителството и семейните взаимоотношения. Този тип регулация на „интимната“ сфера на отглеждането на деца се осъществява посредством „утвърждаването на субективности, конструирането на удоволствия и амбиции и чрез активацията на вина, тревожност, завист и разочарование” (Rose 1999:213).

В рамките на все по-влиятелната критична психология, която прави опит да интегрира феминистката и фукоянската линия, Ерика Бърман отбелязва, че литературата за отглеждане на деца разпространява и натурализира някои от проблематичните основания на детската психология. Такива са например приемането на нуклеарното хетеросексуално семейство за норма и съответно патологизирането на различните семейни форми (еднополови, самотни родители и т.н.), както и разбирането за фундаменталната роля на взаимоотношението майка-дете, която свежда социалното до диадични отношения и negliжира значението на социалния контекст (Burman 2017).

Дизайн на изследването

Обект. Обект на изследването са книгите за отглеждане на деца, издадени на български в периода 2000–юни 2017 година. Поради значителния обем на книгите избрахме да изследваме анотациите им в интернет. Тези анотации съществуват в пресечната точка на писменото и дигиталното познание, на традиционните и модерните източници на информация. Обичайно те възпроизвеждат описанието на гърба на книгата и дават най-обща информация за съдържанието, автора и посланията на книгата.

Съществуват две ограничения в избора на анотацията като обект на изследване. Първото е, че не е ясна степента, в която те отразяват съдържанието на книгата, тъй като целта им е да накарат читателят да си купи книгата. Второто е, че вероятно съществуват издадени на български книги, които не са описани в интернет. Въпреки тези ограничения анотациите са подходящ обект за настоящето изследване, което е насочено към общите характеристики на експертността и родителството.

Цел, изследователски въпроси и задачи. Целта на изследването е да проучи как и защо се формулират експертните послания към родителите, какви са техните отправки точки, епистемологични основания и специфични средства за легитимация на предложените модели на родителски практики. Потърсихме отговор на два изследователски въпроса:

1. Какъв тип експертизи и легитимационни стратегии се използват в книгите за отглеждане на деца?
2. Какви са предписанията на експертите по отношение на родителското поведение и нагласи?

Задачите на изследването са:

1. Проучване на общите характеристики на книгите за отглеждане на деца – брой, теми, авторство
2. Типологизиране на различните видове експертност
3. Проучване на водещите теми в експертните предписания към родителите.

Хипотеза. Изхождайки от теоретичния преглед и презумпцията, че в условията на демократизация и глобализация на познанието литературата за отглеждане на деца на български вероятно ще възпроизвежда част от описаните в западната литература тенденции, формулирахме следните хипотези:

Хипотеза 1: Книгите за отглеждане на деца, издадени през 21. век, разчитат преобладаващо на психологическата експертност.

Хипотеза 2: Утвърждаването на този тип експертност е съпроводено с тематично фокусиране върху емоционалното, когнитивно и психологическо развитие на децата.

Извадка и метод. Изборът на анотации се извърши в два от най-популярните сайтове за онлайн продажба на книги в разделите „за родители”, „за възпитание”, „за майки”. Стремещт при селекцията на изследвани единици беше да попаднат книги, фокусирани върху темата за отглеждането на деца, поради което бяха изключени анотациите на книги, които я разглеждат заедно с темата за бременността. Бяха изключени и книги, адресирани едновременно към родители и деца, както и книги с прекалено кратки и неинформативни анотации. В окончателната извадка попаднаха 181 анотации на книги за отглеждане на деца, издадени в периода 2000–юни 2017 година.

Използваният изследователски метод беше контент анализ като най-подходящ за анализа на текстово съдържание. Статистическо измерване на определени характеристики на текстовете беше допълнено от общи наблюдения на изследователя по отношение на идентифицираните чрез количествения анализ теми и тенденции.

Резултати

Брой на издадените книги и авторство

Резултатите показват устойчива тенденция за увеличаване на броя на книгите за отглеждане на деца в периода 2000–2017, която е най-видима през средния брой книги за година, издадени през разглежданите от на периоди¹. Наблюдава се увеличаване на броя на издадените книги, който е особено отчетлив след 2005 година (10 пъти) и след 2015 година (2.5 пъти – от 12 на 24.8 книги годишно). Ако ръстът след 2005 година частично може да бъде

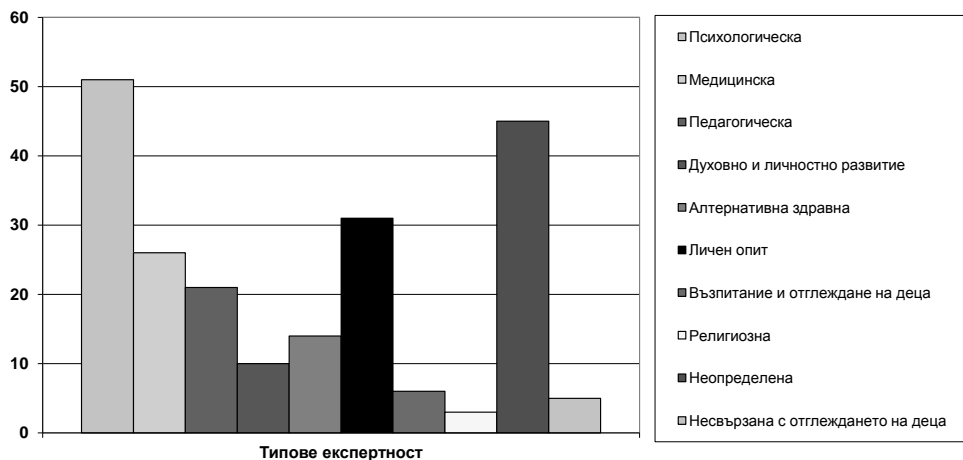
¹ Изчисляването на средния брой книги беше необходимо, тъй като единият разглеждан период (2015–2017) е два пъти по-къс от останалите.

обяснен със слабата употреба на интернет за продажба на книги в периода 2000–2005, то този след 2015 година свидетелства за увеличаващ се публичен интерес към отглеждането на деца.

Типове експертност

Контент анализът на типовете експертност показва изключително голямо разнообразие на изходни позиции за отправяне на съвети към родителите и това наложи въвеждането на десет категории на променливата експертност: психологическа (вкл. психиатрична), медицинска, педагогическа, специалисти по личностно и духовно развитие (вкл. астролози), алтернативна здравна (хомеопати, нутриционисти, спортисти и др.), несвързана с отглеждане на дете, специалисти по възпитание и отглеждане на дете, личен опит, религиозна и неопределена. Тук трябва да се има предвид, че границите на обозначените експертности са изключително широки и включват както академично легитимни автори, така и автори, които са в голяма степен гранични за съответните сфери на познание. В допълнение към това, голяма част от авторите се легитимират през повече от един, а някои и през повече от два типа експертност. Изненадващо е присъствието на автори, принадлежащи към сфери, които нямат нищо общо с отглеждането на деца – например математици, геодезисти, журналисти, модни стилисти, поп звезди и др. Не само това, но голяма част от авторите съчетават експертни познания в привидно несъвместими области, като например философия, психология, история и гастрономия.

Резултатите ни показаха доминиране на психологическия тип експертност – 28.2% от книгите се позовават на някакъв тип психологическа експертиза, а 11.6% на педагогическа и 14.3% на медицинската експертиза. Значителен брой автори (17%) разчитат на личния опит за легитимацията си като „експерти”

Диаграма 1

по отглеждането на деца, обичайно в комбинация с друг тип експертност. И накрая, част от анотациите се позовават на някакъв тип „алтернативни експертиза“ на автора си – „алтернативна здравна“ (8 %), „личностно и духовно развитие“ (5.5 %) и „възпитание и отглеждане на дете“ (3.3 %). Цели 25% от книгите обаче не разчитат на легитимация през научна или алтернативна сфера на познание, или през личния опит.² Диаграма 1 илюстрира тези резултати през броя на издадените книги за разглеждания период.

Може да се каже, че резултатите ни едновременно подкрепят нашата хипотеза за „психологизацията“ на културата по отглеждане на деца и разкриват, че тя е съпътствана от контра-процеси на оспорване, подриване и делегитимация от страна на автори, които не разчитат по никакъв начин на авторитета на научното познание или дори на алтернативното.

Тематичен контент анализ

Тематичният контент анализ показва, че водеща тема в ръководствата за отглеждане на деца е категорията „взаимоотношения между родителя и детето“, която включва най-общо въпросите за възпитанието и общуването с детето – анотациите на 57% от книгите засягат тази тема. Останалите теми са значително по-слабо представени – хранене (13%), здраве (включително сън, физическо развитие на и спорт (23%), интелектуалното развитие (включително реч и учене) (16%) личностното и емоционално развитие на детето (14%), благополучието на родителя (здраве, емоционално и физическо благополучие на родителя) (13%) и специфичните проблеми на определена група деца (3 %)³. Докато повечето теми изглеждат равномерно застъпени във времето, то значителен ръст се откроява по темата за интелектуалното развитие след 2015 година, както и по-малък, но забележим ръст на темата за благополучието на самия родител.

Разглежданите от нас книги за отглеждане на деца маркират един изключително широк обхват на родителските задължения – родителят е отговорен за физическото, интелектуалното му, психологическо и емоционално развитие на детето, за успехите му в училище и в живота. Освен разширяване, налице е и осезаема фрагментаризация на родителските задължения – цели книги са предназначени да помагат на родителите да следят поведението му в интернет, да измислят приказки за лека нощ, да обзавеждат къщата си според нуждите на детето, да изградят у детето „вкус и навици за здравословно хранене“ и т.н. Темата за благополучието на родителя формира един до голяма степен опозиционен спрямо доминиращия тон дискурс, организиран около теми като умората на родителите и възможността за „безгрижно родителство“.

² Броят на процентите надхвърля 100, тъй като голяма част от анотациите споменават повече от един тип експертност.

³ Броят на процентите надхвърля 100, тъй като голяма част от анотациите са посветени на повече от една тема и бяха измервани чрез три променливи.

Дискусия

Като част от съвременната масова култура анотациите на книгите за отглеждане на деца, публикувани през разглеждания от нас период, могат да се разглеждат като указващи за определени епистемологични и социокултурни промени, на които ще се спрем накратко по-долу.

На първо място, увеличаващият се обем и разнообразие на този тип литература свидетелстват за процеси в съвременната българска масова култура, който Федърстоун нарича „експанзия на културната сфера в съвременните общества” (Федърстоун 2017). Под влияние на глобализацията и демократизацията на познанието можем да говорим не само количествено увеличаване на производството на символни блага, но и за разширяване на кръга от културни специалисти, който става все по-разнообразен. Това без съмнение подрива статута на експертното специализирано научно познание, което е оспорвано и раздробявано от многобройни алтернативни експертизи, лични свидетелства и версии.

На второ място, анотациите на разглежданите от нас книги свидетелстват за растящата респонсибилзация на родителите, която се случва не само през изричното позоваване на отговорността на родителя и през разширяването на обхвата на родителските задължения, но и чрез дискурсивната професионализация на родителството, впрочем очевидна и в утвърждаването на непознатото доскоро понятие „родителство“ на мястото на „грижа за детето“⁴. В разглежданите от нас анотации родителството настойчиво е представяно като работа/ професия/задача или като набор от знания и умения, които могат да бъдат постигнати посредством набор от „упражнения” или „техники”. Така, ако можем да говорим за намаляване на значението на научната или алтернативната експертност, то остава позоваването на една практически ориентирана систематичност като неин заместител. Организирането на поведението на родителите посредством набор от техники и методи е представяно като необходимо за постигането на определени ефекти върху детското поведение. Тези техники и методите са насочени не толкова към детето, колкото към самите родители, които са призовавани да променят не само поведението, но и мисленето си „да осмислят действията и възпитателните си методи”, да отключат „родителския си потенциал“ и т.н., за да постигнат крайната цел – щастливото и успешно дете.

И накрая, трябва да отбележим, че книгите за отглеждане на деца представят родителството като един до голяма степен стилизиран „лайф-стайл“ продукт. Съвременните родители са изправени пред въпроса за избор на под-

⁴ Най-разпространеното в годините на държавен социализъм (а и дълги години след това) ръководство за отглеждане на деца се нарича „Грижи за бебето и детето“ на д-р Спок.

ходящи родителски стратегии, които твърде често са обвързани с определени пазари на потребителски стоки или образователни услуги. Системи като Монтесори, привързано родителство, игриво родителство са достъпни за определена тип родители, които имат образователния, социалния и икономически капитал за реализирането им и в този смисъл функционират като маркери на висок социален статус. Следвайки Бурдийо, бихме могли да приемем стилизацията на родителските практики като форма на дистинкция и белег на една увеличаваща се класова диференциация между родителите.

Заклучение

Настоящото изследване дава основание да мислим за съвременните родителски практики като подвластни на една нарастваща интензификация, чрез която отглеждането на дете отнема все повече време и усилия на родителите. Дали и в каква степен това е така, може да се докаже единствено чрез изследвания, обърнати към всекидневния опит на родителите и надмогващи или поне критично заобикалящи културния режим на свръхоценностяване на детето и респонсибилизация на родителите.

ЛИТЕРАТУРА

- Градев, Дончо. (2012). *Критична социална психология*, София: Изток-Запад.
- Федърстоун, Майк. (2017). *Консумативна култура и постмодернизъм*. София: Издателство на Нов български университет.
- Allred, Pam. (1996). Whose expertise? Conceptualizing resistance to discourses about childrearing. In *Psychology discourse practice: From regulation to resistance*, ed. Erica Burman, Gill Aitken, and Pam Alldred, 133-151. Abingdon, UK: Taylor & Francis.
- Bourdieu, Pierre. (1984). *Distinction. A Social Critique of the Judgement of the Taste*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Burman, Erica. (2017). *Deconstructing developmental psychology* (3rd edition). London and New York: Routledge.
- Blumenfeld, Emily R. (1976). Childrearing literature as an object of content analysis, *Journal of Applied Communication Research*, 4:2, 75–88.
- Ehrenreich, Barbara and English, Deidre. (2005). *For Her Own Good: Two Centuries of the Experts Advice to Women*. New York: Anchor Books.
- Ramaekers, Stefan and Suissa, Judith. (2012). *The Claims of Parenting. Reasons, Responsibility and Society*, Dordrecht: Springer.
- Rose, Nikolas. (1999). *Governing the Soul. The Shaping of the Private Self*. London and New York: Free Association Books.

ТЕОРЕТИЧНИ СРЕДСТВА ЗА АНАЛИЗ НА КОМУНИКАТИВНАТА ПРЕДНАМЕРЕНОСТ НА АВТОРА В ТЕЛЕВИЗИОННАТА ВИДЕОПРОДУКЦИЯ

Стоян Асенов Димитров

[Авторът е докторант в редовна форма на обучение, зачислен през 2015 г. Разработва дисертация на тема „Визуална реторика и способности за симулация на автентичност в документалните филми на историческа тематика от края на 20. и началото на 21. век. Комуникативната преднамереност в историческите предавания за Античността по Вайъсат Хистори Ченъл и по Българска национална телевизия през описания период.“]

Анотация. Публикацията разкрива някои от проявите на комуникативна преднамереност във видеопродукцията. Фактът на производство и излъчване на емисията отразява целите на адресанта и това е централен предмет на изследването. Докладът предлага способности за емпиричен анализ на документален филм, за да се подкрепи хипотезата, че анализът на изразните средства разкрива същността на намеренията на автора.

Статията се състои от две части, които представят теоретични изследвания, които подпомагат емпиричния анализ на исторически документални филми. Описана е комуникативната ситуация, в която телевизионен канал (BBC2, Великобритания) е финансирал исторически документален филм, за да бъде излъчен в програмата му, и се описва как тази преднамереност се проявява в продукцията. Понятието „комуникативна преднамереност“ съдържа идеята за контекст, който позволява допълнително кодиране на смисъл в подредбата и подбора на изразните средства.

Ключови думи: телевизия, комуникативна преднамереност, намерения, адресант, семиотика, семиология, смисъл, исторически разказ, наратология, документален филм, документална телевизионна продукция

THEORETICAL MEANS TO ANALYZE AND DETECT AUTHOR'S COMMUNICATIVE INTENTIONALITY IN VIDEO PRODUCTION ON TELEVISION

Stoyan Asenov Dimitrov

Abstract. The publication unveils some the acting of communicational intentionality in videoproduction. The very planning, production and emission reflects the intentionality of the emitter of the message and that is the center of this study. The report proposes a methodology to empirical analysis and would help read the messages into a historical documentary on television. The hypothesis of the study is that trough analysis of the means of expression

one could unveil the intentions of the author.

The article is composed of two parts each of them dedicated to theoretical fields that would help the empirical work with historical documentary. It is described the aspects of the communicative situation that consists in intentional work on a certain kind of emission and how this intentionality manifests itself in the video production. The term communicative intentionality contains the idea of a context and preexisting field of common, shared knowledge about the usage in the means of expression.

Key words: television, communicative intentionality, emitter, utterer, semiotics, semiology, meaning, historical narrative, narratology, documentary, television documentary production

Увод

В света на телевизията

Фокусът на настоящото изследване е насочен върху проявите на комуникативна преднамереност във видеопродукцията. От изследователска гледна точка в самото понятие е вписана идеята за наличие на контекст, който позволява допълнително кодиране при подбора и прилагането на изразните средства. Посланията, композирани с тези изразни средства, се базират върху контекст на общуването, който може да се разкрие чрез анализа им. Но когато езикът е аудио-визуален, т.е. съставен от звук и образ, наборът от контекстуализации рязко нараства и се простира и в двете направления – звук и образ, както и допълнително символно измерение, породено от смисъла на речта и разказа. Чрез разглеждане и анализ на средствата, които обслужват комуникативната преднамереност на автора, може да се извършат различни контекстуализации на микропосланията в дадена комуникация, както и да се разкрият обстоятелства от средата, които не са директно изказани.

В статията се представя един пример от всички видове видеопродукция: телевизионен документален филм на историческа тематика, свързан с периода на Античността в района на Балканския полуостров. Този фокус има за цел стесняване на възможните направления, в които може да се интерпретира комуникативната преднамереност и по този начин да стане възможно методическо опростяване и конкретизиране на теоретичната част. Хипотезата, която се въвежда в настоящата статия, гласи, че комуникативната преднамереност в производството на документални филми може да се разкрие чрез анализ на смисловите отношения или направления, които приемат изразните средства (от тяхната същност и контекста на комуникация). Програмирането на подобен филм съвсем не се извършва случайно – самият факт, че телевизията е финансирана и програмираше такъв филм, създава определен контекст, който след това ще се превърне в контекст за междуличностен обмен на разсъждения

сред обществото. Още през 1948 година американският изследовател Пол Лазарсфелд отчита ефектите на масовите медии върху обществото, а днес телевизията е най-масовото средство. Медиите имат влияние върху общественото мнение и поведението в общността.¹ Въздействията може да преминават от съставяне на план-график от събития до насилствено внедряване на социални норми (или такива опити). Основен фактор за успеха на такива стратегии е социалният конформизъм на публиките и високият обществен статус и оттам – ефект, който имат масовите медии. Ето защо, телевизионните канали с обща насоченост, особено националните телевизии, имат пряк интерес да предприемат действия под формата на комуникативни стратегии, за да формират общност, която да следи техните предавания. Документалните филми на историческа тематика изпълняват конкретни цели спрямо аудиторията на телевизията. И това личи от самото представяне на филма, който е взет за пример.

Разпространението на готовия продукт в телевизията (аудио-визуално съдържание) се отличава от другите медии по една основна черта: преди самото излъчване зрителят може да се запознае с това, което предстои да се излъчи в ефир. Телевизионната програма се разпространява във вестниците и интернет, а и телевизиите промотират собствените си програми в ефир.² Ето защо телевизионната продукция се организира по определен начин, който включва и подготовка на промоционалните материали за филма. Откъдето излиза, че зрителят може да се запознае с документалния филм по два начина: след предварително събрана информация за филма и при случаен контакт с емисията. Това уточнение се прави, защото има пряка връзка с разбирането на авторските намерения при излъчването на филма. Най-напред при информиран избор на филма от страна на зрителя за конкретното предаване, който се дава за пример – това е документален филм със заглавие: *Изграждането на древния град – Атина и Рим (част първа – Атина) (Building the Ancient City: Athens)*³. Съгласно представянето му на страницата на BBC – това е първият епизод от сериал. Проф. Ендрю Уолъс-Хедрил води зрителите на пътешествие през зашеметяващи места в Гърция и Италия, за да разбере как Атина е родила

¹ Lazarsfeld, Paul F. and Robert K. Merton. (2004). *Mass Communication, Popular Taste, and Organized Social Action*, in L. Bryson (ed.), *The Communication of Ideas*. New York: Harper, 95–118. Reprinted in: John Durham Peters and Peter Simonson (eds), *Mass Communication and American Social Thought: Key Texts, 1919–1968*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, pp. 230–241.

² Телевизията за разлика от вестника създава едно продължително настояще, което кулминира в събитието на излъчването на емисията. Печатната медия разчита на сензационния, изненадващ ефект на данните, които се поднасят чрез крайния продукт. Докато интернет предлага практически безкрайни възможности за задълбочаване и разширяване на информационното търсене. Телевизията като медия взаймства от радиото тази възможност да създаде очакване относно програмите, които предстои да се излъчат и да симулира събитийност на момента на самото излъчване.

³ BBC. *Building the Ancient City: Athens*. Available from: <http://www.bbc.co.uk/programmes/b0671rt9>; Линк за гледане: <https://www.youtube.com/watch?v=VelFkGje-Tw>

Фиг. 1. Борис Джонсън и проф. Ендрю Уолъс-Хедрил – символи на приемствеността между двете исторически идейни платформи – атинянския полис и англосаксонската демокрация

идеята за град, управляван от свободни граждани, преди 2500 години. Всеки аспект от дневния живот – от защитата до управлението на отпадъците – е бил контролиран не от цар, но от самите атиняни. В крайна сметка тази радикална, нова система ще предопредели начин на живот и атиняните ще ѝ дадат име: власт народна – демокрация или демокрация. По време на пътешествието ще се срещнат хора, които все още възприемат антична Атина като модел за управление на големите градове днес, включително Борис Джонсън (Фиг. 1), който е предствен като шампион на старата столица на Великобритания в модерни времена. Представянето подчертава още, че ще разкрие как гърците са създали първата система на отворено управление и са написали своята конституция, която положила правата на атинските граждани близо 2000 години преди британската Магна Карта. Нейният създател е роден в 7. век пр.Хр. Още по-изненадващо е единственото запазено антично копие – намерено на папирус не в Гърция или Рим, а скрито в Британската библиотека в Лондон. То никога преди не е заснето. Професорът обяснява, че този гражданско-центричен подход създава институциите, които ще построят град, който е будил завист в своето време. Създава обществени библиотеки, обществено съдилище, обществено водоснабдяване и обществено пространство. Правейки това, Атина ще стане отправна точка не само за гражданите на Античния свят, но и за тези в съвременността и бъдещето. След като зрителят се запознае с това представяне – той все още не е наясно какво точно ще види във филма, но е наясно какво иска да каже филмът и в какъв контекст ще се проведе комуникацията.⁴ Но ако зрителят попада на емисията случайно или не е прочел представянето на филма – самото заглавие създава контекст за разказа. (Фиг. 1) От заглавието

⁴ *Построяването на античния град – Атина и Рим. Част Първа – Атина.* В текста на това представяне се полагат ясно параметрите на комуникативната пренамереност на предаването. То създава и контекст за самото излъчване на видеопродукцията. Ако се приеме, че зрителят проучва предварително телевизионната програма – самото представяне на филма издава неговото послание, което преднамерено е конструирано чрез подредбата на информацията и изводите, които може да се направят от историческите събития, които ще се разкажат. Представянето на филма не е представяне на конкретните образи или събития, които ще се цитират и илюстрират във филма, а се описва какво допълнително послание носи представянето на тези личности и артефакти, както и разказването на историческите събития.

Фиг. 2. Заглавие на филма, въведение в темата на продукцията – заглавието и начинът му на представяне създават контекст за съдържанието след това.

не личи допълнителното послание, както е описано в представянето на сайта на BBC, но зрителят постепенно се запознава с идеите на разказвача и то се изказва чрез последователно излагане на данни и изводи, които формират идеи и насочват към разсъждения. В контретния филм⁵ се представя съпоставка на две ценностни конструкции, която директно води до извода за приемственост между тях. Съдържанието на филма е подредено по начин, който води до този извод, без директно да е въведена фраза, която потвърждава тази приемственост. Но това разбиране се осигурява чрез средствата на комуникативната преднамереност във видеопродукцията.

При директна среща с филма, без предварителна подготовка, зрителят попада в полето на мисловна дейност, което е засегнато от настоящия доклад. Извън чисто естетическото изживяване, което зрителят би могъл да преmine при случайна среща с филма, при първия контакт се задействат механизми в мозъка и съзнанието, които могат да доведат до анализ на филмовото съдържание.⁶ Всяко едно от измеренията на документалната емисия, които са така описани, може да се анализира с помощта на трудовете на различни автори и цели научни парадигми. Но за повече краткост и яснота, за целите на тази статия, ще се опишат някои главни трудове, които са представителни за съответното изследователско поле. За изясняване на смисъла на филма ще се прегледат основни положения от европейските научни кръгове в областта на семиологията – с главни представители Фердинанд дьо Сосюр (1916) и Ролан Барт (1975), което представлява първа част на статията. За изясняване на комуникативната преднамереност на емисията ще се ползват трудовете на Пол Х. Грайс (1989) и Пади Сканел (1994),

⁵ **Ibid.**

⁶ Без предварителна контекстуализация на излъчването, контекстът се създава от самото заглавие на продукцията, въстъпителните кадри и слова и комбинацията между разказ и образи. (Фиг. 2) Ефирното излъчване на документален филм представлява специфична комуникативна ситуация, която може да се опише по комплексен начин, като се ползват теоретични разработки от различни сфери и автори. От една страна, документалният филм е съдържание, което произвежда смисъл чрез звук и образ, от друга страна, самата речева ситуация, която се създава е специфична – тя съдържа едновременно разказ и изнасяне на идеи. Освен това комуникацията, която се осъществява чрез масовите медии и в частност телевизията, притежава собствени характеристики.

което представлява втората част от материала. Доколкото става дума за исторически разказ, във втората част ще се разгледат изводите на Хейдън Уайт (1984), относно класификациите в методологията на историческия разказ.

Семиотика на аудио-визуалния език. Авторът отсъства в царството на символа

При директна среща на зрителя с филма, без предварителна подготовка, се включват механизми на познавателна и аналитична дейност на мозъка, който обработва съдържанието, което се излъчва от телевизионния приемник.⁷ За качествено разбиране на емисията не се очаква от зрителя да разполага с огромен набор от теоретични познания. Те са нужни, когато зрителят се превърне в анализатор и се опитва да разбере начина на действие на смисловите единици. Така или иначе, изследванията показват, че известно време след гледането на филм по телевизията в паметта остават само главни фрагменти от смисъла и съдържанието. Но целта на статията е да се опишат конкретните мисловни процеси в разбирането. Най-комплексен разбор на ситуацията може да се открие у английския философ Пол Грайс (1989) и американския изследовател Пади Сканнелл (1994). По време на емисията се създава еднопосочен комуникационен канал, при който се осъществява еднопосочна комуникация, чието разбиране се основава на общ контекст и традиции в създаването на смислови единици под формата на код и дешифрирането на този код благодарение на знанието за неговата същност.⁸ Също така се създават нови контекстуализации и смислови конструкции, референции в течение на комуникацията. Възпроизвеждането на някои смислови конструкции е възможно благодарение на наличието на неписан договор между производителя и зрителя – потребител на посланието. Една от съществените характеристики на телевизионната емисия е нейната реалистичност – видеоматериалите са точно копие на действителността. До такава степен зашеметяват зрителя със своя реализъм, че аналитичната дейност на съзнанието е затруднена. Не е лесна задача да се разграничат фрагментите на монтажа на телевизионната реалност. Вярно е, че отделните кадри са точно копие на действителността, но самото им режисиране, изрязване и монтиране представлява видоизменяне на конкретната действителност съобразно гледната точка на производителя – автора на филма. (Фиг. 3) И така, за да се състави набор от теоретични понятия, които да позволят анализа на аудио-визуалната продукция като сбор от смислови единици, най-напред следва да се представи полето на семиологията. Най-известни представители на тази дисциплина, които поставят жалони, които стоят

⁷ **Геопре**, Вирджилиу. (2010). *Телевизията и детето*. София: изд. Омифор.

⁸ **Scannell**, Paddy, Gamberini, Marie-Christine. (1994). L'intentionnalité communicationnelle dans les émissions de radio et de télévision – *Réseaux*, volume 12, n°68, 1994. Les théories de la réception. pp. 49–63.

Фиг. 3. Съвременна Атина – мегаполис, приемственост между ново и старо – изображение, което има безброй символни препратки, но вмесено в контекста на конкретния разказ има конкретно послание

и до днес, в анализа на артистично и медийно съдържание (литература, фотография, телевизия, кино), са швейцарският лингвист Фердинанд дьо Сосюр и френският семиолог Ролан Барт.

В периода когато Съсюр е провеждал своите лекции⁹, не е съществувала телевизията като способ за комуникация. Но той е изследвал начините, по които езикът твори смисъл. Дотогава лингвистичните изследвания са се концентрирали върху етимологията, синтаксиса и граматиката. Докато швейцарецът се концентрира върху производството на смисъл и символично съдържание отвъд действието на граматичните и синтактични норми. Той не се занимава с еволюцията на езика в исторически план (диахронични изследвания), а го разглежда като работеща автономна система в настоящето (синхронично изследване). Относно науката за знаците (семиология) ученият према, че лингвистиката е нейно подразделение, въпреки че тепърва е предстояло разработването на нейните аналитични понятия. Но още Съсюр взаимства класификации от лингвистиката. От тогава до днес, публичната сфера и медиите са претърпели значително развитие, както е еволюирал и говоримият език. Но аналитичният подход, въведен от Съсюр в началото на миналия век, се прилага и до днес. Още по време на производството на филма режисирането на кадрите и писането на дикторския текст се предвиждат такива изразни средства, които са подчинени на всички критерии и правила за създаване на смисъл чрез движещи се образи и звук. С други думи, може да се говори за аудио-визуален език, който има свои реторични способности. Ранният семиолог разглежда думите, изразните средства като знаци, които произвеждат значение посредством система от кон-

⁹ **Сосюр**, Фердинанд дьо. (1992). *Курс по обща лингвистика* (превод на български). София (оригинално заглавие: *Cours de linguistique générale*, публикувана за първи път през 1916 г.).

венционални споразумения. Това важи за говоримия и писмения език като база на комуникацията, но се пренася и в творческите жанрове на литературата, фотографията, киното и т.н., а така също се отнася отчасти и до медийната сфера – печата, телевизията някои радиофонични жанрове и др. Ето защо Фердинанд дьо Сосюр освен лингвист и семиолог се смята и за представител на научната дисциплина структурализъм. На практика разграничението между семиология и структурализъм е деликатно – двата подхода се допълват и взаимно изясняват. Семиологията и по-конкретно семиотиката изучава социалните и политически измерения на знака, докато структурализмът се занимава със самите системи и структури на езика (говорим, литературен, аудио-визуален, език на печата и др.) На практика думата *семиология* възниква в ранната медицина – в трудовете на Сократ и Гален (200 г. пр.н.е) – като употреба за признак, за външен израз на нещо друго, за да се опише дейността при която се изучава обектът. По външните белези се преценява за наличието на вътрешни феномени, които са присъщи на системата и произтичат от правилата за нейното функциониране.¹⁰ Твърде абстрактно определение, но по-ясни очертания на научното поле поставя френският философ Ролан Барт (1975), който в годината преди своята кончина е приет за ръководител на катедра „Литературна семиология“ в престижното учебно заведение Колеж дьо Франс в Париж, Франция. Той утвърждава научни, аналитични понятия като означаемо, означаващо, значение, смисъл, конотиран и денотиран смисъл.¹¹ Анализите, които авторът публикува под формата на есета с разсъждения върху феномени, които са се произвели в общественото пространство, театрите, медиите, както и анализите на фотография, които Барт предлага, до голяма степен поставят основите на структуралния анализ на визуалния и медиен език като система от изразни похвати. Още тогава се отбелязва полуконвенционалният характер на визуалния комуникативен способ. Всъщност договорът между автор и зрител се базира върху естествените способности на човешкото око и мозъка да обработва тези информации. Докато творческото майсторство на автора, вложено в технически умения за заснемане, пресъздава действителността каквато би могла да присъства в очите на зрителя. Способите за естетическо финализиране на творбата се превръщат в изразни средства, според анализа на Ролан Барт.¹² Тази интерпретация, която е едновременно ориентирана към семиотиката и структурализма, отваря пътя на цяла плеяда изследователи, които се интересуват от визуалния език и

¹⁰ Tredinnick-Rowe. The Global Diffusion and Application of Medical Semiotics. – *From Medical Semiotics to Medical Semiology*. Available from: http://www.academia.edu/29466154/The_Global_Diffusion_and_Application_of_Medical_Semiotics_-_From_Medical_Semiotics_to_Medical_Semiology

¹¹ **Barthes**, Roland. (1991). *L'Aventure sémiologique*. Paris: Seuil, 384 p. EAN 9782020125703.

¹² **Barthes**, Roland. (1980). *La chambre claire : note sur la photographie*. Paris. Cahiers du cinéma : Gallimard : Le Seuil.

визуалните реторични способности. Друга сфера, която може да анализира визуалния език, е историята на изкуството и сценографията.¹³ Но изследователи като Маршал Маклуън (1964), Кристиан Мец (1977), както и по-съвременният Пади Сканел (1991) и дори които се интересуват от аудио-визуалните езици и медийното съдържание имат допирни полета с трудовете на французина. Дори по-съвременни величия в семиологията стъпват върху основите, положени от двамата франкофони. Умберто Еко (1984, 1990) е издал много по-задълбочени теоретични разработки от Барт, а има и практически постижения (романи и филми по тези романи) от най-високо ниво. Той включва в трудовете си и идеите на Чарлс Пърс (1860) и Луи Йелмслев (1931). При италианеца идеята за семиотиката като процес на семиоза¹⁴ е по-солидно застъпена. Но темата за мястото на автора в самото произведение, търсенето на признаци как той присъства и се представя в съдържанието е по-косвено засегната у Еко.¹⁵ Докато Барт посвещава на автора цяла глава в едно от своите есеистични издания.¹⁶

Като цяло подходът на семиологията достига до предела на естетическото изживяване и личните символни възприятия, свързани с въображението, докато структуралистичният подход има нужда от допълнителни познания за комуникацията, за да систематизира смисловите аспекти на посланието. Ролан Барт в края на своята кариера констатира, че се е обърнал именно към нещата, които първоначално е отбягвал: личностното начало и невербалните системи.

Има теоретично поле, което се стреми да опише и систематизира подобни практики в общуването. Настоящото изследване показва, че в комбинацията от двата метода в рамките на структуралистичния подход може да се постигнат отлични резултати в анализа. Едно от разклоненията във философията на езика се занимава с комуникативната преднамереност в междуличностния обмен. Основните на това изследователско поле се откриват в трудовете на Джон Остин.¹⁷

Комуникативна преднамереност в телевизията

Авторът е жертва на контекста

Преди Остин (1962), вниманието на лингвистиката и аналитичната философия са били насочени почти изключително към изявленията, демонстраци-

¹³ **Гаймер**, Петер. (2011). *Теории на фотографията* София: Изток-Запад.

¹⁴ **Pierce**, Charles S. (1931–1958). *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*, 8 volumes, vols. 1–6, eds. Charles Hartshorne and Paul Weiss, vols. 7–8, ed. Arthur W. Burks. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

¹⁵ **Violi**, Patrizia. (2015). Le sujet est dans les adverbes Divinato, Volume 21, spring summer 2015, p. 31–44.

¹⁶ **Barthes**, Roland. *Le Degré zéro de l'écriture suivi de Nouveaux essais critiques*. Paris: Éditions du Seuil.

¹⁷ **Austin**, J. L. (1962). *How to Do Things with Words: The William James Lectures delivered at Harvard University in 1955* (eds. J. O. Urmson and Marina Sbisa), Oxford: Clarendon Press.

ите и предположенията – към лингвистичните актове, които са имали стойността на безспорна истина. Това е довело до възражения в случай на анализ на изказвания, които са насочени към определяне на истинни обстоятелства спрямо изказвания като *обещавам да направя нещо*. Остин забелязва, че езикът се използва, за да се изпълнят неща, както и да се обозначат неща. Той отбелязва, че изказвания, подобни на обещанията се разбират най-добре като правене на нещо – правене на обещание. Те са в по-голяма степен действия, отколкото изявления за нещо. Но понятието *комуникативна преднамереност* е твърде типично за изследването на английския философ лингвист Пол Грайс.¹⁸ Тук попада в сърцевината на предизвикателството за изследване на контекста в дадена речева ситуация. Той е известен с теорията за внушението или придадения смисъл. Конкретно, във връзка с тази статия е важно да се уточни как присъства контекстът в общуването. Грайс въвежда понятието „комуникативна ситуация или ситуация на обмен”. Колкото и съществен да е проблемът с контекста – последният може да се разглежда като ситуация, която присъства структурирана или структурираща в самото изказване или изявление. Грайс разглежда, изследва, категоризира частите на речта, които разкриват тези контекстуални ангажираности на посланието. Разглежда предварителната нагласа и намерение на адресанта да постигне конкретни цели, посредством изказването на някакви идеи или информация, или твърдение спрямо дадена публика, или един адресат, в дадена ситуация. Оттам е възможно да се извежда и категоризира смисълът на адресанта или както той го нарича изпълнителя на акта на изказването – *the Utterer*. Аудиторията дори и да не познава в дълбочина конкретна смислова препратка, свързана с употребата на дадено изразно средство, съгласно изследването на Грайс (1989) се разкрива, че има механизъм, за да се детектират скрити смисли, които *the Utterer* вплита в изказването си. Те са основани на максими за качествата на изпълненията, които да осигуряват безпроблемна комуникация. С тях се стреми да постигне ефект спрямо адресата на съобщението. За целта трябва да има едно общо разбиране за смислите на изказванията и отношенията им спрямо дадения контекст или друг контекст, който засяга изказването. А ако не – поне да има общо знание за речевите структури, които подсказват за наличието на такъв смисъл отвъд самото изказване и конкретната речева ситуация. Подобни механизми са описани в статията *Смисъл и намерения на адресанта (Utterer)*¹⁹ и един от тях пряко засяга комуникацията, която се извършва чрез телевизионната емисия. (Таблица 1)

¹⁸ Grice, H. P. (1988). *Studies in the Way of Words*. Harvard University Press.

¹⁹ Grice, Paul H. (1969). Utterer's meaning and intentions. *The Philosophical Review*, Vol. 78, No. 2, (Apr., 1969), pp. 147–177. Published by: Duke University Press on behalf of Philosophical Review.

„Да имаш нещо предвид така, се характеризира с тройното рефлексивно намерение – в капсулована форма „да възнамеряваш чрез средствата на разпознаването на намерението“ – смисъл-намерение.“

„(A) изказва X, възнамерявайки A:
 1/ да произведе (p);
 2/ да мисли, че (A) възнамерява A да възпроизведе (p);
 3/ да мисли, че (A) възнамерява изпълнението на 1/ да е основано на изпълнението на 2/;
 (A) изказва X смислово – възнамерявайки A да произведе (p)“

Има връзка между същността на търсения отговор и характеристиките на това, което адресантът (A) има предвид като изказва (X);
 (A) има нещо предвид като изказва X, е вярно за някоя аудитория (a) ако е възнамерявал:
 1/ (a) да произведе определена реакция (p)
 2/ (a) да мисли / разпознае че (A) възнамерява 1/;
 3/ (a) да изпълни 1/ на базата на това осъзнаване.

Таблица 1. Изводи на Пол Грайс относно намеренията на изпълнителя на речевия акт (адресант), когато той има за цел да предизвика конкретна реакция у аудитория, която е съставена от повече от един адресат

В по-съвременни изследвания Пади Сканел²⁰ се основава на откритията на Грайс и ги прилага към средата на медиите, което води до много добри резултати, и завършва методологическия подход, който ще позволи настоящия анализ. В статията на Сканел *Комуникативната преднамереност на емисиите по радиото и телевизията*²¹ много последователно се излага мисловният процес, който позволява да се изследва този дискурс. Медийните послания се разбират благодарение на разбирането на широка обща база, на изводи от социалния живот, свързан с ежедневно излъчване на емисии, които са разбрани и оценени от зрителите в ежедневен контекст чрез прилагането на прагматични разсъждения, общ морал и съзнание. Със самото им излъчване се правят постъпления към установяването на морални норми, ценности, поведения в обществото.²²

²⁰ Scannell, Paddy. (2007). *Media and Communication SAGE Publications Ltd*, 320 p.

²¹ Scannell, Paddy, Gamberini, Marie-Christine. (1994). *L'intentionnalité communicationnelle dans les émissions de radio et de télévision. – Réseaux*, volume 12, n°68, 1994. Les théories de la réception. pp. 49–63.

²² Idem. *Освен това мисля, че тези реакции (на публиката) могат да се трансформират (и често така се получава) в мнения, морални и естетически или политически – които може да имат силата на това, което наричаме „обществено мнение“.*

Фиг. 3. Възникване и разпространение на полиса като форма на обществена организация – графично–анимирано аудио–визуално съержание, което по визуален път представя разказа за разпространението на полиса на Балканите, в Античния период

И така според съвременния британски изследовател и съгласно логиката на Грайс контекстът е вписан в комуникативната преднамереност на медийните послания под формата на едно общо знание, общо разбиране, общи традиции, споделени между адресанта и адресата – в случая медии и аудитория или публики. Кодовете, които зрителят възприема, създават смислови връзки в съзнанието му – същите са приложени в действие и по време на видеопродукцията. Те са предвидени да предизвикат съответното разбиране и съответна реакция у зрителя въз основа на общоизвестните кодове и традиции, въз основа на които може да възникват нови практики. (Фиг. 4)

Не на последно място следва да се има предвид, че в историческите документални филми историческият разказ може да се разглежда като елемент, изразно средство, за да се придвижи посланието, което може да има идеологически, социален или екзистенциален характер.²³ Ето защо е необходимо да се извърши и кратък преглед на категориите в областта на историческите науки и методи, за да може да се отличат именно авторските опити за изрязване и структуриране на исторически данни и описания.

За целта е удачно да се разгледа друга теоретична рамка, това е изследването на Хейдън Уайт.²⁴ В статията *Въпросът за наратива в историческия разказ* ученият прави разбор на методите на историческото изследване.²⁵ Така се открояват няколко основни парадигми в историческото разказване: Епис-

²³ **Кьосев**, Александър. (2013). *Караниците около четенето (Научни дискусии, публични дебати и институционални конфликти около природата и състоянието на четенето 1960–2012 г.)*. София: Сиела.

²⁴ **White**, Hayden. (1975). *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-century Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press. p. 7.

²⁵ **White**, Hayden. (1984). The Question of Narrative in Contemporary Historical Theory. *History and Theory*, Vol. 23, No. 1 (Feb., 1984), pp. 1–33.

темологичен поглед над разказването; френската група *Annales*; семиологично-ориентираните литературоведи и философи; херменевтически ориентирани философи; и не на последно място – историци без определена философска или методическа доктрина. Изясняването на отделните подходи в представянето на историята няма да се разгърне в настоящия текст, но според този разбор разказът на разглеждания филм представлява комбинация между два разказвачески способа. Най-напред е приложен епистемологичен подход в разказа (тоест историческите сведения се представят като факти без възможност за интерпетации и разискване). Към този подход е добавен разказваческият метод, присъщ на френската школа „Анали“, за който е типично извеждането на идеологическо послание, което или потвърждава изложените исторически данни, или те се използват за утвърждаване на идеологическо виждане. Същевременно във филма се прилагат способности за симулация на автентичност, които, от една страна, придвижват авторовото послание, но от друга страна, възпрепятстват възможността историческият разказ да придобие семиологично-ориентирани разказвачески способности, насочени към анализ на смисъла на самите събития и думите, които се използват в разказа. Така се преодолява и възможността от разказа да се проведе херменевтически преглед на събитията, който ги поставя в контекста на историческата реалност, за която се разказва, а не ги обвързва с контекста, в който се провежда самият разказ.

Заклучение

Успехът е в детайлите

В заключение може да се опише изследователският подход, който преминава в два етапа. На първо място се отчитат символите във филма, техният обхват (означаемо, означаващо, денотиран и конотиран смисъл). Разкриват се социалнополитическите измерения на тази символна база, след което се изброяват историческите разкази, фактите и данните, които произтичат от историческата методика; прави се описание на самия начин на тяхното представяне, което води до извод относно целта на въвеждането на такива разкази или данни. Във финалната фаза на анализа се разглеждат така описаните символи и смислови полета и се извършват допускания относно целта на тяхното структуриране и разположение. Проверката на изводите може да се извърши чрез съпоставка със заявки, направени от самите автори на филма – в случая това е представянето му, публикувано в интернет на адрес: <http://www.bbc.co.uk/programmes/b0671rt9>. Филмът *Изграждането на древния град – Атина и Рим (част първа – Атина)* (*Building the Ancient City: Athens*) може да се гледа на адрес: <http://www.bbc.co.uk/programmes/b0671rt9>.

ЛИТЕРАТУРА

- Гаймер, Петер. (2011). *Теории на фотографията*. София: Изток-Запад.
- Георге, Вирджилиу. (2010). *Телевизията и детето*. София: изд. Омофор.
- Кьосев, Александър. (2013). *Караниците около четенето* (Научни дискусии, публични дебати и институционални конфликти около природата и състоянието на четенето 1960–2012 г.). София: Сиела.
- Сосюр, Фердинанд дьо. (1992). *Курс по обща лингвистика* (превод на български). София. (оригинално заглавие: Cours de linguistique générale, публикувана за първи път през 1916 г.)
- Austin, J. (1962). *How to Do Things with Words: The William James Lectures delivered at Harvard University in 1955*, (eds. J. O. Urmson and Marina Sbisa), Oxford: Clarendon Press.
- BBC. Building the Ancient City: Athens – movie description. Available from: <http://www.bbc.co.uk/programmes/b0671rt9>; Link to watch: <https://www.youtube.com/watch?v=VefkGje-Tw>
- Grice, H.P. *Studies in the Way of Words*. Harvard University Press.
- Grice, Paul H. (1969). Utterer's meaning and intentions. *The Philosophical Review*, Vol. 78, No. 2, (Apr., 1969), pp. 147–177 Published by: Duke University Press on behalf of Philosophical Review.
- Lazarsfeld, Paul F. and Robert K. Merton. (2004). 'Mass Communication, Popular Taste, and Organized Social Action', in L. Bryson (ed.), *The Communication of Ideas*. New York: Harper, 95–118. Reprinted in: John Durham Peters and Peter Simonson (eds), *Mass Communication and American Social Thought: Key Texts, 1919–1968*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, pp. 230–241.
- Pierce, Charles S. (1931–1958). *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*, 8 volumes, vols. 1-6, eds. Charles Hartshorne and Paul Weiss, vols. 7–8, ed. Arthur W. Burks. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Scannell, Paddy. (2007). *Media and Communication* - SAGE Publications Ltd, 320 p.
- Tredinnick-Rowe, The Global Diffusion and Application of Medical Semiotics - From Medical Semiotics to Medical Semiology. Available from: http://www.academia.edu/29466154/The_Global_Diffusion_and_Application_of_Medical_Semiotics_-_From_Medical_Semiotics_to_Medical_Semiology

БИЗНЕС ПРАЗНИЦИТЕ У НАС: МЕДИЙНИ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ

Росица Рангелова Болгурова

[Авторката е докторант в редовна форма на обучение, зачислена през 2017 г. Разработва дисертация на тема „Празникът като реклама“.]

Анотация. Докладът проследява зараждането и развитието на бизнес празниците у нас след 1989 година чрез анализ на техните медийни репрезентации.

Празникът е основна изследователска категория за културната антропология, тъй като чрез него се определя и формира общността. В традиционните общества празничният канон е сравнително стабилен и ясно зададен, докато в съвременен контекст празничността е много по-флуидно понятие, което се изменя, обновява и изобретява.

У нас през социалистическия период празничността е силно регламентирана от централната власт. От началото на 90-те години се наблюдава възникването на най-разнообразни нови форми на публична празничност на местно и национално ниво. Една от новите посоки на развитие са бизнес празниците, които се отличават със свой собствен протокол и логика на действие. Примерите за подобни събития варират от освещаване на офиси, до корпоративни коледни партита и градски фестивали, създадени от конкретна частна фирма, например, за да се отбележи годишнина от създаването ѝ.

Целта на доклада е да представи резултатите от архивно проучване на медийните репрезентации на бизнес празници от 90-те години насам във водещи печатни медии. Бизнес празниците са значим изследователски обект, тъй като те са пресечна точка на инструменталното отношение към празника като реклама, и в същото време, на изобретяването и търсенето на спонтанност на празничните форми, които ефективно да ангажират участниците и да утвърждават общността. Чрез изследване на бизнес празниците имаме възможност да анализираме логиката на даренията в частни организации, в които отношенията по дефиниция са икономически обусловени. Какво може да се научи от практиката и практиците на комерсиална празничност за моделирането на поведения и нагласи и изграждането на групи и общност е от основен интерес за предложения доклад.

Ключови думи: празничност, бизнес празник, медиен анализ

BUSINESS CELEBRATIONS IN BULGARIA: MEDIA REPRESENTATIONS

Rossitsa Rangelova Bolgurova

Abstract. This paper explores the origins and development of business celebrations in Bulgaria in the period after 1989 by analyzing their media representations.

Celebrations are a key category of exploration for Cultural Anthropology because

through them communities are and formed and solidified. In traditional societies the canon for festivities is relatively stable and clearly stated, while in a more contemporary context celebration becomes a much more fluid notion which is being transformed, evolved and constructed.

During the socialist period celebration practices in Bulgaria are within the central state authorities' direction. Since the beginning of the 1990s a number of new forms of public festivities have arisen at the national and local level. One of the new directions of development are business celebrations which have their own protocol and internal logic. Examples of such events include but are not limited to religious sanctification of offices, corporate Christmas parties, or city festivals organized by a specific company to celebrate for example its anniversary.

The goal of this paper is to present the results of an archival research of media representations of business celebrations published in central media since 1990s. Business celebrations are a valuable object of investigation because they are a meeting point between the instrumental use of celebrations for advertising purposes and the search for genuinely engaging forms of celebration which will solidify the community. Through the study of business celebrations we can investigate the logic of gifting within private organizations where the basis of relationships is economic. It is of key interest for this paper to explore what can be learned about the modelling of behaviors and attitudes and the formation of groups and communities through the practice and from the practitioners of business celebrations.

Key words: festivities, business celebrations, media analysis

Въведение и ключови понятия

Празничността е основна тема за културната антропология и обект на множество изследвания и публикации. Празниците утвърждават приетите ценности и определят принадлежността към съответната общност. Те маркират времето и границата на излизане от цикъла на ежедневието. Според Мишел Уелбек *Целта на празника е да ни накара да забравим, че сме самотни, жалки и обречени на смърт* (Уелбек 2017), а Виктор Търнър (Търнър 1982) смята, че във всички култури хората имат нужда да определят и посветят конкретни моменти и места на общностното празнуване, което само по себе си е механизъм за утвърждаване на идентичността им.

В български контекст научният интерес към традиционните празници датира още от средата на 19. век и продължава и до днес (Симеонова 1999). Устойчивостта и промяната в празничността се е разглеждала от различни перспективи през последните десетилетия. През 1970 е публикуван сборник *Традиционни и нови празници* (Янев 1970) с кратки описания на „приетата от съвременниците“ празнична система. Представени са традиционни и нови социалистически празници, необходими поради *коренните промени в живота и мисленето на нашия народ* (Янев 1970: 5) и *решиителната борба за създава-*

нето на нов социалистически бит (пак там: 12). През 1982 година Комитетът за култура приема *Единен национален класификатор на по-важните събития в живота на обществото, колективите и семейството* и това задава стандарти и очаквания, на които празникът трябва да отговаря. Последвалите нови „коренни промени в бита“ през постсоциалистическия период след 1989 логично водят до нови трансформации на празничната система и изобретяването на нови форми на празничност.

Целта на този доклад е да представи зараждането и развитието на бизнес празниците – нови и трансформирани форми на празничност, които се свързват с разрастването на частната сфера в икономиката от 90-те години на миналия век насам. Част от проявите, които могат да се определят като бизнес празници, възникват, за да адресират потребностите на новата социална, икономическа и политическа среда. Други форми на събития, особено от вътрешнофирмен характер, са наследници на така наречените трудови празници от социалистическия период. Според анализ от март 1989 (Велчева 1989) трудово-професионалните празници са с все по-нарастващо значение в празничния социалистически календар. Социалистическите трудови празници са описани, класифицирани и категоризирани като отнасящи се до материалното или духовно производство, както и като такива, които утвърждават колектива или личността. Значимостта на трудовите празниците се обосновава с тяхната функция на отражение на социалните, културни и икономически отношения, в които те се вписват:

Като опосредствуван израз на конкретни исторически развиващи се социалнокласови и трудово-професионални отношения този дял [на трудовите празници] носи в себе си мирогледните, идеологическите и културните белези на типа формация, в която те отразяват достигнатата степен на развитие на производствените сили и производствените отношения. (Велчева 1989: 9)

Сходна позиция относно значимостта на трудовия празник, макар и в различен контекст, защитава и Иванка Петрова (Петрова 2001), която изследва фирмените празници след 1989 и приемствеността и промените, спрямо практиките от предходния период. Петрова определя фирмата като едно от местата, където се заражда култура под формата на *образци на комуникация, начини и правила на поведение, основни ценностни стойности и норми, възприятия и представи, ритуали, обичаи и празници, дори специфичен език* (Петрова 2001: 32). Етнографското изследване на фирмените празници на Петрова е насочено по-скоро към вътрешнофирмени въпроси относно отношенията между служители и ръководство.

На този фон настоящето изложение цели да допълни съществуващата литература върху трудовите или фирмени празници, но не толкова с вътрешнофирмена перспектива, а с внимание към публичния образ на подобни събития. Какъв тип фирмени празници стават публично достояние? Как се представят подобни събития и върху какво се акцентира? Към какви социално значими представи и репрезентации отправя медийното обсъждане на корпоративните

събития? Могат ли да се открият ясно правилата, по които се ръководят създателите и участниците на фирмени празници? Това са въпросите, които информират изследването на медийните репрезентации на фирмените празници.

Предложеният анализ не е самостоятелно изследване, а е част от дисертация на тема „Празникът като реклама“, посветена на връзката между бизнес и празници. Целта на настоящия медийен анализ е да информира предстоящото изследване на съвременни практики. В този смисъл изследването ще разшири обхвата си извън полето на медийни репрезентации, като основният корпус от анализирани данни ще е от първичен характер и ще бъде събран посредством интервюта и включено наблюдение както с представители на организации, създаващи комерсиални празници, така и с представители на подизпълнителите, осигуряващи практическата реализация на подобни събития.

Методология, обект и предмет на изследването

Целта на този текст е да проследи историческото развитие на връзката между понятията „празничност“ и „бизнес“, така както тя е представена в обществения медийен дискурс. Подобен анализ ще послужи за исторически фон и ще информира предстоящото по-широко изследване на съвременните практики на комерсиална употреба на празничността.

За целите на това изследване се използва медийен анализ на съдържанието преди всичко на вестник *24 часа*, един от водещите национални информационни всекидневници през 90-те години. Допълнително е анализирано съдържание от вестниците *Труд* и *Стандарт*, други и национални всекидневници, както и от специализирани издания в сферата на бизнеса, като седмичника *Капитал* и месечното списание *Мениджър*. Емпиричният материал, който влиза в обхвата на изследването, включва:

Вестник *24 часа*:

214 броя за периода април – декември 1991

346 броя за периода януари – декември 1994

73 броя за периода януари – декември 1997

60 броя за периода януари – декември 2005

Вестник *Труд*:

150 броя за периода януари – декември 1994

Вестник *Стандарт*:

28 броя за периода май 2010

Вестник *Капитал*:

12 броя за периода октомври – декември 1993

Списание *Мениджър*:

3 броя за периода май – юли 2017

Обект на изследването са изброените печатни издания, а предмет на изследването е анализ на публикации, посветени на нови форми на празничност,

свързани със зараждащия се през 90-те години частен сектор в икономиката. Както става ясно от горния списък, акцентът в настоящия анализ е основно върху първото десетилетие от периода след 1989.

Резултати

Потлач в зората на демокрацията

Началото на 90-те години е хаотично и трудно в икономически план време, а в пресата се редуват съобщения за откриването на първите частни фирми в различни градове в страната и за фалита на стари и нови дружества. Има режим на тока, а основни продукти се пазаруват с купони.

На този фон изпъкват публикациите за нови типове „вносни“ събития като „коктейлите“ в светската хроника и „хепънингите“ в артистичните или активистки среди. Дописка, посветена на друга нова празнична форма, наречена „екобал“, се намира още в един от първите броеве на в-к *24 часа* от 1991:

Г-жа Масларова танцува ламбада на благотворителния пролетен екобал в „София Шератон“ хотел „Балкан.“ Той беше организиран от ф-ма „Интержурнал“, сп. „България“ и сдружение „Екофорум“ и е посветен на Деня на земята и годината на детето. Началната сума, внесена от спонсорите, надвишава 100 хиляди лева. Всеки един от кувертите струваше 240 лв.

На празненството присъстваха дипломати, министри, интелектуалци и бизнесмени. Коктейли от раци, настет, сухи мезета, аспержи, крехко агнешко, моруна с царевица, зеленчукови деликатеси покриваха масите.

Около импровизираната сцена във фойето беше почти празно. Съомгата с майонеза победи в конкуренцията с Янка Рупкина, Коста Цонев, Стефан Мавродиев и депутата Тодор Колев. (24 часа, 22.04.1991, с. 4)

Описанието (достатъчно подробно, за да спомогне утвърждаването на позициите на новия вестник, като докаже достъпа му до елитите), акцентира върху две неща: присъстващите и храната. Събитието е благотворително – етикет, който легитимира светската дейност от страна на частния сектор. Но каузата или целта на благотворителността не става ясна, тази функция на дарявания остава с чисто символна стойност в контекста на цитираното съобщение. Друга логика на даряванията, позната като потлач, или градене на престиж чрез охолно разхищение, е изведена на преден план тук, но не и без саркастичния последен параграф с намек, че и елитите са гладни, колкото народа.

Коктейлът е основна фигура в светската хроника от началото на 90-те. Сходни с горния пример подробни потлач описания се срещат освен за благотворителни поводи, също за сватби, дипломатически коктейли, рождени дни на известни личности, но също така и за поводи като откриването на магазин, празник като 24 май, или бизнес изложение:

„Бивш корабен техник похарчи 5000 лева за коктейл при откриването на „Русчук“ – първия частен магазин в Русе“ (24 часа, 10.06.1991, с. 8);

„Съпругата на г-н Бонев (първият тото милионер) даде първия коктейл по случай 24 май в училището, където преподава“ (24 часа, 31.05.1991, с. 4);

„Коктейлът в зала „Правителствена“ бе даден от българо-югославската фирма „Мултимеск“ по случай откриването на изложението „Реклама-Експо“. Депутати, журналисти, бизнесмени и политици се постараха да се справят с изобилието от питиета, храни и сладкиши“ (24 часа, 16.07.1991, с. 8).

Коктейл се „дава“, организаторът се задължава да осигури изобилие, а гостите да „се справят“ с него, както налага и етиката на дара, а и нуждата във време на икономическа криза. Но дори няколко години по-късно, през 1994, коктейлът, като форма на празничност, противоречаща на традиционното празнуване на маса, не е напълно възприет и предизвиква саркастични реакции (фиг. 1).

Фигура 1. Източник: „24 часа“, 07.03.1994, с. 3

Важно е да се отбележи позиционирането на съобщенията за фирмени празненства в медийното пространство. Подобни новини са категоризирани като светски и не се намират нито в „Бизнес“ секциите на ежедневниците, нито в бизнес изданията. Коктейлът е важен за изграждането на социален престиж, както за даряващия изобилие, така и за поканените, които по този начин стават част от елита. Съдържанието на публикациите адресира интерес към живота на елитите от страна на публиката, който е почти воайорски и преди всичко на телесно ниво – какво точно ядат и какво пият (докато се мъчат прави).

Хибридни форми

Друг бизнес повод, който предизвиква медиен интерес, е откриването на даден обект или начало на нова инициатива. Основно впечатление прави хибридният характер на тези ритуали, които съчетават в себе си разнородни и дори противоречиви елементи.

Докато през социалистическия период основна задача е да се създаде нова

Фигура 2. Източник: „24 часа“, 08.11.1994, с. 3

празнична система, в която църковната обредност отсъства, тъй като е ясно, че празникът без църква може (Янев 1970: 11), то в постсоциалистическият период това отношение компенсаторно се обръща. В критика на повърхностното обръщане към християнството като мода от 1994 се казва: Няма уважаващ себе си „Shop“, който да вдигне кепенци без тържествен водосвет. (Башева 1994). Освещават се държавни и частни обекти от всякакъв характер, включително и казина, както се вижда на фиг. 2.

Откриването на казиното от горния пример включва и ритуал, традиционно свързан със сватбените церемонии, при който младоженците разделят пита, но тук е изпълнен между „шеф“ и подчинен. Свободата в изобретяването на празници и ритуали, основно чрез комбинирането на разнородни елементи, е основен извод от проведеното наблюдение.

Рязането на ленти е практика, възприета от Западна Европа след Освобождението, а през социализма е съпроводена от присъствието на млади жени в носии, за да е празникът „по-народен“. След 1989 това съчетание се запазва, най-вероятно по инерция. Нов елемент е посланието, което се отправя с отбелязването на бизнес и личен повод – прерязване на лента съвпада с рожден ден, защото успехът в бизнеса е подарък към себе си, лично постижение, в логиката на либерализираната частна икономика (фиг. 3). Ритуалът за откриване

Фигура 3. Източник: „24 часа“, 01.04.1994, с. 19

свободно се модифицира според желанието на организаторите: младите жени са със съвременни дрехи и венци от лозови листа за откриване на винарна, път се полива с шампанско (а не с менче с вода и здравец), бутилка шампанско се разбива в багер (а не в плавателен съд) (фиг. 4).

Фигура 4. Източник: „24 часа“, 27.09.2005, с. 8;
„24 часа“, 01.12.1994, стр. 15; „24 часа“, 03.09.2010, с. 9

С развитието на бизнес средата се наблюдават и примери на излизане от стандартизираните категории за ритуал, както и за образ на лидера. Пример в тази посока е следната публикация от 2010 година (фиг. 5).

Фигура 5. Източник: „Стандарт“, 11.05.2010, с. 9

Сериозната обстановка е разчупена, а акцентът в образа на бизнес лидерите е върху „излизането“ от обичайната им работна роля, за да покажат, че и те могат да се забавляват. Това, от една страна, символизира *work hard, play hard* (работи усилено, забавлявай се усилено – от англ.) етоса, очакван от висшите мениджъри, но от друга страна е и пример за информационно съобщение с продуктово позициониране, в случая на електронна игра. Комерсиалният потенциал на даден фирмен празничен повод се капитализира както от самата фирма, така и от медиите.

Празници на потреблението

Същото важи и за обществените празници, които се експлоатират с пълна сила както от потребителския бизнес, така и от медиите. Още през 1991, вестник *24 часа* публикува редица платени рекламни поздравления по случай коледните и новогодишни празници (фиг. 6).

Фигура 6. Източник: *24 часа*, 24–26.12.1991, с. 10.

Само три години по-късно мащабът на медийно-рекламната употреба на празниците е увеличен неколкостранно и вместо малки карети в долната част на страницата, коледната празничност заема цели цветни страници (фиг. 7).

Фигура 7. Източник: *24 часа*, 24.12.1994, с. 24, 25, 26, 27.

И ако през 1994 страницата, посветена на Бъдни вечер, е основно с информационно съдържание около смисъла на празника, то през 2010, на празник като Гергьовден, е повод за издаването на цяло приложение от шестнадесет страници. Четири от страниците с етикет „Хайде на пазар“ са пряко посветени на потреблението с продуктово позициониране и реклами, както на считани за

Фигура 8. Източник: „Стандарт“, 06.05.2010.

традиционни за празника продукти, така и на екскурзии или напълно несвързани продукти като телекомуникационни услуги например. (фиг. 8)

Празничността е все по-ясно дефинирана през потреблението. От една страна, това съвпада с генералната посока на трансформация на празничността във времето, очертана от изследователите Етзиони и Блум: моралната страна на празника, преживяването и отдаването на религиозни или други ценности, отстъпва на материалистичното и хедонистично преживяване (Etzioni & Bloom 2004). От друга страна, подобно наблюдение относно потребителската основа на празничността се вписва в традицията на разглеждане на консумацията като културна форма, свързана с работата на Валтер Бенямин, Бирмингамската школа и много техни последователи. Самото потребление се конструира като повод за празник. Например фактът, че предстои предлагането на нова услуга, или впоследствие, че услуга се предлага от 15 години, се представя като многоочаквано и радостно събитие. (фиг. 9)

Фигура 9. Източник: „24 часа“, 21.03.1994, „24 часа“, стр. 22; 24.02.1994, стр. 30; „24 часа“, 01.09.2010, стр. 15.

Впечатляваща със заложените очаквания е и следната заявка от 1991, публикувана в *24 часа*:

Супершоу с немска марка, което може да се превърне в национален празник за българите, обещава Ралф Винклер, президент на немската фирма „Комтек“. Свръхспектакълът е планиран за 18 октомври вечерта във Варненския фестивален комплекс. Предвижда се пълна изложба на експортната листа на „Комтек“ – компютърна и оргтехника. Ще има награди, изненади, полети със самолет. Фирмата толкова разчита на успех в бизнескупона, че няма да участва в тазгодишния Пловдивски панаир. (Светлев, 1991)

Дори продажбата на сериозна и професионална техника е достойна за супершоу и свръхспектакъл, а не по-скупните традиционни формати като технически панаир. Празничната предпоставка на потреблението е двустранна: да имаме компаниите и техните продукти в живота си е привилегия и празник, но също така те се опитват да са неделима част от „нашите моменти“, като влязат в репертоара на личните ритуали и празници.

Ограничения и следващи стъпки

Настоящото изследване представя анализ на бизнес празничността, който би могъл да се развие многопосочно, доколкото в момента се позовава на един тип източник и на отминал времеви период. Развиването на този медиен анализ е възможно в няколко посоки – от една страна, с балансиране на вниманието от първото към останалите две десетилетия след 1989, а от друга страна, с включването на местни и тематични медии (спортни, верски, браншови). Следващите стъпки в работата по темата „Празникът като реклама“ предполагат анализ на съвременните практики, който да се основава както на медийни репрезентации, така и на първични данни, събрани посредством наблюдения и интервюта с участници и организатори както на фирмена празничност, така и на комерсиална употреба на празничността.

Заключение

Хронологичното проследяване на медийните репрезентации на празничност показва, от една страна, как се трансформират празничните форми и от друга, как медийната употреба на празника се променя. Фирмените празници са поле на създаване на нови празнични репертоари, в което в хибридни форми се съчетават традиции от социалистическите трудови празници, маркери на новото време, и глобални примери. Фирменият празник е елитарен, а властовите позиции най-често се легитимират чрез охолно разхищение, буквално чрез материални ресурси, или символно, чрез комбинирани на разнородни и многобройни репертоарни елементи. Ако в началото на разглеждания период празниците са поводи, отбелязани с телеграфни съобщения, в края на периода празниците се възможност за издаване на специално приложение, ориентирано към потребители и рекламодателите, тоест са трансформирани в комерси-

ални медийни обекти. Комерсиалният потенциал на празничността се капитализира от частния бизнес, в това число и частните медии.

ЛИТЕРАТУРА

- Башева, М. (1994). Венчавки, кръщенета и помени не ни правят християни, *24 часа*, 3 август 1994: 9.
- Велчева, Н. (1989). *Празник в делника*. София: Профиздат.
- Петрова, И. (2001). Съвременната българска фирма и нейните празници. *Българска етнология*, 2: 31–48.
- Светлев, Н. (1991) *Супершоу с немска марка. 24 часа*, 18 септември 1991: 8.
- Симеонова, Г. (1999). *Традициите в празничността*. София: ИК Цанко Церковски.
- Уелбек, М. (2017). Празникът. *Литературен вестник*. (онлайн).(прегледан 11.10.2017). <https://litvestnik.wordpress.com/2017/07/15/мишел-уелбек/>
- Янев, П. (1970). *Традиционни и нови празници*. София: Издателство на Отечествения фронт.
- Etzioni, A. & Bloom, J. (eds.) (2004). *We are what we celebrate*. New York University Press, New York and London.
- Turner, V. (1982). *Celebration: Studies in Festivity and Ritual*. Smithsonian Institution Press, Washington DC.

СИЛНИ И СЛАБИ СТРАНИ НА СЪВРЕМЕННИТЕ ЧИТАЛИЩА. ВЪЗМОЖНО ЛИ Е ДИФЕРЕНЦИРАНЕ НА ДЪРЖАВНАТА КУЛТУРНА ПОЛИТИКА В СЕКТОРА?

Силвена Неделчева Байракова

[Авторката е докторант в редовна форма на обучение, зачислена през 2016 г. Разработва дисертация на тема „Българските читалища – между възхвалата и отрицанието. Читалищен мениджмънт в съвременен контекст“.]

Анотация. Статията очертава силните и слабите страни в администрацията и в ръководството на съвременните читалища на базата на емпиричен материал, натрупан чрез количествено изследване и включено наблюдение. Отражението на институционалната памет върху настоящото им управление е подчетрано, както и последствията от прекомерно развитата читалищна мрежа по времето на социализма. Като силни страни са определени тяхната решаваща подкрепа в предоставянето на широк достъп до култура и гъвкавостта им в удовлетворяването на потребностите на местните общности. Анализът на емпиричните данни изтъква различията в управленските тенденции в зависимост от населеното място във връзката му с демографската перспектива и потенциала на човешките ресурси и защитава хипотезата, че разнообразието от местни проявления на читалището изисква диференцирана държавна културна политика.

Ключови думи: читалища, децентрализация, достъп до култура, държавна културна политика, институционална памет, информирани политики за култура

STRENGTHS AND WEAKNESSES OF THE CONTEMPORARY CHITALISHTA (BULGARIAN COMMUNITY CENTRES). IS IT POSSIBLE TO DIFFERENTIATE THE GOVERNMENT CULTURAL POLICY IN THE SECTOR?

Silvena Nedelcheva Bayrakova

Abstract. The article outlines the strengths and the weaknesses in the administration and in the leadership of the contemporary chitalishta on the basis of empirical material accumulated by a quantitative study and field research. The reflection of the institutional memory over their present management is distinguished as well as the reverberation of the overdeveloped chitalishta's network during the socialism. As strengths are determined their crucial support in giving wide access to culture and their flexibility in meeting the demands of the local communities. The analysis of the empirical data highlights the differences in the management trends according to the settlement in its connection to the demographic perspective and the human resources' potential and defends the hypothesis

that the variety of the chitalishte's local performances requires a differentiated government cultural policy.

Key words: chitalishta (Bulgarian community centres), decentralization, access to culture, government cultural policy, institutional memory, knowledge policy making

Ролята на читалищата в опазването и популяризирането на българското културно наследство и значимостта им като културно-просветни средища са обект на редица дискусии. Крайните позиции се изразяват или в представата за замиращите функции и „изчерпаността” на читалищната организация, или в емоционалната възхвала на нейните дейности и принос в опазването на нематериалното културно наследство. Колкото и противоречиви да са обществените оценки, няма друга самоуправляваща се организация, за която да е гласуван специален закон.¹ Причината е дълбоката специфика на тази българска полифункционална културна институция, свързана с нейното демократично начало и ролята ѝ на гъвкав и адаптивен спрямо местния контекст културно-просветен център. Противоречивият път на развитие на читалището от възникването му през Възраждането до съвременния му облик днес, води до своеобразно съвместяване на характеристики на гражданска организация и на държавен институт. Тази историческа обремененост има както силни, така и слаби страни. Критичното преосмисляне на ролята на читалищата като фактор за развитието на културата, на предимствата и недостатъците на тяхната широка мрежа е необходимо, за да се преодолее инерцията и институционалната памет² от социалистическия модел на управление и да се предприемат адекватни мерки, които да насърчат целенасочената и самоуправлявана активност.

Настоящият доклад се опитва да очертае някои от силните и слабите страни на съвременното читалище, използвайки емпиричен материал, натрупан от количествено изследване, проведено в периода 10.05.2017 – 13.06.2017. В проучването са взели участие 850 читалища от изпратени до 2547 читалищни електронни пощи покани, адресирани изрично до председатели и секретари. Количественият метод е осъществен чрез прилагането на анкетна карта през специализирания софтуер LimeSurvey, който позволява генерирането на уни-

¹ В настоящия текст интерпретацията на емпиричните данни реферира към Закон за народните читалища и не намесва противоречията със Закона за обществените библиотеки, тъй като читалищните библиотеки са само част от многообразната дейност на читалищата и не са предмет на докторанското изследване.

² В настоящия текст под „институционална памет“ се разбира утаените в публичните институции начини на организиране на ролевото поведение и исторически сложилите се общосподеляни ценности, норми и практики. (Кабакчиева, Петя, „Българският комунизъм в индивидуалната и в институционалната памет” в „Българският комунизъм”, с. 125 и с. 133)

кален код за достъп към всяка изпратена покана и предотвратява попълването на данни от повече от един респондент за читалище. Интерпретацията на проблематиката е допълвана и от метода на включено наблюдение, стартирало през март 2014 г. Анализът на емпиричния материал ще акцентира някои съществени отлики според променливата населено място и ще се опита да защити хипотезата, че многоликостта на читалищната институция изисква диференцирана държавна културна политика.

Социалистическият модел на управление на културата установява йерархично построено вземане на решения. Отговорността за развитието, за планирането на дейностите и за спазването на правилата принадлежи на центъра. Политиката спрямо читалищния сектор се отличава със свръхпроизводство на читалищни културни продукти и с инвестиции в мащабна инфраструктура в принципна неадекватност към протичащите по това време демографски процеси. Този експеримент има две контрастни последствия. Действително се дава тласък в развитието на многостранни читалищни дейности с финансовото обезпечаване на реквизит, костюми, инструменти, превозни средства, командировъчни и с подготовката на професионални ръководители – дириженти, хореографи, режисьори, художници-декоратори и др. През този период са построени повече от 1000 държавни читалищни сгради с високи сцени, техника, гардеробни, репетиционни зали и др. През същото това време колективизацията и индустриализацията стават причина за сериозна демографска промяна и именно през 50-те до 70-те години около 2,2 милиона българи се превръщат от селяни в граждани.³ Общият брой на читалищните сгради до 1974 г. нараства на 2380⁴, от тях едва 263 са в градовете, а 2118 – в общински центрове и съставни села.⁵ Тази огромна вътрешна миграция, в резултат на въвеждането на модела на социално-икономическо развитие, характерен за Съветския съюз, залага дълбоки проблеми пред бъдещото развитие на читалищата. През този период от 2381 читалищни сгради само 746 имат осигурено отопление. Вероятно поради трудностите при тяхното стопанисване, според статистиките повече от 1800 читалищни помещения се използват за магазини, складове, канцеларии и цехове на производствени предприятия.⁶ Все пак съществува идеализирана представа за разцвет на читалищното дело, най-вече от гледна точка на неговите количествени измерения. Но администрирането на сектора и стопанисването на мащабната инфраструктура не са мислени в перспектива. Изкуственото развитие на читалищната мрежа, не като потребност на

³ Груев, Михаил. (2009). „Демографски тенденции и процеси в България в годините след Втората световна война“. – В: История на Народна Република България. Режимът и обществото, София, с. 382.

⁴ Лазаров, Ст. (2011). *Читалищният съюз (1911–2011)*, София, с. 91.

⁵ Ганев, Стефан. (1983). *Народните читалища в етапа на изграждане на развито социалистическо общество*, София, с. 163.

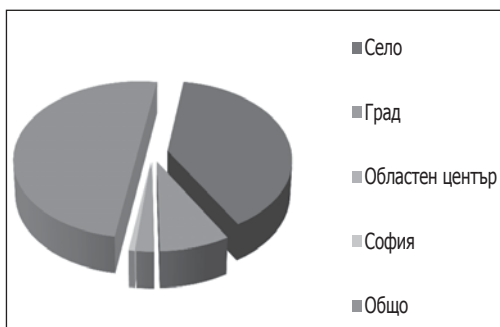
⁶ Пак там, с. 165

местните общности, а по линия на централизираното партийно управление на културата, произвежда противоречиви резултати, които се проявяват с особена сила след 1989 година. По данни на Националния статистически институт към 2012 година има 2488 читалища в селата и 587 в градовете.⁷ Съотнасяйки този факт към демографските процеси през последните 20–25 години и обезлюдяването на малките населени места, тази гъста читалищна мрежа, в много случаи лишена от подкрепата на общинската администрация, в широка част от своята периферия агонизира в невъзможността си да води пълноценна културно-просветна дейност.

В контекста на тези исторически обективности ще бъде интерпретиран емпиричният материал от проучването, като се търси корелационна връзка по признак населено място. На табл. 1 е отразено разпределението на респондентите, като доминацията в групирането на участниците от селата не е неочакван феномен, тъй като по статистически данни отношението на читалищата в градовете към тези в селата е приблизително 1:4.

Изберете в коя категория попада населеното място, в което е регистрирано вашето читалище:		
	Брой	Процент
Село	664	78.1
Град	139	16.4
Областен център	35	4.1
София	12	1.4
Общо	850	100.0

Таблица 1

Графика 1

Широкият достъп до култура, който дава читалищната мрежа, безспорно е значима обществена придобивка и основание за задълбочен анализ, който да очертае потенциалните пътища за развитие на сектора в съвременността. Читалището е тази културно-просветна организация, която дава реални възможности за децентрализация на културния пазар в противовес на естественото му концентриране в няколко големи градски центъра. Иманентната гъвкавост и адаптивност на читалищните дейности спрямо конкретния исторически контекст и актуалните потребности на местните общности е друга отличителна характеристика. Традиционната визия за читалището го позиционира като значим фактор в устойчивото развитие на „локалното“ и неговите многообразни интерпретации в рамките на националното. Както статистическите данни показват (табл. 2), основната дейност на читалищата в масовия случай се развива в населеното място на тяхната регистрация или в съответната община (общо

⁷ <http://www.nsi.bg>

68.0% и 22.6%), което го определя като важен актив за местните общности. От друга страна, впечатление прави разпределението на софийските читалища, от които не малък дял (25%) работят на национално ниво, както и представляват най-висок процент (8.3%) от тези, които работят на наднационално. Емпиричните данни подсказват както различни приоритети, така и различни възможности пред развитието на читалищната организация в различните населени места. Свърхпредлагането на културни продукти и образователни услуги в столицата поставя читалищата в среда на силна конкуренция и в голяма степен предопределя различни проблеми пред тяхното управление в сравнение с тези в по-малките градове и села. Според емпиричните данни, отразени в таблицата, читалищата в областните центрове могат да бъдат отнесени като

		Село	Град	Обл. център	София	Общо
Основната дейност на читалището се развива:	В населеното място на неговата регистрация;	70.9%	59.0%	54.3%	50.0%	68.0%
	В цялата община;	20.8%	31.7%	22.9%	16.7%	22.6%
	На национално ниво;	7.2%	7.9%	17.1%	25.0%	8.0%
	На наднационално ниво.	1.1%	1.4%	5.7%	8.3%	1.4%
Общо		100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

Таблица 2

разпределение по-скоро към софийските, докато тези от градовете и селата сформират друга група.

Различните условия на развитие от гледна точка на населеното място са свързани в изключителна степен с възможностите за привличане на човешки ресурс в управителните органи и в екипа на читалището. Широкият достъп до култура, като силна страна и важна характеристика на читалищната мрежа,

		Село	Град	Обл. център	София	Общо
Вашето читалище получава субсидия за:	Една или две щатни бройки;	88.3%	28.8%	48.6%	8.3%	75.8%
	От три до пет щатни бройки;	11.3%	33.8%	8.6%	58.3%	15.5%
	От шест до десет щатни бройки;	0.5%	20.9%	28.6%	25.0%	5.3%
	Над десет щатни бройки.		16.5%	14.3%	8.3%	3.4%
Общо		100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

Таблица 3

крие риск да бъде надценен, ако се игнорира по-обстойното му разглеждане. Таблица 3 дава любопитна информация за щатния персонал. Както вече беше упоменато, разпределението на читалищата в градовете към тези в селата е приблизително 1:4. В същото време, огромна част от организациите в провинцията работят с половин, една или две щатни бройки. Това налага в много случаи съвместяването на длъжността секретар с тази на библиотекар и поставя под дълбоко съмнение възможността за някакво стратегическо управление или за развиване на мащабна културна дейност.

Емпиричните данни отразяват деликатна тенденция читалищата в градовете да имат амбицията да договорят висок брой субсидирана численост. Този феномен се дължи на стремежа да се усвои по-висока държавна субсидия, която да компенсира трудностите при набирането на собствени средства и при поддържането на колективи, чиято дейност изисква разходи, но не дава приходи. Утвърдената практика да се работи с професионалисти в любителските състави – диригент, корепетитор, хореограф, режисьор и др., също подлага на изпитание читалищните бюджети в малките градове, когато не се намира местен човешки ресурс за съответните длъжности и трябва да се наемат външни специалисти. На фона на тази картина в провинцията, софийските читалища и тези от областните градове имат по-подходящи условия за диференцирани приходи, благодарение на икономическите преимущества – по-високи наеми от имоти, фирмено спонсорство, партньорства, такси от разнообразни школи и др. На практика отпускането на субсидирана бройка формално е обвързано с критерии и се договаря с Министерството на културата с подкрепата на съответната община. Но практически то не отразява мащаба на читалищната дейност, тъй като липсва непосредствен контрол от страна на държавата върху съответствието на субсидираната численост към различните форми и качество на работа. Потребно е да се отбележи, че последният Закон за народните читалища от 1996 година, както и предходните такива, не прилага диференцирана политика спрямо читалищния сектор. Колкото и разнообразни да са проявленията на читалищната дейност в различните населени места, идеята за тяхната формална равнопоставеност не позволява да се развие нагласата за политика, познаваща и отчитаща ресурсите и ограниченията на локалния контекст. Все пак може да се предположи че проблемите пред мениджмънта на голяма част от читалищата в провинцията ще се задълбочават именно поради традиционалистичния административен подход държавната политика да се отнася към сектора като към хомогенна структура. Ако в миналото тя е имала своите основания, то днес големият контраст в икономическия и социокултурен облик на големите центрове в опозиция на малките градове и села предполага по-гъвкава и иновативна стратегия на управление.

Както вече беше отбелязано, важен фактор за успешното развитие на читалището е качественият човешки ресурс както в управителните органи, така и в екипа му. Възможността за подбор на квалифициран и мотивиран персо-

нал е в пряка връзка с трудовия пазар на съответното населено място. Имайки предвид статистиката на заетостта и работната сила, достъпна на сайта на Националния статистически институт⁸, не може да не се акцентират различните проблеми, с които се сблъскват читалищните настоятелства при избора и управлението на човешкия ресурс в организацията. Както може да се проследи на табл. 4, читалищните екипи притежават различни характеристики според променливата населено място.

В екипа на вашето читалище:		Село	Град	Обл. център	София	Общо
хората с висше образование	са до една трета;	43.4%	43.2%	22.9%	16.7%	42.1%
	са между една трета и две трети;	9.0%	25.9%	28.6%	25.0%	12.8%
	са над две трети;	7.8%	20.9%	34.3%	50.0%	11.6%
	няма такива;	32.4%	5.0%	5.7%	8.3%	26.5%
	не мога да преценя.	7.4%	5.0%	8.6%		6.9%
Общо		100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

		Село	Град	Обл. център	София	Общо
хората, които владеят английски език	са до една трета;	22.1%	37.4%	54.3%	58.3%	26.5%
	са между една трета и две трети;	3.0%	5.0%		8.3%	3.3%
	са над две трети;	2.1%	2.9%	8.6%		2.5%
	няма такива;	58.4%	38.8%	22.9%	25.0%	53.3%
	не мога да преценя.	14.3%	15.8%	14.3%	8.3%	14.5%
Общо		100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

Таблица 4

Получените емипрични данни реферират ясно твърде предвидим феномен от гледна точка на социоекономическата опозиция център–периферия. С оглед на съвременните миграционни процеси и концентрацията на населението в големите градове, не е изненада по-оптимистичният професионален профил на заетите в читалищата в областните центрове и в столицата. Демографи-

⁸ <http://www.nsi.bg>

ята във висока степен предопределя човешкия ресурс в сектора, а оттук се очертават и различните приоритети и хоризонти на дейност. Унифицираната държавна политика на формално равенство пред закона не прави читалищата повече равни пред комплексните проблеми, с които те се сблъскват, напротив. Като не отчита спецификите на техните типологично различни трудности, тя възпроизвежда неравенство. В този контекст, ако бъде направена препратка към данните от предходната таблица №2, не е изненадващо кои са читалищата, развиващи активна дейност на национално и наднационално ниво. С професионалните си качества техните екипи имат перспективата да разработват международни проекти, да партнират с посолства, да се включват в силни международни асоциации и др. Тези обстоятелства не омаловажават работата на читалищата в малките градове и села, които имат изключителен принос в опазването и популяризирането на местното културно наследство и в поддържането на разнообразни и активни социални общности. Просто техният контекст на развитие е друг и, по подобие на стратегиите за децентрализация на административно-териториалното устройство и укрепване на местното самоуправление, те също изискват специфични мерки. Както програмите за селските райони се опитват да компенсират и балансират едно неравенство, така и диференцирането на политиката в читалищния сектор, колкото и еретично да изглежда, е необходима стъпка за реформирането на сектора.

На фона на тези разсъждения не бива да се игнорират и отчетливите общи проблеми. Представените на табл. 5 данни разкриват тенденция в читалищния сектор да отсъства широко представителство на млади специалисти. Според статистиката в екипа на читалището в масовия случай или изобщо не работят лица до 29-годишна възраст, или те са едва една трета от общия брой служители. Ситуацията в столицата и областните центрове не би могла да бъде определена като коренно различна от тази в градовете и селата.

В екипа на вашето читалище:		Село	Град	Обл. център	София	Общо
хората на възраст до 29 години	са до една трета;	28.9%	29.5%	40.0%	33.3%	29.5%
	са между една трета и две трети;	8.4%	7.2%	2.9%		7.9%
	са над две трети;	6.9%	5.8%	17.1%	16.7%	7.3%
	няма такива;	49.5%	50.4%	34.3%	50.0%	49.1%
	не мога да преценя.	6.2%	7.2%	5.7%		6.2%
Общо		100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

Таблица 5

Причините за ниския процент на младите специалисти в читалищните екипи са най-общо две. Пазарът на труда в читалищния сектор е изключително нединамичен. Още през 1996 година европейският експертен екип, консултиращ бъдещата културна политика на България, установява нелицеприятното положение „в известна степен културните институции действуват като заместители на Министерството на социалните грижи, като осигуряват на много хора заетост, която всъщност е полу-заетост”⁹. Както вече беше споменато, раздуването на щата в читалищата е практика, наследена от социалистическото управление на културата, но и имаща своите икономически основания днес. В масовия случай, ако не целят трудов стаж на служителите, то значителна част от него преминава в читалището. На практика две поколения все още очакват там своето пенсиониране. Постъпили като млади специалисти преди 1989 г. и устояли на последвалите неблагоприятни бюджетни съкращения, те често нямат алтернатива на свития трудов пазар в културния сектор, особено в малките градове и села. Поради това отражение на прехода към капитализъм върху заетостта в читалищата, съществена причина за липсата на млади специалисти е ниската динамика при освобождаването на щатни работни места. Когато пък такива са налични, възниква въпросът дали висококвалифицирани млади експерти изобщо искат да постъпят на работа в читалищния сектор. Трудностите при подбора им са сериозни както в „центъра”, така и в „периферията”. В големите градове и столицата, при развит пазар на културните индустрии, читалищата не блязват нито със светски блясък, нито с високо заплащане. В провинцията, от друга страна, икономическите фактори захранват демографски миграции, които не благоприятстват привличането на млади и образовани кадри в читалищните организации. Поради визираните емпирични данни и процеси, човешкият ресурс може да бъде разглеждан като критична слабост на читалищата, която в дългосрочен план ще има все по-съдбоносен отпечатък върху тяхното развитие.

Въпреки посочените рискови фактори в управлението на читалищния сектор, неговите жизненост и адаптивност, отредили му впечатляваща историческа устойчивост, не са за подценяване. Именно чувствителността към местните потребности и полифункционалността на читалището са ценни характеристики, без които то ще се превърне в стереотипен държавен институт. Макар и преоткриването на неговото гражданско начало да е все още проблематично, качествата му на незаменим локален културно-просветен и социален център са неоспорими. Както може да се проследи на следващата графика 2, читалищата и в малките, и в големите населени места продължават да разнообразяват дейността си в отговор на променящите се съвременни изисквания и локални обществени потребности.

⁹ Ландри, Ч. (1988). Културната политика в България: Доклад на европейски експертен екип, София: Нац. център на книгата, 1998.

Графика 2

В този контекст е необходимо да се припомни, че докато държавните културни институти са еманация на опита да се структурира културата, да се подредят и презентират „високите” образци и културни достижения, читалищата са „живо наследство”, те са в много по-голяма степен пространство на социален и творчески експеримент. Тази уникалност на читалищната организация натоварва с огромна отговорност нейното управление в две проявления – това на държавната културна политика и това на местната общност. Тъй като призивът читалището да се върне обратно в територията на гражданското общество на този етап е заглъхнал, както поради дисконтинуитета в неговото развитие, така и поради настъпилите демографски промени, инерцията в администрирането, стереотипите на работа, институционалната памет, то мерките, които държавата ще предприеме за устойчивото развитие на сектора, ще бъдат решаващи.

Въпреки наличието на консервативно поддържане на традиционните читалищни дейности, потребно е да се отбележи и тяхното развитие след 1989 година на места, където организацията притежава особен човешки ресурс или е обект на привнасяне на външен опит. Докато при социалистическото управление на културата плановата работа предопределя по-монолитен и предвидим облик на читалищната събитийност, то в съвременни условия все повече се оформят нови и специфични за дадено място форми на иновативност в сферата на културата и образованието и инициативност в разрешаването на социални и дори екологични проблеми. Възниква въпросът има ли граница на читалищните дейности и каква е тя? Доколкото читалището се мисли като гражданска организация, чувствителна към местните потребности на общността, не би трябвало да се проблематизира надхвърлянето на рамките на типичните за предходните периоди на развитие форми на дейност. Значение има и не/наличието на други културни институти и граждански организации в съответната община. Най-общо могат да се очертаят няколко посоки на развитие на културните и образователни форми: любителско художествено творчество

(включва оркестри, хорове, естрадни колективи, танцови състави и колективи за изворен фолклор, театрална самодейност, клубове и кръжоци); школи, курсове и обучения (като само някои осигуряват легитимен сретификат, признат по държавни или международни стандарти); събития, свързани с отбелязването на бележити дати, на литературни срещи, музейни сбирки, събори и др.; библиотечни и информационни услуги. Извън тези добре познати дейности път си пробива и работата по различни програми и проекти. Тук опитът за някаква систематизация би могъл да се сведе без каквато и да е изчерпателност до най-широки тематични области като развитие на капацитета за информационно обслужване; опазване на нематериалното културно наследство; гражданство, демокрация, добро управление; социално включване и овластяване на уязвими групи; устойчиво развитие и опазване на околната среда и др. Младежки обмени, доброволчество, благотворителни акции и концерти са също все по-често срещаща се практика не само в неправителствения сектор, но и в работата на читалищата. Това огормно многообразие от дейности е възможно само в читалищната институция, отличаваща се с легитимност, капацитет и устойчивост, които позволяват тяхното управление.

Разкривайки причината за краткия обзор в началото на текста върху някои проблеми, заложили пред просперитета на читалищата още по времето на социализма, е важно да се акцентира, че предстоят трудни, но неизбежни промени. Вземайки предвид неоспоримо силните страни на читалищната мрежа – осигуряване на децентрализация и широк достъп до култура, демократичност, адаптивност към потребностите на местните общности, основен актьор в трансмисията на „живото” културно наследство, пространство за социално взаимодействие и творчески експеримент, е обосновано и демографски обусловено нейното контролирано съкращаване с оглед на по-ефективното управление на сектора. Би било адекватно държавната културна политика да се диференцира спрямо различните типологични читалищни проблеми, така че да създава благоприятни условия за тяхното разрешаване. В дългосрочен план не може да се пренебрегне съществено слабата страна на голям дял от сектора – вътрешният организационен капацитет на човешкия ресурс, недостатък, който в съвременното „общество на знанието” може да бъде критичен.

Настоящият текст представя само малка част от данните от проведеното количествено проучване. Сам по себе си този емпиричен материал може да очертае проблеми и любопитни полета на изследователски интерес, но не може да ги опознае в дълбочина. За да се вникне в материята и да се предложи някаква типологизация на читалищните локално-контекстуални проявления, спрямо която да се ориентира една информационно осигурена държавна културна политика, е задължително провеждането и на качествени изследвания. Подобно комплексно натрупване на емпирични данни ще представлява сериозна основа, върху която може да стъпи отговорността по опазването и управлението на възрожденския феномен читалище в съвременността.

ЛИТЕРАТУРА

- Велев, Венцислав. (2016). Нуждата от укрепване на административния капацитет и потенциал на управление в читалищата. – В: *160 години общонародно читалищно дело*, София.
- Груев, Михаил. (2009). Демографски тенденции и процеси в България в годините след Втората световна война. – В: *История на Народна Република България. Режимът и обществото*, София.
- Ганев, Стефан. (1992). *Народните читалища в етапа на изграждане на развито социалистическо общество*. София.
- Дракър, П. (1992). *Новите реалности*. София: изд. Христо Ботев.
- Дракър, П. (2000). *Посткапиталистическо общество*. София: Лик.
- Закон за народните читалища, Държавен вестник, брой 89, 22 октомври 1996.
- Кабаков, Иван, Георги Вълчев и др. (2011). *Регионът: начини на употреба*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Кабакчиева, Петя. (2013). Българският комунизъм в индивидуалната и в институционалната памет. – В: *Българският комунизъм*, София.
- Илиев, Христо. (1998). *Оцеляване и саморазвитие на читалищата*. София.
- Лазаров, Ст. (2011). Читалищният съюз (1911–2011), София.
- Ландри, Ч. (1998). Културната политика в България: Доклад на европейски експертен екип. София: Нац. център на книгата, 1998.
- Томова, Биляна. (2003). *Изкуство и пазар*. София: Образование.
- Дигитални ресурси:*
- Андреева, Диана. (2017). Централизация Vs. децентрализация в културния сектор в условията на евроинтеграция”, Брой 31/ Април 2017 г.: (онлайн). (прегледан 11 август 2017). <http://www.media-journal.info/index.php?p=item&aid=13>
- Гаврилова, Райна. (2013). Гражданско участие и културни политики. – В: *Публични политики.bg*, Брой 1/ септември 2013: (онлайн). (прегледан 14 август 2017). <http://ejpp.eu/index.php/ejpp/article/viewFile/160/140>
- Национален статистически институт: <http://www.nsi.bg>

Секция

Информационни науки

АЛТЕРНАТИВИ МЕТРИЧНИ СИСТЕМИ И ТЯХНАТА ПРИЛОЖИМОСТ

Росен Красимиров Стефанов

[Авторът е докторант в редовна форма на обучение, зачислен през 2015 г. Разработва дисертация на тема „Системите за проследяване и анализ на научни цитирания като инструмент за оценка развитието на академичните изследвания“.]

Анотация. Научноизследователската дейност на XXI в. притежава редица отличителни свойства. Един от най-отличимите такива са нейната динамичност и обема на научно-изследователската продукция. Анализът и оценяването на този информационен поток изисква наличието на ефективни системи. Пример за такова средство са цитатните показатели като JIF и SJR, които стоят в основата на големи информационни системи като Web of Science и Scopus. Тези системи са доказали своята стойност като способ за оценяването на световната изследователска продукция. В същото време те са основани на идеи, появили се през XX в. и според немало представители на научната общност, в сегашната си форма, не представляват надежден метод за оценяване на техния труд. Това води до пораждането на движения като DORA и увеличаващата се подкрепа за алтернативни метрични системи. Целта на този доклад е да представи тези алтернативни системи и тяхната приложимост спрямо традиционните им събратя.

Ключови думи: метрики, цитатен индекс, DORA, altmetrics, article level metrics, социални мрежи

ALTERNATIVE METRIC SYSTEMS AND THEIR APPLICABILITY

Rosen Krasimirov Stefanov

Abstract. Scientific activities of the 21st century have a set of defining characteristics. One of the most notable of these is the dynamic nature and volume of research output. The analysis and appraisal of this stream of information requires the availability of effective systems. Examples of such systems can be found in citation indicators such as JIF, which are used by large information systems, such as Web of Science and Scopus. These citation indicators have proven their worth, as means for the appraisal of research output. At the same time, they are based on ideas that have their beginnings in the 20th century and in the opinion of many representatives of the scientific community: they are not a reliable method for evaluating their scientific works. This leads to the appearance of initiatives such as DORA and the increase in support for alternative systems. The goal of this report is to

present these alternatives and explore their applicability in comparison to their tradition brethren.

Keywords: metrics, citation index, DORA, altmetrics, article level metrics, social networks

Същност и предизвикателства пред използването на традиционни метрични системи

Научноизследователското поле на 21. век може да се отъждестви с няколко основни характеристики, като някои от най-значимите са неговата динамичност и огромният обем на достъпна научна информация. Последната характеристика играе особено голяма роля в потвърждаването на потребността от ефективни методи за анализ на академичния документален поток. Пример за такъв способ са библиометричните системи, сред които най-широко разпространени са цитатните индекси. Вероятно най-известните и най-използвани от тези системи са Web of Science (продукт на Clarivate Analytics) и Scopus (дело на Elsevier). На базата на събирана цитатна информация от отделните научни списания, тези платформи изготвят метрични показатели като Journal Impact Factor (JIF) и CiteScore. Значителното влияние, което тези показатели имат върху днешната научноизследователска общност, е неоспоримо. Цитатната информация предоставяна от тези системи, може да спомага значително на изследователи, искащи да разберат, кои са текущите научни тенденции в техното поле на интерес, както и да разберат къде, кога и от кой създадените от тях публикации биват цитирани (т.нар. forwards citation). Нещо повече, тези цитатни индекси постигат целта си по начин, който пести ценното и ограничено време на изследователя. В същото време, некоректното използване и интерпретиране на количествените показатели, предоставяни от тези системи, могат да имат негативен ефект не само върху тяхната надеждност, но и върху етичното и коректно провеждане на научноизследователската дейност като цяло. Пример за такава некоректна практика е приравняването на импакт фактор индекса на дадено списание, с качеството на дадена публикация вместена в него и още по-опасно: приравняването му с нивото на знание на изследователя, публикувал дадената статия. Това е изключително некоректно спрямо изследователите, тъй като цитатните индекси се базират на информация, извлечена относно даденото научно списание като цяло, а не от отделните статии, поместени в него. Друг значителен недостатък на тези системи е тяхното предразположение към дадени научни дисциплини за сметка на други. Публикациите, които покриват полета като медицинските и естествени науки, имат значително по-голямо присъствие в Web of Science и Scopus, отколкото

тези, занимаващи се със социалните и хуманитарни науки.¹ Нещо повече, тези големи цитатни индекси покриват най-вече публикации на английски език, което намалява до известна степен тяхната полезност за учени от държави, където това не е първи език (като България). Пример за това е, че от двайсетте списания с най-висок SJR (SCImago Journal Rank) показател, само две не са американски или английски.²

Увеличаващият се брой критики на традиционните метрични системи като JIF води до появата на серия от инициативи, целящи да предложат алтернативни методи за оценяване на научноизследователската дейност като DORA, Лейденския манифест и други. Важно е да се подчертае, че тези инициативи, както и авторът на този доклад, не отричат приноса на цитатните индекси като метрични системи за анализ на научния документален поток. Тези системи са, и ще продължат да бъдат, важна част от изследователския процес и в бъдеще. Това, което бива поставяно под въпрос, е текущото им некоректно прилагане като еднозначен и универсален метод за оценяване на стойността на труда на изследователи в световен план. Съществуният въпрос е какви алтернативи могат да бъдат предложени спрямо тези традиционни метрики и до каква степен те са приложими?

Движения и инициативи в подкрепа на алтернативни метрични системи

Необходимостта от намиране на алтернатива на количествени показатели като JIF води до това, че през последните 5 години се създават няколко инициативи, целящи да представят отговор на този проблем (както и да се застъпват за коректното прилагане на традиционните метрики).

Първата сред тези инициативи е DORA (Declaration On Research Assessment/Декларация относно оценяването на изследователската дейност). Представена за пръв път през 2012 година, главен обект на критика на DORA е основният цитатен показател, използван от Web Of Science: Journal Impact Factor/JIF.³ Целта на декларацията е импакт фактор да спре да бъде използван като самостоятелен способ, определящ стойността на определен научен труд. Смятано от август 2017, DORA притежава подписите на 12 778 индивида и 871 организации.⁴

¹ Mongeon, Philippe, et al. The journal coverage of Web of Science and Scopus: a comparative analysis. *Scientometrics*, 2016, pp. 213–228. <https://link.springer.com/article/10.1007/s11192-015-1765-5> (онлайн). (прегледан 18.10.2017).

² SCImago Journal Rankings on Library and Information Sciences. *SJR*, 2017. <http://www.scimagojr.com/journalrank.php?category=3309> (онлайн). (видян 18.10.2017).

³ The San Francisco Declaration on Research Assessment. – *DORA*, 2012. <<http://www.ascb.org/dora/>> (онлайн). (прегледан 03.09.2017).

⁴ Пак там.

Една година след създаването на DORA (2013), Кралската академия на изкуствата и науките на Холандия публикува текст, който впоследствие става основата върху, която се изгражда инициативата Science in Transition (прев. от англ. ез.: Науката в преход).⁵ Организираните от инициативата събития като конференции и уъркшопове допринасят за продължаващата дискусия около темата за библиометричните системи и тяхната роля в научноизследователската дейност. Впоследствие на тези дискусии Science in Translation спомага за прилагането на няколко важни промени в академичното поле в Холандия, които са свързани с използването на метрични показатели.

Друга значима инициатива в представената тук насока е Лейденският манифест. Публикуван през 2015 година, този документ е дело на експерти в наукометричното поле и представя 10 препоръки, насочени към по-коректното прилагане на метрични системи като тези, използвани от Web of Science и Scopus.⁶ Важно е да се отчете, че тези препоръки представляват кондензиран преглед на добри практики вече познати в наукометричните и библиометричните полета, но които може да не са толкова добре известни в останалата част от академичната общност. С други думи някои от проблемите, свързани с използването на цитатни индекси и метрични системи като цяло, могат да бъдат обяснени с липсата на информираност относно тях.

Последната представена тук инициатива също води своето начало от 2015 година и се нарича The Metric Tide (прев. от англ. ез.: Метричният прилив). Представен под формата на доклад, The Metric Tide изследва прилагането на метрични системи в академичната общност на Великобритания. Подобно на DORA тази инициатива излага серия от препоръки, които са предимно насочени към лицата, отговарящи за развитието на университетите в страната.⁷

С увеличаването на дискусията около метричните системи и тяхната роля в науката, проекти като DORA ще имат все по-голяма роля в определянето на бъдещото развитие на наукометрията. Това твърдение намира подкрепа в това, че тези инициативи стоят в основата на експертната група по altmetrics (прев. от англ. ез.: alternative metrics/алтернативни метрики) на Европейската комисия.⁸

⁵ **Benedictus**, Rinze. What is Science in Transition. – *Science in Transition*, 2015. <<http://www.scienceintransition.nl/wp-content/uploads/2015/07/Science-in-Transition-summary-milestones-and-context.pdf>> (онлайн). (прегледан 03.09.2017).

⁶ **Hicks**, Diana, et al. Bibliometrics: The Leiden Manifesto for research metrics. – *Nature*, 2015. <<http://www.nature.com/news/bibliometrics-the-leiden-manifesto-for-research-metrics-1.17351>> (онлайн). (прегледан 03.09.2017).

⁷ **Wilsdon**, James, et al. The Metric Tide: Report of the Independent Review of the Role of Metrics in Research Assessment and Management. // *HEFCE*, 2015. <<http://www.hefce.ac.uk/media/HEFCE,2014>> (онлайн). (прегледан 03.09.2017).

⁸ **Expert Group on Altmetrics**. – *European Commission*, 2017. <http://ec.europa.eu/research/openscience/index.cfm?pg=altmetrics_eg> (онлайн). (прегледан 03.09.2017).

Алтернативни метрични системи: предимства и недостатъци

Един възможен отговор на критиките, отнесени към традиционните метрични системи, се намира в прилагането на алтернативни показатели. До голяма степен тези системи имат за цел да разрешат един от най-широко разпространените критики към цитатните индекси: използването им за оценяване на стойността на статии и други научни публикации. Показатели като JIF и SJR се изчисляват на основата на данни, свързани с дадено научно списание като цяло и не взимат предвид отделните статии. В отговор на това Нейлон и Ву предлагат разработването на метричен показател, действащ на равнище статия: т.нар. article level metrics/ALM.⁹ Появата на този нов показател според Тананбаум се дължи до голяма степен на нововъведенията в каналите, по които ние разпространяваме и използваме научна информация.¹⁰ Развитието на световната мрежа и нейното приемане от научната общност способстват за създаването на разнообразие от нови платформи за научна комуникация. Базирано на тези развития в научноизследователската сфера на 21. век, article level metrics използват разнообразни източници за метрични данни, които могат най-общо да бъдат разделени на пет категории¹¹:

Използвания: Колко пъти дадена дигитална публикация е свалена и/или прегледана.

Показалци: Следи колко често дадена публикация се архивира/bookmark-ва, чрез платформи като Mendeley.

Коментари: Отчитат се колко пъти дадена публикация е коментирана в интернет страница, като например блог.

Социални мрежи: Тази метрика следи данни, характерни за сайтове за социален контакт. Това може да включва броя пъти, които дадена статия е получила like във Facebook, или колко пъти тя е споменавана в tweet (основната информационна единица на Twitter).

Цитирания: Article level metrics не изключват от себе си използването на традиционен източник на данни като цитати.

Най-общо представените категории на показатели (като изключим цитиранията) спадат към нов тип метрики, споделящи общото название altmetrics (прев. от англ. ез. alternative metrics/алтернативни метрики). По своята същност това са „свободни“ показатели: нито един от тях не е собственост на дадена организация (както е случаят с импакт фактор, който може да се използва

⁹ **Neylon**, Cameron and Wu, Shirley. Article Level Metrics and the Evolution of Scientific impact. – *PLOS*, 2009. <<http://journals.plos.org/plosbiology/article?id=10.1371/journal.pbio.1000242>> (онлайн). (прегледан 03.09.2017).

¹⁰ **Tananbaum**, Greg. Article Level Metrics: A SPARC Primer. – *SPARC*, 2013. <<https://sparcopen.org/wp-content/uploads/2016/01/SPARC-ALM-Primer.pdf>> (онлайн). (прегледан 03.09.2017).

¹¹ **Пак там.**

само от Web of Science). В този смисъл всяка интернет страница може да събира и прилага тези алтернативни метрики. В допълнение на това в момента съществуват три големи агрегатора, които предоставят такива данни: Altmetric.com, PLUMx и ImpactStory.

Увеличаващото се прилагане на тези алтернативни метрични показатели води със себе си интерес за открояването на техните потенциални предимства и недостатъци. Тези характеристики на altmetrics са обект на проведено през 2017 година проучване на Европейската комисия върху ролята на метричните системи за развитието на отворената наука.¹² Първото и вероятно най-явно предимство на алтернативните показатели пред традиционните, е скоростта им. Импакт факторът на дадено списание се изчислява веднъж на година, докато информацията за това колко пъти дадена статия е tweet-вана може да бъде представена и обновявана много по-бързо. Друго ограничение на традиционните цитатни индекси, което бива превъзможнато от тези системи, е обхватът на покритите научни материали. По своята същност цитатните показатели могат да покриват само публикации, съдържащи в себе си цитирания. Поради липсата на това ограничение, алтернативните метрики могат да използват нови видове източници, които могат да съдържат изключително ценна научна информация, като например софтуерни приложения, свързани с даден изследователски проект. Тези предимства изразяват това до каква степен метричните системи са продукт на своето време. Докато създаването на цитатните индекси през 50-те години на 20. век е било диктувано от нуждата да се анализира увеличаващият се обем от печатни научни списания, altmetrics изразяват участието на научноизследователската общност в дигиталната сфера и развитието на принципите на отворената наука. В същото време, въпреки безспорните им качества, тези алтернативни метрични системи не са безпогрешни.

Един сериозен проблем, стоящ пред използването на алтернативни метрики в научните среди, се намира в това, че един от възможните параметри – колко пъти даден документ е свален/преглеждан, може да бъде ненадежден. На пръв поглед принципът е прост: колкото повече пъти е прегледана конкретна електронна статия, толкова по-висока е нейната популярност. В същото време обаче няма как да определим дали щом е била свалена или отворена в сайта, тази публикация всъщност е била прочетена изцяло или просто е била обект на краткотраен интерес от страна на някой учен. Друг възможен недостатък на тези нови показатели се намира в електронните платформи, на които те разчитат за предоставяне на метрични данни. Макар че altmetrics са „отворени“ показатели, които могат да бъдат използвани от всеки, сайтове като Facebook и Twitter са комерсиални платформи със специфични правила относно използ-

¹² **Next-generation metrics: Responsible metrics and evaluation for open science.** – *European Commission*, 2017. <<https://ec.europa.eu/research/openscience/pdf/report.pdf>> (онлайн). (прегледан 03.09.2017).

ването на данните, произлизащи от техните сайтове, което може да направи тяхното използване проблематично. Нещо повече динамиката на Мрежата е такава, че днешните популярни интернет сайтове могат да изчезнат в близкото бъдеще. Основаният през 2003 година сайт за електронни bookmark-ове, del.icio.us беше закрит през 2017 от новите си собственици Pinboard.¹³ Какво може да ни гарантира, че същото няма да се случи със сайтове като LinkedIn след 5 години и тогава какво ще се случи с метриките, на които те са били източници? На последно място стои и въпросът как да се интерпретира стойността на тези метрики? Въпреки че в крайна сметка всичко се свежда до метрични показатели, може ли да кажем, че всички те са равностойни по значение? В един хипотетичен сценарий ние можем да имаме една метрична единица, произлизаща от коментар върху блог на даден учен, и друга единица, базирана на tweet, споменаващ същия блог. В първият случай, коментарът може да е дълъг един параграф или повече (в зависимост от ограничения върху обема, поставени от създателя на блога), а при другия случай става дума за текст не по-голям от 140 стандартни машинописни знака, което е максималният размер на един tweet.¹⁴ Можем ли да твърдим, че в този случай тези две метрики носят една и съща тежест? Тези (и други) предизвикателства, свързани с прилагането на altmetrics, трябва да се взимат предвид при всяка дискусия, която се отнася за тяхната роля в количествения анализ на научния поток.

Бъдещето на метричните показатели в науката

Гореизброените проблеми показват, че алтернативните метрики, макар и имащи голям потенциал, носят със себе си не по-малко предизвикателства от традиционните системи (като също така споделят някои с тях: като това, че алтернативни показатели са също толкова податливи на злоупотреби и манипулации). До известна степен, това може да бъде обяснено от тяхната относителна новост в полето на наукометрията и липсата на опит след изследователите в използването на тези системи. Въпреки това значимостта на алтернативните метрични системи не може и не бива да бъде пренебрегвана. Научноизследователското поле на 21. век споделя близка връзка с Мрежата и предоставяните от нея продукти и услуги. Чрез тях днешните изследователи имат възможността да споделят и използват безпрецедентно разнообразие от източници на научна информация. Това включва както електронни варианти на традиционни канали на комуникация като е-списания и е-книги, така и по-неортодоксални такива като блогове и социални мрежи. Въпреки представената горе динамичност, свързана с тези ресурси (възможността даден сайт да изчезне без предупреждение

¹³ **Pinboard Acquires Delicious.** – *Pinboard*, 2017. <https://blog.pinboard.in/2017/06/pinboard_acquires_delicious/> (онлайн). (прегледан 03.09.2017).

¹⁴ **Twitter Character Counting.** – *Twitter*, 2017. <<https://dev.twitter.com/basics/counting-characters>> (онлайн). (прегледан 03.09.2017).

дение и без неговото съдържание да бъде архивирано), тяхната популярност сред академичната общност расте с всяка изминала година. Като пример за това може да се даде академичната социална мрежа LinkedIn, която през 2017 година вече притежава 457 милиона индивидуални потребители, от които 106 милиона са активни всеки месец.¹⁵ Дори ако пренебрегнем всички останали социални мрежи, LinkedIn сама по себе си представлява платформа, култивираща огромно количество дискусии между членове на академичната общност. Дискусии, които поради формата си (коментари, споделяни уебвръзки и други) не са обект на анализ на традиционни библиометрични системи, като цитатните указатели, прилагани от платформи като Web of Science и Scopus.

Според автора на този доклад altmetrics няма да могат изцяло да заместят стандартните библиометрични показатели. Продължаващото голямо влияние на традиционните научни списания върху академичната общност означава, че събирането и анализът на цитатната информация ще продължи да бъде значим фактор в развитието на научноизследователската дейност. Нещо повече, както стана ясно вече, алтернативните метрики, макар и решаващи някои от проблемите на цитатните указатели (бавно обновяване и относително ограничения обхват на покрити документи, например), носят със себе си собствени проблеми и предизвикателства. Истината е, че никой метричен показател никога няма да може да представлява перфектен метод за оценяване на научния труд поради един прост факт: не може да отъждествяваме количествени параметри с качеството на научните постижения на даден изследовател и/или изследователска група. Решения на този проблем според мнението на автора могат да се търсят в по-отговорното и етично използване на метрични показатели (традиционни или иначе) и тяхното използване в тандем с качествени аналитични методи като peer review (сантимент, споделян между инициативи като DORA и The Metric Tide). Дали тези (и други) решения ще могат да бъдат приложени успешно, ще зависи от академичната общност като цяло, както и от индивидуални изследователи. Инициативи като Science in Transition могат да ни покажат правилния път, но това дали ще поемем по него зависи изцяло от нас.

ЛИТЕРАТУРА

Mongeon, Philippe, et al. The journal coverage of Web of Science and Scopus: a comparative analysis. *Scientometrics*, 2016, pp. 213–228. <https://link.springer.com/article/10.1007/s11192-015-1765-5> (онлайн). (прегледан 18.10.2017).

¹⁵ **Chaudhary**, Meenakshi. LinkedIn By the Numbers. – *LinkedIn*, 2017. <<https://www.linkedin.com/pulse/linkedin-numbers-2017-statistics-meenakshi-chaudhary>> (онлайн). (прегледан 03.09.2017).

- SCImago Journal Rankings on Library and Information Sciences. *SJR*, 2017. <http://www.scimagojr.com/journalrank.php?category=3309> (онлайн). (прегледан 18.10.2017).
- The San Francisco Declaration on Research Assessment. – *DORA*, 2012. <<http://www.ascb.org/dora/>> (онлайн). (прегледан 03.09.2017).
- Benedictus, Rinze. What is Science in Transition. – *Science in Transition*, 2015. <<http://www.scienceintransition.nl/wp-content/uploads/2015/07/Science-in-Transition-summary-milestones-and-context.pdf>> (онлайн). (прегледан 03.09.2017).
- Hicks, Diana, et al. Bibliometrics: The Leiden Manifesto for research metrics. – *Nature*, 2015. <<http://www.nature.com/news/bibliometrics-the-leiden-manifesto-for-research-metrics-1.17351>> (онлайн). (видян 03.09.2017).
- Wilsdon, James, et al. The Metric Tide: Report of the Independent Review of the Role of Metrics in Research Assessment and Management. – *HEFCE*, 2015. <<http://www.hefce.ac.uk/media/HEFCE,2014>> (онлайн). (прегледан 03.09.2017).
- Expert Group on Altmetrics. – *European Commission*, 2017. <http://ec.europa.eu/research/openscience/index.cfm?pg=altmetrics_eg> (онлайн). (прегледан 03.09.2017).
- Neylon, Cameron, et al. Article Level Metrics and the Evolution of Scientific impact. – *PLOS*, 2009. <<http://journals.plos.org/plosbiology/article?id=10.1371/journal.pbio.1000242>> (онлайн). (прегледан 03.09.2017).
- Tananbaum, Greg. Article Level Metrics: A SPARC Primer. – *SPARC*, 2013. <<https://sparcopen.org/wp-content/uploads/2016/01/SPARC-ALM-Primer.pdf>> (онлайн). (прегледан 03.09.2017).
- Next-generation metrics: Responsible metrics and evaluation for open science. – *European Commission*, 2017. <<https://ec.europa.eu/research/openscience/pdf/report.pdf>> (онлайн). (прегледан 03.09.2017).
- Pinboard Acquires Delicious. – *Pinboard*, 2017. <https://blog.pinboard.in/2017/06/pinboard_acquires_delicious/> (онлайн). (прегледан 03.09.2017).
- Twitter Character Counting. – *Twitter*, 2017. <<https://dev.twitter.com/basics/counting-characters>> (онлайн). (прегледан 03.09.2017).
- Chaudhary, Meenakshi. LinkedIn By the Numbers. – *LinkedIn*, 2017. <<https://www.linkedin.com/pulse/linkedin-numbers-2017-statistics-meenakshi-chaudhary>> (онлайн). (прегледан 03.09.2017).

ЕЛЕКТРОННАТА ТЪРГОВИЯ И НЕЙНОТО ПРИЛОЖЕНИЕ В БИБЛИОТЕКИТЕ

Евгени Димитров Иванов

[Авторът е докторант в редовна форма на обучение, зачислен през 2015 г. Разработва дисертация на тема „Системи за каталогизация в електронната търговия“.]

Анотация. Докладът се концентрира върху връзката на електронната търговия с библиотеките и как те си взаимодействат. Ще бъде обърнато внимание на методите и похватите, които се използват от онлайн бизнеса и как те биха могли да бъдат имплементирани в библиотечна среда. Докладът ще открие възможностите и предимствата, които предоставят услугите за електронна търговия на българските библиотеки и как те могат да бъдат полезни и за техните потребители. Ще бъдат представени примери за библиотеки, които вече са въвели услуги, свързани с електронната търговия, както и такива, имащи собствен електронен магазин и използващи софтуерни продукти с отворен код.

Ключови думи: електронна търговия, електронен бизнес, електронни разплащания, електронни магазини, библиотека

THE ELECTRONIC COMMERCE AND ITS APPLICATION IN THE LIBRARIES

Evgeni Dimitrov Ivanov

Abstract. The report focuses on the relationship between e-commerce and libraries and how they interact. Attention will be paid to the methods and techniques used by online businesses and how they could be implemented in a library environment. The report will highlight the opportunities and benefits that e-commerce services provide to Bulgarian libraries and how they can be useful for their users as well. It will be presented examples of libraries that have already introduced e-commerce services, as well as those with their own e-shop and using open source software products.

Keywords: electronic commerce, electronic business, electronic payments, electronic shops, library

Електронната търговия (наричана още интернет търговия, онлайн търговия) е изградена чрез съвременните информационни и комуникационни технологии (ИКТ), които оказват влияние върху всички сфери на човешката

дейност. От появата си през 70-те години на ХХ в. електронната търговия се е ползвала основно в бизнеса, който е предлагал стоки и услуги на своите клиенти през виртуалното пространство и е получавал онлайн плащания чрез кредитни и дебитни карти или криптирани банкови акаунти.

Електронната търговия често се бърка с електронен бизнес, но между двете понятия съществува разлика. Електронният бизнес има по-широк смисъл и обхваща електронната търговия, както и дейности, които не се отнасят само до покупка и продажба на стоки и услуги. В него се включват и обслужване на клиенти, организация и управление на човешките ресурси, на производството, на складовите наличности, на доставките, управление на риска, маркетинг, разпределение на финансите, счетоводни отчети, сътрудничество с партньори, провеждане на електронно обучение, осъществяване на транзакции и др.

Електронната търговия има по-тесен смисъл и съгласно Закона за електронната търговия в България, влязъл в сила от 24.12.2006 година, електронната търговия представлява „предоставянето на услуги на информационното общество”¹. Тези услуги обикновено се осъществяват по електронен път срещу заплащане и след изрично съгласие от получателя на услугата.

Заради широкото разпространение и развитие на ИКТ се налага библиотеките да внедряват нови технологии в дейността си, както и да измислят нови начини за маркетингане и промотиране на своите услуги в онлайн пространството. Един от начините е да прилагат успешни техники и похвати от други области като например на електронната търговия. Тя отдавна е навлязла в ежедневието и оказва влияние върху всички сфери на човешката дейност. През по-голямата част от съществуването си електронната търговия е може би единствената сфера на бизнеса, предлагаща стоки и услуги чрез интернет и приемаща онлайн плащания чрез кредитни или дебитни карти или виртуални сметки. Едва през последните няколко години някои библиотеки по света, а вече и в България, започват да възприемат модела на електронната търговия. Те въвеждат този тип услуги в своите уебсайтове и онлайн каталози и започват да приемат плащания по електронен път от своите потребители, които могат да плащат за своите глоби, да заплащат за копирни услуги, за справки, да закупват книги, сборници, да се абонират за списания, журналы, като използват кредитна или дебитна карта, банков превод или услуги, предоставяни от ePay, PayPal и др., чрез достъп до защитена уеббазирана процедура от сайта на библиотеката. Някои библиотеки са въвели в своите уебсайтове опцията да се правят дарения на парични средства по електронен път. В България при направено дарение на финансови средства обикновено се получава документ, който, според Закона за корпоративното подоходно облагане и Закона за данъците върху доходите на физическите лица, може да се използва за данъчни облекче-

¹ **Закон за електронната търговия.** – В: *Lex.bg Българският правен портал.* (онлайн). (прегледан 27.08.2017) <http://lex.bg/laws/ldoc/2135530547>.

ния на физически лица (до 5% от сумата на годишната данъчна основа)² и на юридически лица (до 10 на сто от счетоводната печалба)³. Електронната търговия може да включва и депозитни сметки и смарткарти, които позволяват на потребителите да депозират различни суми предварително за бъдещи такси.

Библиотеките вече са започнали да усвояват методите и похватите, използвани в онлайн търговията, макар и с бавни темпове, поради факта, че те биват възприемани като организации с нетърговска цел. Допълнителна бариера за внедряване на инфраструктура за електронна търговия е цената, понеже библиотеките обикновено не са финансово самостоятелни и зависят в голяма степен от държавата. Въпреки това те все повече се адаптират към промените в информационното общество и нагласите на техните читатели и потребители. Библиотеките имат собствени уебсайтове с подробно описание на предлаганите от тях услуги. Там публикуват своята структура, различни новини, статии, потребителите имат достъп до техния онлайн каталог и дигитална им библиотека.

Въпреки тяхната модернизация, библиотеките се намират в постоянно съревнование с виртуалното пространство и бизнес средата, предлагащи многообразна информация. Затова трябва ясно да се установи какви са взаимоотношенията между библиотеките и електронната търговия и да се определи въздействието ѝ върху тях.

Връзката между библиотеките и онлайн бизнеса може да се изрази във взаимодействие, включващо това да се предоставят на потребителите и читателите библиотечни ресурси, продукти и услуги през интернет пространството чрез заплащането им по електронен път. Функцията му е подобна с тази, изпълнявана от електронната търговия, но в рамките на библиотечната дейност.

Преди да започне да въвежда услуги за електронна търговия, дадена библиотека трябва да реши какво иска да постигне – дали иска да подобри услугите за читателите и потребителите, да увеличи приходите си и да намали разходите си, да има по-добро управление на времето на персонала. Трябва също така да се сравнят услугите, предоставяни от банките, които могат да обработват електронните плащания, за да се избере най-подходящата, както и да се изчисли какви ще бъдат първоначалните разходи. След това въвеждането на услуги за електронна търговия включва инсталирането на софтуерен интерфейс, който осъществява достъп както до профила на клиентската сметка, така и до библиотечната сметка чрез протокол или друго удостоверяване. Плащането става с кредитна или дебитна карта или с криптиран банков акаунт. След като бъде удостоверена транзакцията, софтуерът обработва плащането чрез споразумение с банката, имаща договор с библиотеката за предоставяне на та-

² **Данъчни облекчения.** – В: *Национална агенция за приходите.* (онлайн). (прегледан 18.10.2017). Достъпен от <http://www.nap.bg/page?id=336>.

³ **Закон за корпоративното подоходно облагане.** – В: *Министерството на труда и социалната политика* (онлайн). (прегледан 18.10.2017). https://www.mlsp.government.bg/ckfinder/userfiles/files/dokumenti/zakoni/ZAKON_za_korporativното_podohodno_oblagane.rtf

кива услуги. Банките обикновено налагат такса за транзакция за предоставяне на онлайн услуга за електронно заплащане. Наложително е инсталирането на специален сертификат за сигурност, за защита на предоставената информация. Опазването на данните на потребителите и сигурната криптирана връзка са важни компоненти на електронната търговия, защото кражбата на самоличност е сериозен проблем в онлайн средата. Ако даден профил на потребител бъде компрометиран заедно с данните от неговата кредитна или дебитна карта, това може да доведе до присвояване на чужди средства.

Въпреки това потребителите използват все по-често виртуални транзакции чрез технологиите за достъп до интернет, които днес са широко достъпни. А плащането на библиотечните услуги по електронен път може да има и своите предимства. Някои от тези предимства се изразяват в удобство и бързина за потребителите, заплащане по всяко време на денонощието от всяка точка на света, оптимизиране на доставките на поръчани материали и др. Чрез електронното заплащане читателите и потребителите на дадена библиотека могат да се самообслужват, като по този начин получават повече автономност. Това води до намаляване на постоянното търсене на библиотекарите от страна на потребителите. Така ще се даде възможност за преразпределяне на времето на библиотечния персонал към други задачи.

Въпреки многото предимства има и някои недостатъци. Като такива могат да се посочат грешки и сризове в системата, възможни компютърни вируси, не е изключено понякога и да не се разбере дали плащането е успешно и др.

Виртуалните транзакции използват различни бизнес модели, взаимствани от електронната търговия. Чрез подобни модели, като например продажба на информация, на продукти и услуги през виртуалното пространство, библиотеките биха могли да развият предлаганите от тях услуги и да допринесат за по-добро взаимодействие със своите потребители. Те вече очакват да заплащат по електронен път услугите, които ползват в библиотеките, защото този вид плащания са станали ежедневие за тях – не само в бизнес среда, но и в държавната администрация. В България правителството все повече въвежда услуги, като онлайн плащане на данъци и на различни такси, което представлява удобство за гражданите. Това води до намаляване на използването на хартиени документи и е полезно за опазване на околната среда.

Закупените по електронен път стоки и услуги могат да бъдат доставени онлайн или чрез пощенски услуги, както и да бъдат получени директно в сградата на библиотеката. По този начин се подобрява обслужването на потребителите, защото това им дава възможност да извършват плащания от дома или от офиса при невъзможност да отделят време, за да отидат на място в библиотеката.

Библиотеките биха могли да използват електронна търговия, за да подобрят приходите си, като предлагат нетрадиционни услуги. Например потребителите ще могат да закупват електронно директно от уебсайта на библиотеката или индиректно от онлайн книжарница, достъпна чрез препратка от

каталога на библиотеката. Amazon е добър партньор на библиотеките в това отношение. За България също има големи книжарници и платформи, които биха могли да бъдат такъв партньор. Така всяка покупка от интернет книжарница ще генерира на библиотеките предварително договорена комисионна, като по този начин ще се добави още един източник за финансиране.

Този вид отношения, между библиотеки и техните партньори, е свързан с бизнес средата и се нарича още *бизнес към бизнес* (B2B, Business-to-Business). Тези отношения се отнасят към взаимодействие между фирми, в случая библиотека и фирми, за търговия на стоки и услуги през интернет.

Друг вид отношение в библиотеката, породен от електронната търговия, е свързано с читателите и потребителите на дадена библиотека, познато също като отношението *бизнес към потребител* (B2C, Business-to-Consumer). При него фирми или организации предлагат продажба на стоки и услуги на своите потребители (физически лица) във виртуалното пространство чрез електронен магазин. Тези отношения са наследени от традиционните взаимоотношения между продавач и купувач, но се реализират по електронен начин. Като примери могат да се посочат Amazon, Emag, книжарници Хеликон, Store.bg и др.

Съществуват примери за библиотеки и библиотечни организации по света (Таблица 1), използващи два модела от електронната търговия за разширяване на предлаганите услуги, реализирани чрез различни технологии, като например Националната британска библиотека, Библиотеката на Конгреса, Обществената библиотека в Ню Йорк, Бодлеанската библиотека към Оксфордския университет, Американската библиотечна асоциация, библиотека и музей на президента Джон Ф. Кенеди и др. Повлияни от онлайн търговията, те са направили собствени електронни магазини, в които потребителите биха могли да закупят разнообразни стоки и услуги, като например заплащане на обучения, закупуване на книги, тефтери, бижута, канцеларски материали и други предмети за дома и офиса с логото на съответната библиотека и др. По този начин читателите и потребителите оказват финансова подкрепа на библиотеките.

Таблица 1. Електронни магазини на библиотеки и библиотечни организации

№	Библиотека	Сайт	Платформа за електронна търговия (според уеб сайта https://builtwith.com)
1	Британската библиотека	https://www.bl.uk/shop	<i>uCommerce</i>
2	Библиотеката на Конгреса	http://library-of-congress-shop.myshopify.com/	Shopify
3	Американска библиотечна асоциация	http://www.alastore.ala.org/	Няма информация

4	Обществената библиотека на Ню Йорк	http://shop.nypl.org/	Shopify
5	Бодлеанската библиотека към Оксфордския университет	http://www.bodleianshop.co.uk/	Magento
6	Библиотека и музей на президента Джон Ф. Кенеди	http://store.jfklibrary.org/	UniteU
7	Библиотека Джон Картър Браун - Университет „Браун“	https://payment.brown.edu/C20460_ustores/web/store_main.jsp?STOREID=8&SINGLESTORE=true	Няма информация
8	Президентска библиотека и музей “Ейбрахам Линкълн”	http://shop.alplm.org/	Magento
9	Обществената библиотека в Сейнт Луис	https://squareup.com/store/SLPL	Няма информация
10	Библиотека и музей на J. P. Morgan	http://www.themorgan.org/shop	Drupal (CMS)

В електронната търговия се използват различни софтуерни технологии за по-лесното изпълнение на онлайн транзакциите. Повечето от посочените в таблицата библиотеки и организации използват специализирани платформи, предназначени за осъществяването на електронната търговия. Тези платформи си приличат в голяма степен с интегрираните библиотечни системи. И двете софтуерни програми имат каталог, където се описват съответните продукти, както и форма за регистрация на потребители и администратори, могат да се правят отчети, справки и др. Въпреки че са подобни от структурна гледна точка, имат и доста съществени разлики в същността си, в използваните методи и стандарти и, разбира се, в своето предназначение.

Някои частни компании въвеждат модули за електронна търговия директно в своите интегрирани библиотечни системи, където потребителите могат да извършват плащания на глоби и такси или да превеждат онлайн парични средства под формата на дарения. Такива компании са Innovative Interfaces, SirsiDynix, EnvisionWare и др.

Ако в една интегрирана библиотечна система има модул за електронна търговия, с нейна помощ библиотечният персонал би могъл да прави справки и анализи, да съпоставя различни данни, да проследява плащанията, да се обработват поръчките, направени от потребителите и др. Въвеждането на модул за електронна търговия може да спомогне за по-добър анализ и управление на библиотечните дейности, за подобряване качеството на библиотечните услуги и по-ефективни взаимоотношения с читателите. Всички тези дейности могат да са в помощ на служителите в библиотеката.

Платформите за електронна търговия, както библиотечните системи, се разделят на платени, направени от частни компании и на безплатни с отворен код. Като примери за платени платформи могат да се посочат чуждестранните Shopify, Bigcommerce, Volusion, 3dcart, uCommerce, българската Seliton и др., а от тези с отворен код – Magento, WooCommerce, OpenCart, PrestaShop и др.

Някои от библиотеките биха могли да изпитват финансови затруднения, при закупуване на софтуер от частни компании. Платените платформи за електронна търговия са защитени от закона за авторското право, не могат да бъдат променяни и имат строги изисквания за употребата и разпространението им.

Програмите с отворен код са ефективен начин да се автоматизират библиотечните процеси и предлаганите услуги да се заплащат по електронен път, без да се влагат много средства и усилия. При нужда библиотеките могат да правят промени по тях без никакви ограничения.

В България някои библиотеки също започват да внедряват услуги за електронна търговия в своите уебсайтове. Такива примери са Регионалната библиотека „Любен Каравелов” в Русе и библиотеката „Паница“ към Американския университет в Благоевград.

От пролетта на 2017 година някои от услугите, посочени на уебсайта на Регионалната библиотека в Русе, могат да се заплатят по електронен път. Към днешна дата (18.10.2017 г.) услугите в уебсайта на библиотеката се разделят на няколко раздела:

Борса – тук потребителите биха могли да си закупят различни сборници, каталози и книги.

Обучения – в този раздел потребителите биха могли да се запишат безплатно в различни курсове, които се предлагат от библиотеката.

Специализирани услуги – изготвяне и заплащане по електронен път на библиографски справки и копирни услуги.

Други услуги тук са: звукозаписни услуги, цифровизиране, сканиране, ламиниране, принтиране, и други услуги, чиято цена се формира след заявка, като и заплащане онлайн за изнасяне на тематична беседа.

Сувенири – закупуване на различни сувенири с логото на библиотеката.

Цените са едни и същи, независимо дали са платени на място в библиотеката или електронно. Заплащането по електронен път става само с няколко кликания на мишката чрез кредитна или дебитна карта или чрез PayPal акаунт.

Библиотеката планира да доразвие тези услуги и да добави и нови.

В уебсайта на Американския университет в Благоевград услугите за електронната търговия се използват като удобен начин за превеждане на средства и финансови дарения чрез дебитна или кредитна карта или електронен чек. Парични дарения могат да се правят и към университетската библиотека „Паница“. Уебсайтът има инсталиран сертификат за защита на потребителските данни, за да не се застраши сигурното предаване на конфиденциална информация във виртуалното пространство и за да не могат трети лица да се сдобият с нея.

Иновативните технологии, разработени в последните няколко години, спомагат за по-ефективно управление на библиотечните процеси. Потребителите вече са свикнали с такива технологии, прилагани в бизнес сферата и в държавната администрация, и все по-често използват виртуалното пространство за закупуване на стоки и услуги.

Въвеждането на услуги за електронна търговия вече се прилага в някои библиотеки по света, а също и в България, и може да спомогне за по-добър анализ и управление на дейностите, за преразпределение на времето на библиотечните специалисти, за подобряване качеството на услугите и за по-ефективни взаимоотношения с читателите и потребителите, които ще получат по-голяма автономност. Това от своя страна може да доведе и до повишаване на приходите.

Ако дадена библиотека реши да премине към електронно заплащане на специализираните услуги, първо трябва да се разработят план, метод и стратегия за въвеждането му и да се направи предварителен анализ. Трябва да се вземат предвид няколко важни фактора като проектиране на услугите, технологично равнище в библиотеките и създаване на подходящи технологични условия, налични или необходими финансови средства, средства за защита на данните на потребителите, IT персонал и др.

Въвеждането на система за електронни разплащания може да улесни потребителите на библиотеките при плащане на такси и глоби, при междубиблиотечно заемане, при копиране на материали, при направа на справки по дадена тема, при закупуване на книги, сборници, при абониране за списания, журнали, при онлайн дарения на финансови средства чрез използване на кредитна или дебитна карта, чрез ePay или PayPal акаунт.

Въпреки постигнатия напредък, прилагането на електронната търговия в библиотеките все още е в начален етап. Колкото по-бързо и ефективно се реализира тази дейност, толкова по-бързо обществото ще получи по-широк достъп до богатата информация, съхранявана в библиотеките.

ЛИТЕРАТУРА

- Геров, Александър. (2008). *Управленски информационни системи в туризма*. София: Нов български университет, с. 216.
- Данъчни облекчения. – В: *Национална агенция за приходите*. (онлайн). (прегледан 18.10.2017). <http://www.nap.bg/page?id=336>.
- Закон за електронната търговия. – В: *Lex.bg Българският правен портал*. (онлайн). (прегледан 27.08.2017). <http://lex.bg/laws/ldoc/2135530547>.
- Закон за корпоративното подоходно облагане. – В: *Министерството на труда и социалната политика* (онлайн). (прегледан 18.10.2017). <https://www.mlsp.government.bg/>

ckfinder/userfiles/files/dokumenti/zakoni/ZAKON_za_korporativnoto_podohodno_oblagane.rtf

- Койчева, Биляна, Главчева, Ани. (2014). *Електронна търговия. Учебник*. София: Мартилен, 128 с.
- Манчев, Ангел. (2014). Управление на книготърговията. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Молхова, Миглена. (2009). *Електронен бизнес*. София: Университетско издателство „Стопанство“, с. 196.
- Регионална библиотека “Любен Каравелов” Русе (онлайн). (прегледан 03.09.2017). <https://www.libruse.bg/>.
- Харизанова, Оля. (2011). Библиотеките в света на електронния бизнес. – В: *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Философски факултет. Книга Библиотечно-информациони науки. Том 3*. София.
- Boss, Richard W. E. (2009). Commerce for Libraries. In: *American Library Association Institutional Repository* (онлайн). August 31, 2009. (прегледан 02.09.2017). [https://alair.ala.org/bitstream/handle/11213/258/E-Commerce for Libraries.pdf?sequence=85&isAllowed=y](https://alair.ala.org/bitstream/handle/11213/258/E-Commerce%20for%20Libraries.pdf?sequence=85&isAllowed=y).
- Hawamdeh, S, Foo, S. E. (2002). Commerce and Digital Libraries. In: Shi, Nansi, Murthy, V.K. *Architectural Issues of Web-enabled Electronic Business*. Idea Group Pub, November 20, pp. 377–391.
- Panitza library. In: *American University in Bulgaria* (онлайн). (прегледан 03.09.2017). <https://www.aubg.edu/library>.
- Webber, Desiree, Peters, Andrew. (2010). *Integrated Library Systems: Planning, Selecting, and Implementing*. Santa Barbara, Calif.: Libraries Unlimited. 183 p.

Докторантски четения
1/2017

Сборник с доклади от „Докторантски четения 2017“
(26–28 септември 2017 г., София)

Българска, първо издание

Формат 16/70/100

Печатни коли 22

Печат: УИ „Св. Климент Охридски“